

บทที่ ๒

วิปัสสนาภาวนา

๒.๑ พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร

พุทธศาสนา คือ คำสอนเพื่อความรู้ยิ่ง (วิชา)^๑ และระเบียบปฏิบัติสำหรับจะให้เราทำอะไรเป็นอะไร (จรณะ)^๒ พุทธทาสภิกขุอธิบายไว้ว่า เพราะเมื่อรู้อะไรเป็นอะไรจริง ๆ แล้ว ย่อมไม่ปฏิบัติผิดต่อสิ่งทั้งปวง เมื่อปฏิบัติถูกแล้วก็แน่นอนว่า ความทุกข์จะเกิดขึ้นไม่ได้ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา คือ ปฏิบัติเพื่อให้รู้อะไรทั้งปวงคืออะไร เมื่อรู้แจ้งแท้จริงก็ย่อมหมายถึงการบรรลุมรรค ผล เพราะความรู้ (ปัญญาญาณ) นั้นเอง เป็นตัวทำลายกิเลสไปในตัว เมื่อรู้อะไรทั้งปวงเป็นอะไรจริงๆ แล้ว ความเบื่อหน่ายคลายความอยาก และความหลุดพ้นจากทุกข์ย่อมจะเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ ผู้ปฏิบัติธรรมเริ่มตั้งแต่ขั้นที่ยังไม่รู้อะไรเป็นอะไร ขณะนี้ไม่รู้ชีวิตหรือสิ่งทั้งปวงที่เราากำลังหลงรักใคร่ยินดี เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงหลงรักยินดีติดพันยึดถือในสิ่งเหล่านั้น ครั้นรู้อะไรตามวิธีของพระพุทธศาสนา คือ มองเห็นชัดว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีอะไรน่าผูกมัดตัวเราเข้ากับสิ่งนั้นๆ เลย จิตก็จะเกิดความหลุดพ้น จากอำนาจครอบงำของสิ่งเหล่านั้น^๓

หากมีคำถามว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร? ก็ตอบได้ว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจ ๔” ดังที่พระองค์ตรัสว่า

“จตตาริมาณี ภิกขเว อริยสัจจานิ.. ทุกข์ อริยสัจจํ ทุกขสมุทัย อริยสัจจํ ทุกขนิโรธอริยสัจจํ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ ..อิเมสํ โข ภิกขเว จตฺตุนํ อริยสัจจานํ ยถากุฏํ อภิสมาพุทฺธตฺตา ตถาคโธ “อรหํ สมมาสมพุทฺโธ”ติ วุจฺจติ”^๔

^๑ วิชา ได้แก่ วิชา ๓ และวิชา ๘ ดังนี้ **วิชา ๓** คือ ๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๒) จุตูปปาตญาณ ความหยั่งรู้จติ(ตาย) และอุบัติ(เกิด)ของสัตว์ ๓) อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ **วิชา ๘** คือ ๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นตัววิปัสสนา ๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ ๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ ๔) ทิพพโสต หูทิพย์ ๕) เจโตปริยญาณ ปรึกษากำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ ๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๗) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ หรือเรียกว่าจตุปปาตญาณ (๘) อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ดูใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘.

^๒ **จรณะ ๑๕** หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิชา ๑๕ ข้อ คือ ๑) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล ๒) อินทริยสังวร การสำรวมอินทริย ๓) โภขเนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๔) ชาคริยานุโยค การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น ๕) มีศรัทธา ๖) มีหิริ ๗) มีโอตตปปะ ๘) เป็นพหูสูต ๙) วิริยารัมภะ ปรารภความเพียร ๑๐) มีสติมั่นคง ๑๑) มีปัญญา ๑๒) ปรหมณาน ๑๓) ทุติยมาน ๑๔) ตติยมาน ๑๕) จตุตถมาน, ดูใน วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑-๒.

^๓ คู่มือมนุษย์ โดย พุทธทาสภิกขุ

^๔ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๓/๓๗๗.

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เพราะเรา รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ ตามความเป็นจริง ชาวโลกจึงเรียกเราว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^๕

อริยสัจ แปลว่า ความจริงแท้ตามธรรมชาติ ที่ไม่มีความจริงอื่นมาเบียดบังได้^๖ ที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ เป็นสัจจะที่พระอริยะพึงรู้^๗ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัจ ๔ ประการอันทำให้เป็นพระอริยะ^๘ ไว้ ๔ ประการเท่านั้น ไม่ขาดไม่เกิน คือ

๑) ทุกขอริยสัจ ความจริงแท้ที่ปรากฏให้จิตรับรู้ คือ ทุกข์

ทุกข์ในที่นี้ หมายถึงสภาพธรรมที่ปรากฏ คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่ถูกรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ ซึ่งล้วนตกอยู่ในสภาพที่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลา คงทนสภาพอยู่ไม่ได้ และบังคับบัญชาไม่ได้ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส อารมณ์สัมผัส และความรู้สึกนึกคิดต่างๆ^๙ แม้แต่ความสุขก็เป็นทุกข์ เพราะเกิดแล้วก็มีการเปลี่ยนแปลง ดับไปทุกครั้ง

๒) สมุทัยอริยสัจ ความจริงแท้ที่ว่า ความทุกข์ทั้งหมดที่สรรพสัตว์กำลังประสบอยู่ หรือรับรู้ทางอายตนะ ๖ อยู่ นั้น ล้วนเกิดจากเหตุทั้งสิ้น ไม่ได้เกิดขึ้นเอง หรือใครบันดาลให้เกิดขึ้น เหตุปัจจัยนั้นคือ ตัณหาและอวิชชา อันเกิดจากอสาสะกิเลส ที่หมักคองอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์แต่ละตนนั่นเอง

๓) นิโรธอริยสัจ ความจริงแท้ที่ว่า ภาวะที่ไม่มีทุกข์ใดๆ เลย มีอยู่จริง เป็นธรรมชาติที่พ้นไปจากรูป-นามสังขารที่เป็นทุกข์ (อันเป็นสังขตธรรม) และกิเลสตัณหาอย่างสิ้นเชิงแล้ว ชนิดที่ไม่อาจกลับมาให้เป็นทุกข์ได้อีกเลย นั่นคือ “พระนิพพาน” (อันเป็นอสังขตธรรม, อกตัณญธรรม)

๔) มรรคอริยสัจ ความจริงแท้ที่ว่า ทางปฏิบัติให้เข้าถึงพระนิพพานมีอยู่จริง และสามารถปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้ในปัจจุบันขณะ^{๑๐} นั่นคือ การเจริญภาวนา ตามแนวทางศีล สมาธิ ปัญญา ทำมรรคมีองค์ ๘ ให้เกิดขึ้น

พระพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า อริยสัจ ๔ ประการ คือ ความรู้ที่บอกให้เห็นชัดว่า อะไรเป็นอะไรอย่างครบถ้วน เรื่องความอยากนั้นบอกให้รู้ว่า เมื่อไปเล่นกับมันก็จะเป็นทุกข์ขึ้นมา ยิ่งขึ้นไปเล่นกับความอยากจนเต็มไปด้วยความทุกข์ นี่แหละเป็นความโง่เขลาที่ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไรตามที่เป็นจริง เมื่อพระอัสสชิได้มาพบกับพระสารีบุตรก่อนได้บวช พระสารีบุตรได้ถามถึงใจความของพระพุทธศาสนาว่า มีอยู่อย่างไรโดยย่อที่สุด พระอัสสชิได้ตอบว่า

"สิ่งเหล่าใดเกิดมาเพราะมีเหตุทำให้เกิด พระตถาคตเจ้าแสดงเหตุของสิ่งเหล่านั้น พร้อมทั้งแสดงความดับสิ้นเชิงของสิ่งเหล่านั้นเพราะหมดเหตุ : พระมหาสมณเจ้าตรัสอย่างนี้."

คือบอกว่า สิ่งทั้งปวงมีเหตุปรุงแต่งขึ้นมา มันดับไม่ได้จนกว่าจะดับเหตุเสียก่อน นี่เป็นการชี้ให้รู้ว่า อย่าไปเห็นอะไรเป็นตัวตนที่ถาวร เพราะมีแต่สิ่งที่เกิดจากเหตุ แลจะองงามต่อไปตามอำนาจของเหตุ และจะดับไปเพราะสิ้นเหตุ เพราะฉะนั้น ปรากฏการณ์ทั้งหลายในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นผลผลิตของสิ่งที่เป็น

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗.

^๖ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๙๐. "อวิตถานิ อนณกถานิ ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนตี."

^๗ อภิ.วิ.มุลฎีกา (บาลี) ๑/๑๘๙/๕๘

^๘ พุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๕๘.

^๙ ดุ.ใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๗/๕๗.

เหตุ เป็นความเลื่อนไหลไป ไม่มีหยุด เพราะอำนาจของธรรมชาติที่มีลักษณะไม่หยุดปรุ้ง สิ่งต่าง ๆ จึงปรุ้ง แต่งกันไม่หยุด และเปลี่ยนแปลงไม่หยุด ผู้ใดหลงไปยึดเข้าว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นเรา เป็นของเรา ก็ต้อง ประสบทุกข์เพียงเท่านั้น ไม่อาจให้ประสบสุขที่แท้จริงได้เลย

เพราะไม่รู้ปัญหาจึงจมอยู่กับปัญหา เพราะไม่รู้ที่มาของปัญหาจึงหาหนทางแก้ไม่พบ เพราะไม่รู้ที่สุดของปัญหาจึงหมกกำลังใจที่จะแก้ปัญหา เพราะไม่รู้ว่ทุกปัญหามีทางแก้ของปัญหาเอง จึงไม่เข้าถึงทางแก้ปัญหาที่ถูกตรงที่สุด นี่คือสังขธรรมที่มนุษย์ชาติประสบเสมอมา และเพราะไม่รู้ว่ภาวะที่หมดปัญหาอย่างสิ้นเชิง ไม่มีแม้กระทั่งความหิวกระหายทั้งทางร่างกายและจิตใจใดๆ อีกเลย มีอยู่จริง มนุษยชาติจึงไม่แสวงหาพระนิพพาน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนอริยสัจ ๔ เพื่อให้รู้ความจริงว่

- ชีวิต ..ทุกข์จริงๆ นอกจากทุกข์แล้วไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งใดดับไป

- สาเหตุที่แท้จริงของทุกข์ทั้งปวง ไม่ใช่พระพรหมลวงโทษ ไม่ใช่พระเจ้าทดสอบ และไม่ใช้กรรมบันดาล แต่คือ **ทะยานความอยาก** เพราะไม่รู้แจ้งอารมณ์ ด้วยอำนาจวิชา ตัณหาและอุปาทาน ต่างหาก!

- สภาวะสุขสงบเย็น ไร้กังวล ไม่มีความเดือนร้อนทั้งกายและจิตใจ ใดๆ เลย ชนิดที่ไม่อาจกลับมาเป็นทุกข์ได้อีกแล้ว มีอยู่จริง!

- วิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงภาวะสุขสงบเย็นนั้น**มีอยู่จริง** ไม่ต้องจบปริญญา ไม่ต้องจบ ป.๔ ไม่ต้องรอชาติหน้า ไม่ต้องรอปีหน้า ไม่ต้องรอพรุ่งนี้ เพียงรู้ว่ “อาการที่กายเคลื่อนไหว จิตคิดนึกนั้น เกิด-ดับเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยของเขาเอง อยู่ตลอดเวลา จนคลายความยึดถือด้วยความเห็นผิดว่เป็นตัวเป็นตน เป็นเรา เป็นของของเรา ลงได้” ด้วยการ**เจริญวิปัสสนาภาวนา**ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ทำมรรคมีองค์ ๘ ให้บริบูรณ์

หลังจากตรัสรู้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งว่ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ เป็นผลที่เกิดมาจากเหตุ ไม่ได้เกิดขึ้นเอง จะกำจัดทุกข์ทั้งปวงให้สิ้นซากได้ก็ต้องกำจัดที่สาเหตุของผลนั้นๆ ซึ่งสาเหตุโดยตรงของความทุกข์ทั้งปวงก็คือ ความเกิด ดังที่พระองค์ตรัสว่

“เพราะการเกิดเป็นปัจจัย ความแก่และความตาย จึงมี” ก็ถ้าความเกิดเพื่อความเป็นเทพ เพื่อความเป็นมนุษย์ เพื่อความเป็นสัตว์ ไม่ได้มีแก่ใครๆ ในภพไหนๆ ..เมื่อการเกิดอีกไม่มีโดยประการทั้งปวง ความแก่และความตายจะปรากฏได้หรือ..เพราะเหตุนั้น ต้นเหตุและปัจจัยแห่งความแก่และความตาย ก็คือ **ชาติ (ความเกิด)**^{๑๐}

ดังที่พระจาลาภิกษุณีกล่าวว่ “ความตายย่อมมีแก่ผู้ที่เกิดมาแล้ว ผู้ที่เกิดมาแล้วย่อมประสบทุกข์ เพราะเหตุนี้แล เราจึงไม่ชอบความเกิด”^{๑๑}

อะไรทำให้เรายังต้องมาเกิดอีก? อะไรคือเหตุปัจจัยที่แท้จริงที่ทำให้สรรพสัตว์ยังต้องเกิดอีก? พระพุทธเจ้าตรัสว่ “กรรมชื่อว่เป็นไร่นา วิญญาณชื่อว่่าพืช ตัณหาชื่อว่่ายางเหนียวในเมล็ดพืช วิญญาณดำรงอยู่ได้เพราะธาตุหยาบ มีตัณหาเป็นเชื้อเครื่องผูกเหนียวใจไว้ การเกิดใหม่จึงมีต่อไปอีก”^{๑๒} “ตัณหาทำ

^{๑๐} ดูใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๙/๕๙., ม.อุปริ. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

^{๑๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๗/๒๒๓.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๘/๓๐๑.

ให้สัตว์ยังต้องเกิดอีก สัตว์ที่ยังต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏฏ์ ไม่อาจพ้นจากทุกข์ไปได้”^{๑๓}

นั่นก็หมายความว่า หากเราเจริญภาวนา จนสามารถกำจัดกิเลสต้นเหตุ^{๑๔} อันเป็นสาเหตุให้ต้องถือกำเนิดในภพใหม่ได้^{๑๕} ก็จะหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ความเกิดเป็นเหตุ เป็นปัจจัย แก่การเกิดกิเลสทั้งหลาย เมื่อใจเห็นโทษในความเกิดแล้วจึงแล่นไปในนิพพาน ซึ่งไม่มีความเกิดอีก ..เพราะความไม่เกิดอีกเป็นปัจจัย กิเลสที่ยังไม่เกิดก็เกิดไม่ได้ ที่ยังไม่บังเกิดก็บังเกิดไม่ได้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏไม่ได้ เพราะเหตุดับ ทุกข์จึงดับ ด้วยประการฉะนี้”^{๑๖}

เมื่อปฏิบัติภาวนาจนกำจัดกิเลสต้นเหตุได้หมดสิ้นแล้ว^{๑๗} ก็เป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้มีกายสะอาด มีวาจาสะอาด มีใจสะอาด ไม่มีอาสวะเป็นผู้สะอาด ถึงพร้อมด้วยความสะอาด บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”^{๑๘} หากกำจัดกิเลสต้นเหตุเสียได้ ก็ไม่มีการเกิดใหม่ใน ๓๑ ภูมิ อีกต่อไป^{๑๙}

สังสารวัฏ ๓๑ ภูมิ

วิธาคำเดินไป	ภูมิ ๓๑	โลก ๓	ภูมิ ๓	คติ ๒	
อรุปรมาณ ๕	๕. เหนวลินณานาถินนายคณะ ๓. อากินณนายคณะ ๒. วิธณณณนายคณะ ๑. อากาณณนายคณะ	พรหมโลก ๒๐ ชั้น ชั้น ๑	รูปาวจรภูมิ ๑๑ ชั้น	รูปภูมิ	เป็นชั้น / เทพ ๑๒ ชั้น
สุทิวาวัส ๕ ที่อยู่ของ พระอนาคาณณเทโว	๕. อภิภูจา (ปัญญา) ๔. สุทิลลี (สมาธิ) ๓. สทิลลา (สติ) ๒. อติปา (วิริยะ) ๑. อวิทา (ศรัทธา)				
จตุคณณ	๒. สติบลิคิวั ๑. เวทีปถลา				
ตติยคณณ	๓. สุกกิดหา ๒. อีปพมาณสุภา ๑. ปริตตสุภา				
ทุติยคณณ	๓. อากัสสา ๒. อีปพมาณวา ๑. ปริตตวา				
ปฐมคณณ	๓. มหาวรรพ ๒. บุโรหิตา ๑. ปวริสัชชา				
บ้านที่ตนถกาวนา	- จมิมิวนัน ๕ ตัวของคณณ ๒. ปริณมิลลวดี				
รักษาศิล ๕ รักษาศิลอุโบสถ ประเพณีสุจริต ๓ กุศลกรรมบถ ๑๐ บ้านที่ตนทาน	๕. นิมนนารตี ๔. ตุสิต ๓. ยามา ๒. คาวตังตี ๑. จาคุมมหาราชา	ดาวดึงส์ ๑๑ ชั้น	กามาวจรภูมิ ๑๑ ชั้น	กามภูมิ	เป็นชั้น / เทพ ๑๒ ชั้น
รักษาศิล ๕	มนุษย์	โลก			
ประเพณีสุจริต ๓	เดรัจฉาน ๕ จำพวก (โมกษ)	อภยภูมิ ๕ ชั้น			
มิตติล ๕	เปรต ๑๒ ชนิด (โลก)				
อกุศลกรรม ๑๐	อสุรกาย ๖ จำพวก (โหส) นรก ๕๕๗ ชั้น (โหส)			ทุคติ	๕ ชั้น

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๗/๗๐.

^{๑๔} ดูใน ในอง.ปญจก. (ไทย) ๒๕/๒๓/๓๑. ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๖๘.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙ ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๑๔๔.

^{๑๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๑/๔๒๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๕๗๗.

^{๑๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๐/๙๗.

^{๑๘} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๒/๓๖๘.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๒๓๐.

๒.๒ การเจริญภาวนา

คำว่า “ภาวนา” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก ภา + ญ พุทธิ ภู เป็น โอ^{๒๐} แปลง โอ เป็น อาว^{๒๑} แปลง ญ เป็น อน^{๒๒} ลง อา อิตถิโขตกปัจจย^{๒๓}

ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา ให้ความหมายไว้ว่า “ภาเวติ กุสลธมเม อาเสวติ วทเขตติ เอตยาติ ภาวนา.”^{๒๔} แปลว่า “ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือ เสพคู้้น ได้แก่ ทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญแห่งชน”

พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรให้ความหมายของคำว่า ภาวนา ไว้ ๔ ประการ คือ

๑) ตตถ ชาตานิ ธมมานิ อนติวตตนุญเณ ภาวนา แปลว่า ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันและกัน คือ ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันและกัน เช่น เมื่อพระโยคาวจรละความพอใจในกามได้แล้วทันทีนั้นเอง ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งการหลีกออก เว้นออกจากกามก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ล่วงเลยกันและกัน เป็นต้น

๒) อินทริยานิ เอกรสฺสุเณ ภาวนา แปลว่า ธรรมชาติที่ทำให้อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน คือ ธรรมชาติที่ทำให้อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว อินทรีย์ทั้ง ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกาม เป็นต้น

๓) ตทุปคฺวิริยวาทนุญเณ ภาวนา แปลว่า ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เข้าไป คือ ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เข้าไป คือ เมื่อละกาม-ฉันทะแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกามเข้าไป เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาทเข้าไป เป็นต้น

๔. อาเสวนุญเณ ภาวนา แปลว่า การปฏิบัติเนื่อง ๆ คือ การปฏิบัติเนื่อง ๆ เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งความออกจากกาม เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่พยาบาท เป็นต้น^{๒๕}

พระอรรถกถาจารย์ได้วิเคราะห์คำว่า ภาวนา ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ว่า ภาวียตี วทตฺถียตีติ ภาวนา ธรรมชาติได้อันพระโยคิบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ให้เกิดในสันดาน^{๒๖}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

๑. ภาเวตพพาทิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่บุคคลควรเจริญ

๒. ภาเวตติ จิตตสนตานิ เอตาทิหิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสนจิต^{๒๗} และให้

^{๒๐} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๘๕ : อญฺเญสุ จ.

^{๒๑} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๕๑๕ : เต อาวยา การิเต.

^{๒๒} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ญญฺวณฺ.

^{๒๓} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตถิมโต อาปัจจโย.

^{๒๔} วิภาวินี. (บาลี) ๑๗๑.

^{๒๕} ดุรายละเฮียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙-๒๕๒.

^{๒๖} ดุรายละเฮียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๙, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๑๕.

^{๒๗} พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์ (แปลและเรียบเรียง), ปรมัตถทีปนี, ๒๕๔๙, หน้า ๗๖๐.

ความหมายอีกว่า กาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น^{๒๘}

อีกนัยหนึ่งคำว่า กาวนา มีวิเคราะห์ว่า ภาเวตติ กาวนา แปลว่า คุณชาติโดยอ้อมยังกุศลให้มีขึ้น เหตุอันคุณชาตินั้น ชื่อว่า กาวนา (ภู ธาตุในความหมายว่ามี, เป็น, ลง, ยุ, ปัจจัย, อากาเรนต์ ใน อิทธิลึงค์ พุทธิ อู เป็น โอ เป็น อาว, ยุ เป็น อน)^{๒๙}

คำว่า “กาวนา” เป็นคำภาษาไทยที่ยืมมาจากภาษาบาลี พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน นิยามไว้ว่า ถ้าเป็นคำนาม หมายถึง การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทางจิตใจ ถ้าเป็นกริยา หมายถึง สรรวมใจให้แน่วแน่เป็นสมาธิ เช่น สวดมนต์กาวนา สรรวมใจตั้งความปรารถนา เช่น นั่งกาวนาขอให้พระเจ้าช่วย^{๓๐}

กาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมัญฐาน เป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่า กัมมัญฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ^{๓๑} หมายความว่า ที่ตั้งของความเจริญอุตสาหกรรมที่เรียกว่าการปรารถนาความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกลินเป็นต้นและนามธรรมมีการเจริญกลินเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กัมมัญฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ เพราะเป็นที่ตั้งของความสุขในฌาน และมรรคผล

ส่วนในคัมภีร์อภิธรรมวินัยกล่าวไว้ว่า กัมมัญฐาน คือ ลำดับกาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการกระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่งขึ้นไป^{๓๒} นอกจากคำว่า กัมมัญฐาน และกาวนา แล้ว ในที่บางแห่งยังเรียกการปฏิบัติกัมมัญฐานว่า การบริหารจิต การพัฒนาจิต หรือ จิตตกาวนา มีความหมายให้รู้จักการคุ้มครองรักษาจิตด้วยวิธีการฝึกอบรมอยู่เนืองๆ เพื่อลดความกระวนกระวาย และให้มีความเข้มแข็งก่อให้เกิดสุขภาพจิตที่ดี

ดังนั้น การเจริญกาวนา จึงหมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสนจิต ทำให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนยิ่งขึ้น^{๓๓} เป็นการปรารถนาความเพียรอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ คือ ความสุขในฌาน และความสุขในมรรคผล^{๓๔} มีอยู่ ๒ แบบ คือ

๒.๒.๑ สมถกาวนา

สมถะ คือการเพ่งอารมณ์เพื่อให้จิตตั้งมั่น สงบอยู่ในอารมณ์อันเดียว และสามารถทำให้กิเลสนิวรณ์สงบระงับลงได้^{๓๕}

^{๒๘} พระคันธสาราภิวังศ์ (แปลและเรียบเรียง), **ปรมัตถทีปนี**, โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์ เขตจอมทอง กรุงเทพฯ, ๒๕๔๙, หน้า ๔๗๘.

^{๒๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๔๘๗.

^{๓๐} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒** (กรุงเทพมหานคร: (บริษัท นามมีบุ๊คส์ จำกัด), ๒๕๔๖), หน้า ๘๒๑.

^{๓๑} คูรายละเอียด อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๓๒} พระญาณธชเถระ (แลตีสยามดอ), **อานาปานทีปนี**, หน้า ๗๖๐.

^{๓๓} พระคันธสาราภิวังศ์ (แปล), **ปรมัตถทีปนี**, หน้า ๔๗๘, ๗๖๐.

^{๓๔} คูใน อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๓๕} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕, อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖.

ก. ความหมาย

คำว่า สมถะ แปลว่า สงบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑) สงบจากนิเวรณ วิเคราะห์ว่า กามจณนทาทย ปจจนิกธมเม สมเทตีติ สมโถ^{๓๖} นีเวรณ สมเทตีติ สมโถ โย สมธาติ.^{๓๗} ธรรมใดทำธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะนิเวรณเป็นต้นให้สงบลง เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สมถะได้แก่ สมธาติ

๒) สงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน วิเคราะห์ว่า สมโถติ จิตเตกคคตา. วิกเขปฏฺเจน สมโถ.^{๓๘} สมธาติวเสน เอการมมณม-เปกฺขิตฺวา เอกคคฺกุเจน.^{๓๙} ชื่อว่าสมถะ เพราะไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์หลากหลาย เพ่งกำหนดอยู่แต่ในอารมณ์เดียวด้วยอำนาจสมธาติ

๓) สงบลงจากองค์ฌานชนิดหยาบ วิเคราะห์ว่า วิตกฺกาที- โอฬาริกธมเม สมเทตีติ สมโถ ธรรมใด ยงองค์ฌานที่หยาบๆ มีวิตกเป็นต้นให้สงบคือ ไม่ให้เกิด เหตุนั้นชื่อว่า สมถะ^{๔๐}

คัมภีร์อรรถกถาธัมมสังคณีให้ความหมายไว้ว่า สมถะ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบแห่งจิต^{๔๑}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายความไว้ว่า สมถะ คือสภาพธรรมที่ระงับกิเลสหรือธรรมหยาบอย่างอื่นมี วิตกเป็นต้น หมายถึงฌานสมาธิที่เรียกว่า เอกัคคตาจิต^{๔๒}

การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบเป็นสมาธิ เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วแน่อยู่กับอารมณ์สมถะอารมณ์ใด อารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์ เกิดเป็นฌาน เมื่อทำให้สมบุรณ์ครบถ้วนในฌาน เกิดเป็นสมาบัติ ๘ ผลของการเจริญสมาบัติให้สมบุรณ์ คือเกิดอภิญญา ๕^{๔๓}

ฌาน แปลว่า เพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแนบแน่น^{๔๔} มี ๒ ลักษณะ คือ

๑) อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งอารมณ์แบบสมถะได้แก่ ฌานสมาบัติ

๒) ลักษณะอุปนิชฌาน การเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนา^{๔๕} ในกรณีนี้ แม้แต่ มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะเพ่งลักษณะที่เป็นสัจจะของนิพพานบ้าง^{๔๖}

อารัมมณูปนิชฌาน คือ ภาวะที่จิตสงบนิ่งอันเนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์ฌาน จนแนบแน่นเป็นอัปปีนาสมาธิ แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ รูปฌาน และอรูปฌาน

๑) รูปฌาน คือ การเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับตามอารมณ์ที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ

^{๓๖} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๒๘, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๐๐/๑๐๐.

^{๓๗} วิกาวินิ.โยชนา (บาลี) ๒/๓๒๐, วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๓.

^{๓๘} อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๒/๓๐., อภิ.สง.อ. (บาลี) ๗๕๐/๒๙๔.

^{๓๙} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๕๔.

^{๔๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๗๑.

^{๔๑} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๓๔/๕๔/๓๖.

^{๔๒} พระคันธสาราภิวังส์ , อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ ๒ ,กรุงเทพฯ: ไทยรายวันการพิมพ์. พฤษภาคม ๒๕๔๖, หน้า ๗๕๘.

^{๔๓} ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๔๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕. ดูเพิ่มเติมบทที่ ๘

^{๔๖} ขุ.อ.อ. (บาลี) ๑/๕๓๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒๒๑ , อภิ.ส. อ. (บาลี) ๒๗๓.

ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

๒) อรูปฌาน คือ การเพ่งอรูปรธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับ คือ อากาสนัญญายตนฌาน วิทยุญญานัญญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

สมาบัติ แปลว่า เข้าถึง คือ การเข้าถึงสภาวะสงบประณีตที่พึงเข้าถึง โดยทั่วไปหมายถึง การบรรลุฌานสมาบัติ สมาบัติมีอยู่ ๓ ประเภท^{๔๗} คือ

๑) ฌานสมาบัติ คือ การเข้าถึงอารมณ์ฌาน หรือการเข้าอยู่ในฌานจิต เพื่อหนีทุกขเวทนา โดยปรารถนาจะเสวยฌานสุข มีความอึดใจหรือความวางเฉยอยู่ในอารมณ์ฌานนั้น トラบเท่าเวลาที่ต้นอวิชชฐานไว้ ได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ (สมถะ)

๒) ผลสมาบัติ การเข้าถึงอริยผล หรือการเข้าอยู่ในอริยผลจิต เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพานที่ได้มาจากอริยผลญาณ อันบังเกิดแล้วแก่ตน เพื่อเสวยโลกุตตรสุข ซึ่งเป็นความสงบสุขที่พึงเห็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน (วิปัสสนา)

๓) นิโรธสมาบัติ การเข้าถึงความดับสัญญา (ความหมายรู้) และเวทนา (ความเสวยอารมณ์) ทั้งหมด ซึ่งรวมไปถึงการดับจิตและเจตสิกอื่นๆ พร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตด้วย แต่รูปที่เกิดจากกรรม อุตุน และอาหารยังคงเป็นไปอยู่ เพราะฉะนั้นผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติจึงยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งเข้าได้ถึง ๗ วัน เรียกว่า เข้าสัญญาเวทียตนิโรธ เปรียบเหมือนผีกนิพพาน เข้าสู่ความดับสนิทแห่งนามขันธ์ โดยปราศจากอันตรายใดๆ เป็นมหาสันติสุข อันยอดเยี่ยม ดังนั้น พระอริยเจ้าจึงนิยมเข้าผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติด้วยศรัทธา และฉันทะในอมตรสนั้น จนกว่าจะปรินิพพาน (สมถ+วิปัสสนา)

นิโรธสมาบัตินี้ มีเฉพาะแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ แล้วเท่านั้น จึงเข้าได้^{๔๘} นอกจากนั้นเข้าไม่ได้ และการเข้านิโรธ-สมาบัติของพระอริยบุคคลสมัยพระพุทธเจ้า ต้องทำบุพกิจ ๔ อย่างก่อน คือ

๑. อริชฐานไม่ให้บริวารและร่างกายของท่านเป็นอันตราย
๒. อริชฐานขอให้ออกจากฌานได้โดยไม่ต้องมีใครมาเรียก เมื่อสงฆ์ต้องการพบท่าน
๓. อริชฐานขอให้ออกจากฌานได้โดยไม่ต้องมีใครมาเรียก เมื่อพระพุทธองค์ทรงมีพระประสงค์จะพบท่าน

๔. พิจารณาอายุของท่านว่าจะอยู่ได้ครบ ๗ วันหรือไม่ ถ้าอยู่ครบ ท่านก็อริชฐานกำหนดเวลาเข้าถ้าอยู่ไม่ครบ ๗ วัน ท่านก็กำหนดเวลาเข้าให้น้อยกว่า ๗ วัน^{๔๙}

อภิญา แปลว่า ความรู้ยิ่ง หมายถึง ความรู้วิเศษที่คนธรรมดาทำไม่ได้ แต่เป็นของธรรมดาสำหรับท่านผู้ได้บรรลุแล้ว เกิดขึ้นจากการเจริญสมถกาวนามาอย่างสมบูรณ์ มี ๕ ประการ ได้แก่

๑. อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
๒. ทิพพโสต ความรู้ที่ทำให้มีหูทิพย์

^{๔๗} ดูใน อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๔/๗๑.

^{๔๘} อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๗๓๕/๒๘๒.

^{๔๙} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๓๙.

๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดรู้ใจคนอื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
๕. ทิพพจักขุ ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์^{๕๐}

แต่ผลจากสมณะไม่ว่าจะเป็นฌานสมาบัติหรืออภิญญาทั้ง ๕ ประการนี้ ก็ยังเป็นเพียงโลกีย์^{๕๑} เป็นของปุถุชน ยังเสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเวททတ်ได้ เจโตวิมุตติของพระโคตมิกะ และฌานสมาบัติของพระภิกษุสามเณร ฤาษีและคฤหัสถ์^{๕๒} เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา^{๕๓} มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้สมาบัติ ๘ แต่ยังมีมิจฉาทิฏฐิเกี่ยวกับเรื่องอัตตา และยึดถือในฌานนั้นว่าเป็นนิพพาน ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ^{๕๔}

ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพุทธศาสนา คือ การสร้างสมาธิ ให้ตั้งมั่น ควรแก่การงาน เพื่อใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สมาธิโต ยถาภูตฺ ขานาติ ปสสติ. ผู้มีจิตตั้งมั่น(เป็นสมาธิ) แล้วย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง”^{๕๕}

จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาสำเร็จด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาโดยมีสมาธิเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วย และได้ผลพิเศษแห่งสมณะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษ ได้รับการยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว แม้ไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมณะ ก็ยังเลิศกว่าได้ผลพิเศษแห่งสมณะคืออภิญญา ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชาและกิเลสต่างๆ ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้พระอนาคามีบางท่านจะไม่ได้ฌาน ไม่ได้อภิญญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์ เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญานั้น แม้จะไม่ใช้สมาธิที่สูงวิเศษอะไรนัก แต่ก็ยังเป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัว ยังยืนคงระดับ เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยได้อีก^{๕๖}

อานิสงส์ของการฝึกสมณะ มี ๕ ประการ คือ

๑. ทำให้เข้าสมาบัติได้ เพื่อเป็นสุขในภพปัจจุบัน
๒. ทำให้เกิดเป็นบาทของวิปัสสนา
๓. ทำให้เกิดโลกียอภิญญา ๕ ประการ
๔. ทำให้เกิดเป็นพรหม
๕. ทำให้เข้านิโรธสมาบัติได้^{๕๗}

^{๕๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๕๑} คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๙๕,๑๙๗.

^{๕๒} วิ.ม. (บาลี) ๗/๓๕๕/๑๖๑, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , พุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๕.

^{๕๓} คูใน ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๑๗/๓๒๐, ม.อุ.อ. (บาลี)๓/๕๗๓.

^{๕๔} ที.สี. (บาลี) ๙/๕๐/๒๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐/๔๗, พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

^{๕๕} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒/๓.

^{๕๖} ดุรายละเอียดยใน อัง.จตุก.อ. (ไทย) ๒/-/-/๒๕๕ และ ๓๕๕.

^{๕๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๓๖๒/๔๑๑-๔๑๔. ม.มู.อ.(บาลี)๒/๓๑๐/๑๓๙.

๒.๒.๒ วิปัสสนากาวนา

วิปัสสนากาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง^{๕๘} ได้แก่ หลักปฏิบัติ เพื่อให้เกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในชั้น ๕ ว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนได้ยาก เป็นสภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้^{๕๙} ผลการปฏิบัติทำให้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน ดับกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง^{๖๐}

การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในชั้น ๕ หรือรูป-นามตามความเป็นจริง ว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาารู้แจ้งอริยสัจ ๔^{๖๑} ที่เรียกว่า “ญาณ”

ญาณ คือ ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี”^{๖๒} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แสดงลักษณะแห่งญาณไว้ว่า “ญาณ มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปัทมฐาน (คือ เหตุไถ่) ของญาณนั้น”^{๖๓}

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม^{๖๔} ตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๖๕} มีลักษณะรู้สภาวะธรรมตา ๓ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่งแสงให้สว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง ส่วนสมาธิจัดเป็นเหตุไถ่ของญาณนั้น”^{๖๖}

วิปัสสนาจัดเป็นฌาน ประเภทเพ่งพิจารณาลักษณะอารมณ์รูปนาม ชื่อว่า**ลักขณุปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งรู้พระไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มัคคญาณได้ชื่อว่าลักขณุปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักขณุปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ^{๖๗}

^{๕๘} ดูรายละเอียดในที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๒.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๖๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๒๙/๓๑๕, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๒๘.

^{๖๑} ดูใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๖๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๖๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๖๔} **รูป** คือ ธรรมชาติที่แตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง อยู่เสมอ (ดูใน อง.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓.) **นาม** คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ น้อมไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ (ดูใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘.)

^{๖๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๖๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๖๗} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

เมื่อเจริญวิปัสสนาสมบูรณ์แล้ว ทำให้เกิดอภิญญาเพิ่มอีก ๑ คือ อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะ^{๖๘} ลีนไป) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจาก..อาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’”^{๖๙}

ผลของอาสวักขยญาณ คือทำให้บรรลู่ถึงมรรค ผล นิพพาน ดับกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง^{๗๐} อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๓.๒.๓ ความแตกต่างระหว่างสมถะและวิปัสสนา ๑๙ ประการ

มีคนจำนวนไม่น้อยที่เข้าใจว่า สมถะและวิปัสสนาเป็นการปฏิบัติอย่างเดียวกัน หรือให้ผลอย่างเดียวกัน แท้ที่จริงแล้วสมถะและวิปัสสนามีข้อที่แตกต่างกันมาก ดังนั้น เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้อง ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอข้อแตกต่างของภาวนาทั้งสองอย่าง ดังมีใจความตามตาราง ดังนี้

เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา

ความแตกต่าง	สมถภาวนา	วิปัสสนาภาวนา
สภาวะ (อาการของจิต)	๑. เป็นไปด้วยอำนาจของสมาธิ (จิตตั้งอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือมีอารมณ์เป็นอันเดียว (เอกัคคตา) ^{๗๑}	๑. เป็นไปด้วยอำนาจของปัญญา (รู้รูปนามขั้น ๕ รู้ภูมอันเป็นไปตามธรรมดาของไตรลักษณ์) ^{๗๒}
ลักษณะ	๒. มีจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวหรือความฟุ้งซ่าน ^{๗๓}	๒. มีปัญญารู้แจ้งความจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง ^{๗๔}
กิจ	๓. สามารถข่มนิวรณ์ ๕ ได้ ^{๗๕}	๓. สามารถกำจัดความไม่รู้ (อวิชชา) ที่ปิดบังความจริงของสภาวะธรรมทั้งปวงได้ ^{๗๖}

^{๖๘} อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมม หรือตองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ ขุ.จ. (ไทย) ๓๑/๕๑/๒๑๑, อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๙.

^{๖๙} ที.ม. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๗๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๒๙/๓๑๕, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๒๘.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓/๒๕๕, อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๓/๗๑.

^{๗๒} วิปัสสนาปัญญาทำหน้าที่พิจารณาไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ดูใน ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑/๒๕๔.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๓/๔๘๖.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๒/๙๒/๓๖๖, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๒/๓๘๗.

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน ใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑๙๕.

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖,อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๑๖๖,ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๙๙/๓๖๐.

สมาธิ	๔. ใช้สมาธิระดับอุปาจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ^{๗๗}	๔. ใช้สมาธิระดับขนิกสมาธิ ^{๗๘}
องค์ธรรม	๕. ใช้เอกัคคตาเจตสิก ^{๗๙}	๕. ใช้ปัญญาเจตสิก ^{๘๐}
ประเภทของธรรม	๖. จัดอยู่ในประเภทโลกีย์ธรรมเมื่อไม่ได้เจริญบ่อยๆ หรือไม่ได้ทำงานเป็นวสี ย่อมเสื่อมได้ ^{๘๑}	๖. จัดอยู่ในประเภทโลกุตตรธรรมเมื่อได้เจริญจนถึงวิปัสสนาขั้นสูง คือ มัคคจิต ย่อมไม่เสื่อม ^{๘๒}
จิต	๗. จัดเป็นมหัคคตจิต ^{๘๓} (จิตที่ฉานลาภีบุคคลผู้ประเสริฐเข้าถึงได้)	๗. จัดเป็นโลกุตตรจิต(จิตที่พ้นจากกามภุมิและอรุภุมิ)มีนิพพานเป็นอารมณ์ ^{๘๔}
นิमित	๘. นิमित ๓ คือ ปริกรรมนิमित ^{๘๕} อุกคหนิมนิตและปฏิภาคนิมนิต ^{๘๖}	๘. ไม่มีนิमितอย่างใดอย่างหนึ่ง ^{๘๗}
ทวาร	๙. ใช้เพียง ๔ ทวาร คือ จักขุทวาร โสตทวาร กายทวาร และมโนทวาร ^{๘๘}	๙. ใช้ได้ทั้ง ๖ ทวารคือ ปัญจทวารและมโนทวาร ^{๘๙}
ปหาน	๑๐. ละกิเลสด้วยอำนาจของการข่มด้วยองค์ฌาน เป็นการสงบชั่วขณะ ประดุจหินทับหญ้า เรียกว่า วิกขัมภนปหาน ^{๙๐}	๑๐. ละกิเลสชนิดที่ถาวรด้วยอำนาจของโลกรุตตรมรรค เรียกว่า สุขุมเจตปหาน ละกิเลสเด็ดขาดไม่ต้องชวนขวยเพื่อดับอีก เรียกว่า ปฏิปัสสัทธิปหาน กิเลสดับเสร็จแล้ว คือ นิพพาน เรียกว่า นิสสรณปหาน ^{๙๑}

^{๗๗} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๒, อัง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๐.

^{๗๘} คัมภีร์มูลกณณาสฏีกากล่าวว่า “น หิ ขนิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภาติ” แปลว่า หากขาดขนิก-สมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือ อาศัยขนิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ ดูใน ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๗, วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.

^{๗๙} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๓/๑๔๑.

^{๘๐} คุรยละเอียดใน อัง.อฎจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒๑๔, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑/๒๕๔.

^{๘๑} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓, พ.อ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๒/๑๒๙.

^{๘๒} คุรยละเอียดใน อัง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๙๗/๖๒๐, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘.

^{๘๓} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๙๒.

^{๘๔} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๖.

^{๘๕} คุรยละเอียดใน อัง.อฎจก.อ. (บาลี) ๓/๖๕/๒๗๐, ๒๗๒.

^{๘๖} คุรยละเอียด วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๕๐.

^{๘๗} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๒/๑๑๑.

^{๘๘} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๒๒.

^{๘๙} คุรยละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๓, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๕/๑๕๘, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๒.

^{๙๐} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘, พ.ป.อ. (บาลี) ๑๙๕.

อารมณ์	๑๑. ใช้อารมณ์บัญญัติ หรือสิ่งภายนอกร่างกาย อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๔๐ อย่างมีกสิณ ๑๐ เป็นต้น ^{๙๒}	๑๑. ใช้อารมณ์ปรมัตถ์ คือ รูป-นาม หรือสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ตั้งที่เกิดของ วิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ มีชั้น ๕ เป็นต้น ^{๙๓}
การเพ่ง(ฌาน)	๑๒. อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งด้วยจิตยึดมั่นใน อารมณ์ ได้แก่ ฌานสมาบัติ ^{๙๔}	๑๒. ลักขณูปนิชฌาน การเพ่งพินิจ ลักษณะอารมณ์ให้เห็นไตรลักษณ์ ^{๙๕}
ผลปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน)	๑๓. ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ^{๙๖}	๑๓. มีความรู้ และความเห็น ตรงตาม เป็นจริง ^{๙๗}
เหตุใกล้ (ปทัฏฐาน)	๑๔. มีความสุขความพอใจในความสงบเมื่อใจเป็น สุขแล้วยอมไม่ตื่นรณกวัตแก้วังไปในกามคุณ อารมณ์ ^{๙๘}	๑๔. มีสติและสัมปชัญญะ ^{๙๙} (ปัญญา) รู้ รูปนามในปัจจุบัน ^{๑๐๐}
จริต	๑๕. มีจริต ๖ อย่างคือ ราคะจริต โทสะจริต โมหะ จริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต การทำสม ถต้องอารมณ์ให้เหมาะกับจริตนิสัยของผู้นั้น ^{๑๐๑}	๑๕. มีจริต ๒ ประเภท คือ ตัณหา กับทิวฏฐิ ในจริตทั้ง ๒ นี้ แยกย่อยออกไป อีกอย่างละ ๒ คือ ตัณหาจริตที่มีปัญญา อ่อน กับมีปัญญากล้า และทิวฏฐิจริตที่มี ปัญญาอ่อน กับทิวฏฐิจริต มีปัญญากล้า ^{๑๐๒}
บุคคล	๑๖.-เป็นบุคคลที่ปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ ^{๑๐๓} - ไม่เคยทำอนันตริยกรรม ^{๑๐๔} - ไม่ประกอบด้วยนियตมิจฉาทิวฏฐิ ^{๑๐๕}	๑๖.-เป็นบุคคลที่ปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ ^{๑๐๖} -ไม่เคยทำอนันตริยกรรม ^{๑๐๗} -ไม่ประกอบด้วยนियต มิจฉาทิวฏฐิ ^{๑๐๘}

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔ , ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๓๕/๑๒๖ , วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๒๔๙.

^{๙๒} ดูรายละเอียด วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๑๙,๑๒๒.

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๖๗, อง.ปณฺจก.อ.(บาลี) ๓/๗๓/๓๖, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๒.

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๙๔.

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๓๔/๑๙๘.

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๒๒.

^{๙๙} ดูรายละเอียด ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๙/๗๙.

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐ , วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๐๙-๑๑๘.

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๖๙ , ขุ.ป.อ. (บาลี) ๓๒๒/๓๖๕

^{๑๐๓} ดูรายละเอียด ข.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒/๑๙๒.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.ปณฺจ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๒.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒๗/๑๐๙, อง.สทตฺก.อ. (บาลี) ๓/๔๔-๔๕/๑๘๐ , เทสุ ๓

ประการ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ดูใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๓๒/๑๙๙.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.ปณฺจ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๒.

<p>วิธีปฏิบัติ</p>	<p>๑๗. ใช้สติกำหนดหรือจับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔๐ อย่าง โดยให้จิตนิ่งอยู่ในอารมณ์นั้นๆ เพียงอารมณ์เดียวจนความสงบของจิตจะเกิดขึ้น^{๑๐๙}</p>	<p>๑๗. ใช้สติกำหนดตามทวารทั้ง ๖ ที่ปรากฏในขณะปัจจุบันกำหนดรู้พิจารณาอยู่เฉพาะการเกิดขึ้นและการดับไปของรูป-นาม^{๑๑๐}</p>
<p>ผลและอานิสงส์ที่ได้รับ</p>	<p>๑๘.-เข้าฌานสมาบัติได้^{๑๑๑} -ได้อภิญญา ๕^{๑๑๒} -ทำให้จิตใจเกิดความสงบเยือกเย็นเป็นสุข^{๑๑๓} จึงเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติติดอยู่กับความสงบความสุข ไม่สามารถใช้ปัญญาในการกำหนดรู้ทุกข์และทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่า ความสงบที่เข้าถึงนั้น คือพระนิพพาน^{๑๑๔} -ได้รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔^{๑๑๕} -ไปเกิดในสุคติพรหมโลก แต่ยัง ต้องกลับมาเกิดใหม่อีกใน ๓๑ ภูมิ^{๑๑๖}</p>	<p>๑๘.-เข้าผลสมาบัติได้ -ได้อภิญญา ๖^{๑๑๗} -ได้วิชา ๘^{๑๑๘} -ปัญญารู้ความจริงตามสภาวะธรรม เรียกว่า วิปัสสนาญาณ^{๑๑๙} -ได้มรรคผล นิพพาน^{๑๒๐} คือไม่ต้องกลับมาเกิดอีกใน ๓๑ ภูมิ หรือในสังสารวัฏทุกข์ คือ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเปื้อนจุดประสงค์สูงสุดอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนา^{๑๒๑}</p>

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙ , อภิ.ปญจ.อ. (บาลี)๑๒/๔๒.

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖.

^{๑๑๐} ดูรายละเอียด ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓, ส.ม.อ.(บาลี) ๓/๒๑๗-๒๑๘, ส.นิ.อ.(บาลี)๒/๔๗.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียด อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑,ที.ปา.อ.(บาลี)๗๔/๒๕,ช.ม.อ.(บาลี)๑๕๖/๓๙๒.

^{๑๑๒} ดูรายละเอียด ส.นิ. (ไทย)๑๖/๑๕๒/๒๕๐ ,อง.นวก.อ. (บาลี)๓/๓๕/๓๐๘.

^{๑๑๓} ดูรายละเอียด อง.อภุจก.อ. (บาลี) ๓/๖๕/๒๗๐, ๓/๖๖/๒๗๒.

^{๑๑๔} ดูรายละเอียด ช.จิริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

^{๑๑๕} ดูรายละเอียดใน ช.ม.อ. (บาลี) ๑๕๖ /๓๙๒.

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน ช.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒//๒๕๕, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๗๕ , อภิญญา ๖ คือ ๑)

อิทธิวิธี ๒) ทิพโสด ๓) เจโตปริยญาณ ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๕) ทิพพจักขุ ๖) อาสวกักขณญาณ ๕
 ข้อแรกเป็นโลกียะ(สมณะ) ข้อท้ายเป็น โลกุตตระ(สำเร็จได้ด้วยวิปัสสนา) ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๑๑๘} ดูรายละเอียด ดูใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗-๘๔ ,ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๒๕๔.

^{๑๑๙} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๒/๙๒/๓๖๖.

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕-๒๓๗.

^{๑๒๑} บรรลุอรหัตตผลแล้ว ไม่กลับมาเกิดในครมร์อีกต่อไป ดูใน ช.ช.อ. (บาลี) ๙/๒๒๕.

<p>ผู้ค้นพบ</p>	<p>๑๙.- มีอยู่ก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อพระองค์เสด็จออกบรรพชาแล้ว ได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณภาวนากับอาหารตบสกาลามโคตรและอุทกตบสรามบุตรผู้มีความรู้สูงได้รูปฌานที่ ๔^{๑๒๒} แต่พระองค์ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้ จึงอำลาอาจารย์ทั้ง ๒ ไปแสวงหาธรรมที่ออกจากสังวัฏฏทุกข์ด้วยพระองค์เอง^{๑๒๓} จึงปรับเปลี่ยนวิธีจากเดิมมาเป็นมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) จึงได้ตรัสรู้^{๑๒๔}</p>	<p>๑๙.-พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงค้นพบ^{๑๒๕} จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเข้าจุดตถฌาน แล้วน้อมจิตไปสู่วิชชา ๓ คือ ๑)ปุพเพนิวาสานุสสติ ๒) จุตูปปาตญาณ ๓) เมื่อรู้แล้ว ใช้วิชชาทั้ง ๒ เป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนา จึงได้บรรลุอาสวักขยญาณ^{๑๒๖} คือ พิจารณาหาเหตุปัจจัย คือ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ บรรลุเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด^{๑๒๗}</p>
-----------------	---	---

ในภาวนาทั้งสองอย่างนั้น บุคคลใดได้ปฏิบัติสมถะมาก่อนแล้ว จนได้บรรลุฌานสมาบัติ เป็นฌานลาภีบุคคล แล้วเอาฌานสมาบัตินั้นเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาต่ออีก เกิดวิปัสสนาญาณไปตามลำดับ เมื่อจิตหลุดพ้นจากอารมณ์รูปฌานเข้าสู่รูปฌาน เป็นเจตวิมุตติ พิจารณาอารมณ์รูปฌานนั้นต่อไป จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน บุคคลนั้นเรียกว่า **สมถยานิก** และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์มีชื่อเรียกว่า อุภโตภาควิมุต คือ หลุดพ้นทั้ง ๒ ทาง ทั้งทางสมาธิและปัญญา

ส่วนบุคคลใดอาศัยสมาสติ ตามระลึกรู้ความเป็นจริงของรูป-นาม หรือชั้น ๕ โดยที่ยังไม่ได้เจริญสมถะมาก่อนและยังไม่ได้ฌานสมาบัติ เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาทีเดียว ได้สมาธิเพียงระดับขณิกสมาธิ คือ รู้ทันปัจจุบันทุกขณะของรูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ จนได้บรรลุมรรคผล นิพพาน เรียกว่า **วิปัสสนายานิก** และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์มีชื่อเรียกว่า สุขขวิปัสสกบุคคล หรือ ปัญญาวิมุต คือ บุคคลที่หลุดพ้นด้วยความสามารถแห่งปัญญา^{๑๒๘}

๒.๒.๔ พระพุทธเจ้าสรรเสริญการเจริญภาวนา

ปรากฏเรื่องราวในมหาโคสิงคสาลสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่าโคสิงคสาลวัน พร้อมด้วยสาวกผู้เถระซึ่งมีชื่อเสียงมากรูป คือ พระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสป พระอนุรุทธ พระเวทละ พระอานนท์ และพระสาวกผู้เถระ ซึ่งมีชื่อเสียงอื่น ๆ . . .

พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระอนุรุทธ พระเวทละ และพระอานนท์ เข้าไปหาพระสารีบุตรเพื่อฟังธรรมแล้ว^{๑๒๙}

พระสารีบุตรได้เห็นพระเถระเหล่านั้นแล้ว จึงกล่าวว่า ท่าน... มาดีแล้ว ป่าโคสิงคสาลวันเป็น

^{๑๒๒} ดุรายละเอียต ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๖.

^{๑๒๓} ดุรายละเอียตใน ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๑๕๐ /๑๑๙.

^{๑๒๔} ดุรายละเอียต ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔,ที.สี.อ.(บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

^{๑๒๕} ดุรายละเอียต ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๕๙, ม.อ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๔๔.

^{๑๒๖} ดุรายละเอียต ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖.

^{๑๒๗} ดุรายละเอียต ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔ , ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

^{๑๒๘} ดุรายละเอียตใน อง.ทุก. (ไทย)๒๐/๙๐/๗๙, วิสุทฺธิ. มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๑.

^{๑๒๙} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาลสูตร/๒๗๙/๒๘๐.

สถานนารีนรมย์ ราตรีแจ่มกระจ่าง ไม้สาละบานสะพรั่งทั่วต้น กลิ่นคล้ายทิพย์ ย่อมฟุ้งไป ท่าน.. ปาโคสิงคสาละวัน จะฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานไร?

พระอานนท์ตอบว่า ภิกษุในพระศาสนานี้เป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ ธรรมเหล่านั้นใดงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ธรรมเห็นปานนั้นอันภิกษุนั้นสดับมากแล้ว ทรงไว้แล้ว สั่งสมด้วยวาจา ตามเพ่งด้วยใจ แหว่งตลอดดีแล้วด้วยความเห็น ภิกษุนั้นแสดงธรรมนั้น ด้วยบทและพยัญชนะอันราบเรียบ ไม่ขาดสาย เพื่อถอนเสียซึ่งอนุสัย ปาโคสิงคสาละวันฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๐}

พระเวเรตตะตอบว่า ภิกษุในพระศาสนาเป็นผู้มีความหลักเร้นเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความหลักเร้น ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งเจตสมณะอันเป็นภายใน มีฌานอันไม่ห่างเหินแล้ว ประกอบด้วยวิปัสสนาพอกพูนสัญญาการ ท่านสารีบุตร ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๑}

พระอนุรุทธตอบว่า ภิกษุในพระศาสนาที่ย่อมตรวจดูโลกพินหนึ่งด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีจักขุ ขึ้นปราสาทอันงดงามชั้นบนฟังแลดูมณฑลแห่งก่งตั้งพันได้ ฉันทิภิกษุ ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมตรวจดูโลกพินหนึ่งด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๒}

พระมหากัสสปตอบว่า ภิกษุในพระศาสนา นี้ตนเองอยู่ในป่าเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรด้วย ตนเองเที่ยววิณฑชบาตเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้เที่ยววิณฑชบาตเป็นวัตรด้วย ตนเองถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรด้วย ตนเองถือไตรจีวรเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตรด้วย ตนเองเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อยด้วย ตนเองเป็นผู้สันโดษ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความสันโดษด้วย ตนเองเป็นผู้สงัด และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความสงัดด้วย ตนเองเป็นผู้ไม่คลุกคลี และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความไม่คลุกคลีด้วย ตนเองเป็นผู้ปรารถนาความเพียรและกล่าวสรรเสริญคุณแห่งการปรารถนาความเพียรด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยศีลด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยสมาธิด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยปัญญาด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยวิมุตติด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะด้วย ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๓}

พระมหาโมคคัลลานะตอบว่า ภิกษุ ๒ รูป ในพระศาสนา นี้ กล่าวอภิธรรมกถา เธอทั้ง ๒ นั้น ถามกันและกัน ถามปัญหากันแล้ว ย่อมแก้กันเอง ไม่หยุดพักด้วย และธรรมกถาของเธอทั้ง ๒ นั้น ย่อมเป็นไปด้วย ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๔}

ส่วนพระสารีบุตรเองตอบว่า ภิกษุในพระศาสนา นี้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจและไม่เป็นไปตาม

^{๑๓๐} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๓๗๐/๒๘๐-๒๘๑.

^{๑๓๑} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๑/๒๘๑.

^{๑๓๒} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๒/๒๘๑-๒๘๒.

^{๑๓๓} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๓/๒๘๒.

^{๑๓๔} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๔/๒๘๓.

อำนาจของจิต เธอหวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเช้า ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเช้า หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเที่ยง ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเที่ยง หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเย็น ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเย็น เปรียบเหมือนผอบผ้าของพระราชชา หรือราชมหาอำมาตย์ ซึ่งเต็มด้วยผ้าที่ย้อมแล้วเป็นสีต่าง ๆ พระราชา หรือราชมหาอำมาตย์นั้น หวังจะห่มผ้าชนิดใดในเวลาเช้า ก็ห่มผ้าชนิดนั้นได้ในเวลาเช้า หวังจะห่มผ้าชนิดใดในเวลาเที่ยง ก็ห่มผ้าชนิดนั้นได้ในเวลาเที่ยง หวังจะห่มผ้าชนิดใดในเวลาเย็น ก็ห่มผ้าชนิดนั้นได้ในเวลาเย็น ฉนใด ภิกษุยังจิตให้เป็นไปในอำนาจ และไม่ไปตามอำนาจของจิต เธอหวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเช้า ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเช้า หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเที่ยง ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเที่ยง หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเย็น ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเย็น ฉนนั้นเหมือนกัน ป่าโคสิงคสาวันพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้

พระสารีบุตรได้กล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลายปฏิภาณตามที่เป็นของตน ๆ พวกเราทุกรูปพยากรณ์แล้ว มาไปกันเถิด พวกเราจักเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังที่ประทับแล้วจักกราบทูลเนื้อความนี้แด่พระผู้มีพระภาค ๆ จักทรงพยากรณ์แก่พวกเราอย่างไร พวกเราจักทรงจำข้อความนั้นไว้อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุเหล่านั้นรับคำท่านพระสารีบุตรแล้ว^{๑๓๕} เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว พระสารีบุตรได้กราบทูลเรื่องราวทั้งหมดแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า.. ทูลถามว่า คำของใครหนอเป็นสุภาสิต ?

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำของพวกเธอทั้งหมดเป็นสุภาสิตโดยปริยาย แต่พวกเธอจงฟังคำของเรา คำถามว่า ป่าโคสิงคสาวันจะพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานไร ? เราตอบว่า “ภิกษุในศาสนาที่กลับจากบิณฑบาตในเวลาหลังภัตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติมั่นเฉพาะหน้าว่า จิตของเรายังไม่หมดความถือมั่น ยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพียงใด เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้เพียงนั้น ป่าโคสิงคสาวันพึงงาม ด้วยภิกษุเห็นปานนี้”^{๑๓๖}

๒.๒.๕ การเจริญภาวนานอกพุทธศาสนา

การเจริญภาวนาหรือการทำสมาธิ มิใช่มีอยู่เฉพาะในพุทธศาสนา เป็นศาสตร์ที่มีอยู่ก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อพระองค์เสด็จออกบรรพชาแล้วได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณภาวนากับอาหารดาบสกาลามโคตรก่อน ได้รับการสั่งสอนจากดาบสนี้ได้บรรลุถึงรูปฌาน ๔ และอรูปรูฌาน ๓ จากนั้น จึงทรงศึกษาต่อในสำนักของอุทกดาบสรามบุตรผู้มีความรู้สูงกว่า ได้บรรลุอรูปรูฌานที่ ๔^{๑๓๗} มีความรู้เท่าอาจารย์ และอาจารย์หมดความรู้ที่จะสอนต่อไป แต่พระองค์ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้จึงอำลาอาจารย์ทั้ง ๒ ไปแสวงหาธรรมที่ออกจากสังวัฏฏ์ทุกข์ด้วยพระองค์เอง โดยในขั้นแรกได้ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างยิ่งยวด แต่ยังไม่เป็นผลสำเร็จ^{๑๓๘} จึงปรับเปลี่ยนวิธีจากเดิมมาเป็นทางสายกลางจึงได้ตรัสรู้^{๑๓๙}

เจ้าชายสิทธัตถราชกุมารเจริญภาวนาปานสติจนได้ฌานตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้

^{๑๓๕} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาสูตร/ ๓๗๕-๓๗๖/๒๘๓-๒๘๔.

^{๑๓๖} (ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาสูตร/๓๘๒/๒๘๘-๒๘๙)

^{๑๓๗} ตูรายลະເຍີຍຕ ມ.ມ.(ໄທຍ)໑໓/໓໒໗/໓໔໖.

^{๑๓๘} ม.อุป.อ. (บาลี) ๔/๑๕๐/๑๑๙.

^{๑๓๙} ตูรายลະເຍີຍຕ ມ.ມ.(ໄທຍ) ໑໓/໓໓໖/໔໐໖ ,ທີ່.สี่.(ໄທຍ)๙/๒๔๘/๘๔,ທີ່.สี่.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

สัมมาสัมโพธิญาณ ดังมีข้อความปรากฏคัมภีร์มัชฌิมา นิกายว่า เราจำได้อยู่ เมื่อคราวงานของกษัตริย์ของชาวสัทกะซึ่งเป็นพระราชบิดา เรานั่งอยู่ที่ต้นหว้าอันร่มเย็น ได้สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่^{๑๔๐}

ในศาสนาอื่น ๆ มีการเจริญฌานจนได้สมาบัติเช่นกัน แต่สมาบัตินั้นไม่เป็นบาทแห่งวิปัสสนาปรากฏหลักฐานในอรรถกถามัชฌิมา นิกาย ดังนี้

กสฺมา ปน อฏฺฐหิ สมาปตฺตีหิ อวิหีสารทโยว สลฺลเสชาติ วุตฺตา โลกุตฺตรปาทกตฺตา. พาหิรกาณณฺหิ อฏฺฐสมาปตฺติโย วฏฺฏปาทกาเยว. สาสเน สรณคฺคณฺปิ โลกุตฺตรปาทกํ, ปเคว อวิหีสาทโย. อิมินาเยว จ สุตฺเตน เวทิตพฺพํ " ตถา พาหิรกสฺส อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน ปญฺจาภิญฺญสสาปิ ทินฺนทานโต สาสเน ติสรณคตฺสส ทินฺนทานํ มหปฺพลตรํ โหตี"ติ. อิถยหิ สนธาย ทกฺขิณาวิสุทฺธิสฺส เต "พาหิรเก กาเมสุ วีตราเคทานํ ทตฺวา โภกฺกิสฺสทสฺสคฺคณา ทกฺขิณา ปาภฺภิจฺจิตพฺพา โสตาปตฺติผลจฺฉณิกิริยาย ปฏฺิปนฺเน ทานํ ทตฺวา อสงฺเขยยา อปฺปเมยยา ทกฺขิณา ปาภฺภิจฺจิตพฺพา, โภ ปน วาโท โสตาปนฺเน"ติ วุตฺตํ.^{๑๔๑}

ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น เป็นบาทของวิปัสสนาที่เป็นโลกุตระได้ อันที่จริง สมาบัติทั้ง ๘ ของคนภายนอกพุทธศาสนาทั้งหลายเป็นบาทของวิภูษะเท่านั้น แต่ในศาสนาพุทธ แม้สรณคณก็พึงทราบว่าเป็นบาทของโลกุตระธรรมได้ ตามพระสูตรนี้โดยเฉพาะ จะป่วยกล่าวไปไยถึงธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้นเล่าที่จะเป็นไปไม่ได้

อนึ่ง ทานที่บุคคลถวายแก่ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ในศาสนาพุทธมีผลมากกว่าทานที่ให้แก่คนนอกศาสนา ที่ได้สมาบัติ ๘ แม้มีอภิญญา ๕ ก็ตาม เพราะว่าในทักขิณาวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาข้อความนี้ จึงได้ตรัสไว้ว่า ทักขิณามีผลคุณด้วยแสนโกฏิทากเพียงหวังได้ เพราะให้ทานแก่บุคคลนอกศาสนา ผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลาย. แต่ทักขิณามีผลนับไม่ถ้วน คำนวณไม่ถูก ทากเพียงหวังได้ เพราะให้ทานแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งโศดาปัตติผล. จะกล่าวถึงทำไมสำหรับพระโศดาบัน

คัมภีร์มัชฌิมา นิกายกล่าวว่ ปฐมฌานมีอยู่นอกพุทธศาสนา (คือในศาสนาอื่น ๆ ก็มีการเจริญฌานเช่นกัน) มีบาลีรับรองว่า **อิเธกฺจโจ พาหิรปริพฺพชาเขหิสาธารณํ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปจฺฉมฺ ฌานํ อุกฺสมฺปชฺช วิหเรย**^{๑๔๒} : ภิกษุกลางรูปในศาสนาอื่น สังัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าปฐมฌานอันเป็นสาธารณะแก่ปริพชาคนนอกศาสนาทั้งหลายอยู่.

คัมภีร์มัชฌิมา นิกายอุปฺธิณณาสกฺ ปรากฏหลักฐานว่า อภิญญานอกศาสนาให้บรรลุมรรค ผลไม่ได้ ดังนี้ พาหิรปพฺพชฺชา หิ อปฺปลาภา, ตตฺถ มหนโต นิพฺพตเตตฺตพฺพคฺุณ นตฺถิ, อฏฺฐสมาปตฺติปญฺญามตฺตกเมว โหตี. อิติ ยถา คทรภปิภฺลิตฺโต ปตฺติตสฺส มหนตฺ ทุกฺขํ น โหตี, สรฺริสฺส ปฺสุมกฺขนมตฺตเมว โหตี, เอวํ พาหิรสมเย โลกิยคฺคณมตฺโตว ปริหายติ, เตน ปุริมํ อฺปททวทฺวยํ น เอวํ วุตฺตํ. สาสเน ปน ปพฺพชฺชา มหาลาภา, ตตฺถ จตฺตาโร มคฺคา จตฺตาริ ผลานิ นิพฺพานนฺติ มหนตา อธิคฺนตพฺพคฺุณา^{๑๔๓}

แท้จริงการบวชภายนอกพระศาสนามีลาภน้อยและไม่มีทางจะทำให้เกิดคุณใหญ่หลวงได้เลย จะมีก็เพียงแต่สมาบัติ ๘ อภิญญา ๕ เท่านั้น เปรียบเหมือนผู้ที่พลัดตกจากหลังลา ย่อมไม่มีทุกข์มาก จะมีก็เพียงแต่ตัวเปื้อนฝุ่นเท่านั้นฉนั้นใด ในลัทธิอื่นนอกศาสนาก็ฉนั้นจะเสื่อมก็เพียงโลกิยคุณเท่านั้น ฉะนั้นอุปัทวะ

^{๑๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๑/๔๑๖ , ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๒.

^{๑๔๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๓/๑๙๙

^{๑๔๒} ม.ม.อ. (ปปัญจสูทนี ๑) ข้อ ๘๒ หน้า ๑๙๘

^{๑๔๓} ม.อ.ป.อ. (ปปัญจสูทนี ๔) ข้อ ๑๕๐ หน้า ๑๑๙

สองอย่างข้างต้น ท่านจึงไม่กล่าวไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่การบวชในพระศาสนามีลาภมาก และในการบวชในพระศาสนานั้น มีคุณอันจะพึงได้บรรลุนิพพาน คือมรรค ๔ ผล นิพพาน

นามรูปปริจเฉทญาณ และอนัตตา มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนา

วิปัสสนาตามตวเสนาติ จ อนิจจันติ วา ทุกขนติ วา วิวิธึ ทสสมมตตวเสนา, น ปน นามรูปวตถถานปจฺจยปริคคณหนบุพฺพกั ลกขณตตยึ อาโรเปตวาท สงฺขารานึ สมนสนวเสนา. นามรูปปริจเฉโท, ใหอนตตานุปสฺสนา จ พาหิรกาณึ นตฺถิ. อิตฺราณิ สมฺมุจฺเจทปฺปฏิปสฺสทฺธิณิสฺสรณปฺปทานานิ ตีณิ สพฺเพน สพฺพึ นตฺถิ มคฺคผลนิพฺพานตฺตา^{๑๔๔}

ศาสนาอื่นเข้าใจผิดว่าพรหมโลกคือพระนิพพาน หลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อฏฺฐสฺมาปตฺตนิพฺพตฺตณึ ปน อุตฺตมึ นาม. ตึ พาหิรกา นิพฺพานนฺติ กเถนตี.^{๑๔๕}

การบำเพ็ญสมาธิให้สมบัติ ๘ เกิดขึ้นได้จัดว่าเป็นสิ่งสูงสุด . พวกนักบวชนอกศาสนา(เข้าใจผิด) เรียกสิ่งนั้นว่า พระนิพพาน

นักบวชนอกพุทธศาสนารู้อานาปานสติเพียง ๔ ชั้นแรกเท่านั้น ไม่สามารถรู้ครบทั้ง ๑๖ ชั้น ปรากฏข้อความในคัมภีร์วิมตฺติวินทนีฎีกา ว่า พาหิรกา อานาปานสฺสตี ชานนตา อาทิตฺ จตฺตูปการเมว ชานนตี, น สพฺพึ โสฬสฺสปการนตี อาห สพฺพปการอิจฺจาตี^{๑๔๖}

นักบวชนอกศาสนานิยมเจริญกสิณสมาธิ ดังสาธกในคัมภีร์ฎีกา ว่า พาหิรกา เยภฺยุเยนกสิณชฺฌานานิ เอว นิพฺพตฺเตนตฺตี อาห กสิณปฺริกมมึ ภาวนเตสฺสชาติ.^{๑๔๗}

ด้วยหลักฐานจากคัมภีร์ต่าง ๆ ที่แสดงมานี้ บอกให้รู้ว่าการเจริญภาวนามีอยู่ในทุกศาสนา แต่การเจริญภาวนาที่เป็นไปเพื่อดับความโลภ โกรธ หลง มีอยู่ในพุทธศาสนาเท่านั้น นั่นคือ “ วิปัสสนาภาวนา ”

๒.๒.๖ การเจริญภาวนาในศาสนาพุทธ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระนามเดิมก่อนตรัสรู้ ว่า เจ้าชายสิทธัตถะ ประสูติในราชวงศ์ศากยะ เจ้าเมืองกบิลพัสดุ์ ทรงสมบุรณ์เพียบพร้อมด้วยความรัก ความสุขสะอาดสบายอยู่ในปราสาท ๓ หลัง ๓ ฤดู ขณะทรงพระเยาว์ได้รับการศึกษาสรรพวิชาครบทั้ง ๑๘ ศาสตร์^{๑๔๘} จนได้รับการยกย่องจากอาจารย์ว่ามี

^{๑๔๔} สิล.อภิวินฎีกา. (บาลี)๒/๓๘๖/๔๔๐.

^{๑๔๕} ขุ.จรียา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙ และ ข.ชา.อ.(บาลี) ๙/๑๖๖.

^{๑๔๖} วิมตฺติวินทนีฎีกา (ปฐโม ภาโค) ๑๖๕/๒๖๙.

^{๑๔๗} ที.สี.อ.(บาลี) ๓๗๙/๔๑๙ และ ที.สี.อภิวินฎีกา.(บาลี) ๒/๓๗๙ /๔๓๒.

^{๑๔๘} ศิลปะศาสตร์ ๑๘ ประการคือ ๑. รู้จักภาษาสัตว์ มีเสียงนกร้องเป็นต้นว่าร้ายดีประการใดได้สิ้น ๒. รู้จักกำเนิดเถาและไม้เป็นต้นว่าชื่อนั้น ๆ ๓. คัมภีร์เลข ๔. คัมภีร์ช่าง ๕. คัมภีร์นิติศาสตร์ รู้ที่จะเป็นครูสั่งสอนท้าวพระยาทั้งปวง ๖. คัมภีร์พินิจศาสตร์ รู้ที่จะเลี้ยงฝูงชนให้เป็นสิริมงคล ๗. พลศาสตร์ รู้แบบนักชกฤษู้ดำรดวงดาว ๘. คณิตศาสตร์ รู้เพลงขับร้องและดนตรี ๙. เวชศาสตร์ รู้คัมภีร์แพทย์ ๑๐. ฐานศาสตร์ รู้ศิลปะการยิงธนู ๑๑. ประวัติศาสตร์ ๑๒. ดาราศาสตร์ รู้วิธีทำนายดวงชะตาของคน ๑๓. มายาศาสตร์ รู้ว่าเป็นแก้ว นีมิไขแก้ว เป็นต้น ๑๔. เหตุศาสตร์ ผลศาสตร์ รู้จักเหตุรู้จักผลจะบังเกิด ๑๕. ภูมิศาสตร์ รู้จักที่จะเลี้ยงโคกระบือ รู้การที่จะหว่านพืชลงในนาไรให้เกิดผล ๑๖. ยุทธศาสตร์ รู้คัมภีร์พิชัยสงคราม ๑๗. ลัทธิศาสตร์ รู้คัมภีร์โลกโวหาร ๑๘. ฉันทศาสตร์ รู้จักคัมภีร์ผูกบทกลอนกาพย์โคลง

ความรู้สึสมอตน์ เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา อภิเษกสมรสกับพระนางยโสธราหรือพิมพา ธิดาของพระเจ้าสุปปพุทธะ แห่งราชวงศ์โกลิยะ กรุงเทวทหะ

เมื่อพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา พระองค์ทรงมีพระราชโอรสองค์หนึ่งนามว่า “ราหุล” ซึ่งเป็นบ่วงคล้องใจให้ยากยิ่งที่จะตัดสิ้นใจออกแสวงหาโมกขธรรมได้ ตลอดระยะเวลาที่เจ้าชายสิทธัตถะเสวยสุขอยู่ในพระราชวังนั้น เหมือนจะเป็นการปิดกั้นมิให้พระองค์ได้เห็นความจริงแห่งชีวิต เพราะทุกอย่างที่แวดล้อมพระองค์ ล้วนถูกจัดไว้ให้น่าปรารถนาน่ายินดีทั้งสิ้น แต่หลังจากได้เห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะผู้มีแต่ผ้าพันกาย แต่นั่งยิ้มผ่องใสอยู่ได้ ก็ทรงตระหนกพรันพริ้งว่า อีกไม่นาน พระองค์เองก็ต้องเป็นเช่นนี้ จึงดำริที่จะแสวงหาหนทางเพื่อช่วยพระองค์เอง และผู้คนผู้เป็นที่รักให้หลุดพ้นจากทุกข์เหล่านั้น ซึ่งธรรมดาโลกนี้มีของเป็นคู่ปรับกัน มีร้อนก็มีเย็นแก่ มีมืดก็มีสว่างแก่ เมื่อมีความแก่ ความเจ็บ ความตาย ก็ต้องมีอีกพากหนึ่งที่ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตายแน่นอน การที่จะค้นพบทางอันนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จำต้องอาศัยเพศของสมณะคือการออกบวช^{๑๔๙} ดังที่พระองค์ตรัสเล่าไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย! ความคิดอันนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "ทำไมหนอ เราซึ่งมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าหมองโดยรอบด้าน เป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว จะต้องไปแสวงหาสิ่งที่มี ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่อีก ไฉนหนอ เราผู้มีความเกิด ฯลฯ ความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ครั้นได้รู้สึกถึงโทษอันต่ำทรามของการมีความเกิด ฯลฯ ความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดานี้แล้ว เราพึงถือบวช แสวงหา **นิพพาน**^{๑๕๐} อันไม่มีความเกิด อันเป็นธรรมที่เกษมจากเครื่องร้อยรัด ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าเกิด”^{๑๕๑}

หลังจากเจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จออกบรรพชาแล้ว พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่เป็นเวลาถึง ๖ ปี แต่ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้ ในระหว่าง ๖ ปีนั้นได้ทรงศึกษาในสำนักของดาบส ทรงทรมานพระองค์ด้วยวิธีการต่างๆ ตามคำสอนของบางลัทธิหรือตามความเชื่อของคนในยุคนั้น และที่สำคัญคือ ได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณภาวนาในสำนักของอาจารย์ผู้มีชื่อเสียง ๒ ท่าน คือ ครั้งแรกทรงศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร จนได้บรรลุรูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌาน และอรุณรูปฌาน ๓ คือ อากาสาณัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน และอาภิญญายตนฌาน ต่อจากนั้นทรงไปศึกษาในสำนักของอุทกดาบส รัมมบุตร ได้บรรลุรูปฌานที่ ๔ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน^{๑๕๒}

แต่พระองค์ยังไม่ทรงพอพระทัย เพราะทรงเห็นว่า ผลของฌานหรือสมาบัติ นั้น เป็นเพียงธรรมเครื่องอาศัยอยู่เป็นสุขเท่านั้น ไม่ใช่ความพ้นทุกข์ จึงทรงอำลาอาจารย์ทั้งสอง เสด็จไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสวงหาธรรมที่ทำหน้าที่ประหารอาสวะกิเลสอันเป็นเหตุให้ติดอยู่ในวัฏฏ์ทุกข์คือความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย โดยลำพังพระองค์เองโดยในขั้นแรก ได้ทรงทรมานพระวรกายให้ลำบากถึง ๓ วาระ คือ

^{๑๔๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๔/๑-๗.

^{๑๕๐} “นิพพานเป็นธรรมเกษม เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่ ไม่ตาย” ดูใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๕.

“นิพพานเป็นสภาวะไม่แก่ ไม่ตาย” ขุ.อุทาน. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗.

^{๑๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๖/๒๙๙.

^{๑๕๒} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๖.

- ๑) ใช้ฟันบนกับฟันล่างขบกัน ใช้ลิ้นกดเพดานปาก จนเหงื่อไหลออกจากรักแร้
- ๒) กลืนลมหายใจ และผ่อนลมหายใจทีละน้อย จนทำให้ลมออกทางช่องหูทั้งสองข้าง
- ๓) อดอาหาร โดยบริโภคอาหารเพียงวันละเล็กน้อย ในที่สุดไม่บริโภคเลยจนทำให้ร่างกายซูบ

ผอม^{๑๕๓}

เมื่อทรงเห็นว่าการทรมานพระวรกายเช่นนี้ ยังไม่ใช่ทางที่จะกำจัดอาสวะกิเลส หรือให้ตรัสรู้ได้^{๑๕๔} จึงกลับมาเสวยพระกระยาหารเพื่อบำรุงร่างกายให้มีเรี่ยวแรง แล้วทรงบำเพ็ญเพียรทางใจต่อไป^{๑๕๕} จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เพ็ญเดือน ๖ ทรงรับหย้าคาจากโสถยิปพราหมณ์ ปูลาดต่างบัลลังก์ภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์^{๑๕๖} ทรงนั่งขัดสมาธิ บนบรรลัภ์ภูฏานัน หันพระพักตร์ไปในทิศตะวันออก แล้วทรงตั้งสัจจะอธิษฐานว่า "ถ้าเรายังไม่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณตราบใด เราจักไม่ลุกขึ้นตราบนั้น แม้ว่าเนื้อเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามที" แล้วทรงกระทำจิตเข้าสู่สมาธิอย่างเข้มข้น ทรงประมวลเอาพระบารมีที่ทรงสั่งสมมาหลายโกฏิจาติมาเป็นกำลัง จนสามารถเอาชนะธรรมฝ่ายต่ำได้ มีพระทัยที่แน่วแน่มากยิ่งขึ้นตามลำดับ และในราตรีนั่นเอง พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญภาวนากำหนดลมหายใจ (อานาปานสติภาวนา) เป็นอารมณ์^{๑๕๗} จนได้บรรลุรูปฌาน ๔ แล้วใช้ฌานนั้นเป็นพื้นฐานเจริญขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนา^{๑๕๘} ก็ได้บรรลุญาณเครื่องตรัสรู้ตามลำดับ คือ

๑. ยามแรก (เวลา ๑๘ - ๒๒ น.) ทรงบรรลุรูปเพนิวาसानุสสติญาณ คือ รู้และเข้าใจจิตดีตชาติหนหลังของสรรพสัตว์ได้อย่างแจ่มแจ้ง

๒. ยามที่สอง (เวลา ๒๒ - ๐๒ น.) ทรงบรรลุจตุปปตญาณ คือทรงรู้และเข้าใจเหตุที่สัตว์โลกต้องเกิดและตายมีสภาพที่แตกต่างกัน ทั้งรู้แจ้งการกำเนิดและเรื่องของชีวิต ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งกรรม

๓. ยามที่สาม (เวลา ๐๒ - ๐๖ น.) ทรงบรรลุอาสวกุชฌญาณ^{๑๕๙} คือ ปัญญาที่แจ่มแจ้ง เป็นเหตุสิ้นไปของกิเลสอาสวะทั้งหลาย คือทราบว่าการที่ขึ้นธมาประชุมกันขึ้นเป็นตัวเรา ตัวเขา นี้ ก็เพราะความไม่รู้จริง (อวิชชา) ความต้องการ ความปรารถนาอันไม่มีที่สิ้นสุด (ตัณหา) ความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) และการกระทำด้วยอำนาจของกิเลส (กรรม) นั่นเอง ทั้งหมดนี้ล้วนแต่เป็นเหตุและผลของกันและกัน เหมือนกับสายโซ่ เรียกว่า**ปฏิจจสมุปบาท** เมื่อทรงเห็นแจ้งชัดเช่นนี้ ทำให้ถอนความหลงความเพติดเพลิดในเบญจขันธ์เสียได้ และรู้ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ที่พระองค์ไม่เคยได้ทรงทราบมาจากเจ้าลัทธิใดๆ มาก่อน เรียกว่า อริยสัจ ๔^{๑๖๐}

เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้แล้ว จึงได้ทรงแสดงแนวทางการปฏิบัติธรรม คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เวไนยสัตว์ได้รู้ตามพระองค์ เช่น พระธรรมเทศนาชื่อว่าธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโปรดแก่เหล่าปัญจวัคคีย์ ว่ามรรคมืองค์ ๘ นี้ หรือมัชฌิมปฏิปทาซึ่งมีสัมมาทิฐิ

^{๑๕๓} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๑/๔๐๑.

^{๑๕๔} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๙/๑๖๒.

^{๑๕๕} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๕/๔๐๕.

^{๑๕๖} ดูรายละเอียด ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๔/๔๘๘.

^{๑๕๗} ดูรายละเอียด ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑, อ.ง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖.

^{๑๕๘} ดูใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๒๕๖/๒๔๒.

^{๑๕๙} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖.

^{๑๖๐} ดูรายละเอียด ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔ , ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

ปัญญาเห็นชอบคือเห็นอริยสัจ ๔ ซึ่งการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ นี้ ก็คือการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั่นเอง ปรากฏว่าเมื่อหัวหน้าคณะปัญจวัคคีย์ คือ ท่านโกณฑัญญะได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้แล้ว ได้ดวงตามเห็นธรรม (ธรรมจักขุ) คือ สำเร็จเป็นพระโสดาบัน นับเป็นอริยสงฆ์องค์แรกในพระพุทธศาสนา^{๑๖๑} และพระพุทธองค์ได้ทรงสอนวิปัสสนาภาวนามาโดยตลอด เป็นเวลา ๔๕ ปี แม้กระทั่งในวาระสุดท้าย เมื่อจวนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังตรัสสอนแก่พระสุภัททะ ซึ่งเป็นสาวกองค์สุดท้าย เมื่อจวนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังตรัสสอนแก่พระสุภัททะ ซึ่งเป็นสาวกองค์สุดท้าย (ปัจฉิมสาวก) ให้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า วยธมมา สงขารา อปฺปมาเทน สมปาเทถ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เรจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังสารทั้งหลาย มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด^{๑๖๒}

กัมมัฏฐานเป็นวิถีปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึงการฝึกอบรมจิตใจให้สะอาด สว่าง สงบ ใช้ปัญญาในการแก้ไข้ปัญหา และพัฒนาจิตใจให้มั่นคง อยู่ในคุณความดีให้เกิดสันติสุขได้ กัมมัฏฐานเป็นศาสตร์และศิลป์แห่งการดำเนินชีวิต และเป็นธุระอันสำคัญยิ่งทางพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า วิปัสสนาธุระ ดังที่ท่านพระอรุณกถาจารย์ได้แสดงไว้ในพระธรรมบททุกทกนิกาย มีข้อความตอนหนึ่งว่า

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า การศึกษาเล่าเรียนนิกายหนึ่ง สองนิกาย หรือ จบพระไตรปิฎกพุทธวจนะทั้งสิ้น แล้วทรงจำไว้ได้ แสดงได้ สอนได้ ตามสมควรแก่สติปัญญาของตน ธุระดังกล่าวนี้ เรียกว่า คันถธุระ ส่วนการที่ภิกษุผู้มีความประพฤติเบาพร้อม ยินดียิ่งในเสนาสนะอันสงบเพียรพยายามกำหนดรู้ความสิ้นไปและความเสื่อมไปในรูปนาม ชั้น ๕ อยู่เนืองๆ ยังวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจการทำสมาธิเพียรอย่างต่อเนื่อง แล้วบรรลุอริยผลตั้งแต่เบื้องต่ำ คือ โสดาปัตติผล จนถึงเบื้องสูงคือ อรหัตผล ธุระดังกล่าวนี้ เรียกว่า วิปัสสนาธุระ^{๑๖๓}

ในธุระทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญด้วยกันทั้งคู่ เพราะต่างฝ่ายต่างก็อาศัยซึ่งกันและกันกล่าวคือ ปรีชาได้แก่ การศึกษาพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม อันก่อให้เกิดสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดการปฏิบัติ ได้แก่ การปฏิบัติตามที่ได้ศึกษาเรียนรู้ และก่อให้เกิดภาวนามยปัญญา เช่น สมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ปฏิบัติเป็นปัจจัยให้เกิด ปฏิเวธ คือ ผลของการปฏิบัติธรรม ซึ่งได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ถ้าธุระทั้งสองนี้ ยังเจริญรุ่งเรืองอยู่ตราบใด พระพุทธศาสนาก็จักเจริญรุ่งเรืองอยู่ตราบนั่น

^{๑๖๑} ดูรายละเอียด วิ.ม.(ไทย)๔/๑๒/๑๘.

^{๑๖๒} ดูรายละเอียด ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๕๑๖๔.

^{๑๖๓} ขุ.ธ.อ.(บาลี)๑/๕.

๒.๓ วิปัสสนาภาวนา

๒.๓.๑ ความหมาย

คำว่า “วิปัสสนา” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก วิ + ทิส + ยฺ แผลง ทิส เป็น ปสฺส^{๑๖๔} แปลง ยฺ เป็น อน^{๑๖๕} ลง อา อิตฺติโชตกปัจจย^{๑๖๖}

คำว่า “วิปัสสนา” เป็นชื่อของปัญญา มีความหมายตามศัพท์ดังนี้

“วิ” แปลว่า โดยประการต่างๆ “ปัสสนา” แปลว่า หยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้ง

“วิปัสสนา” แปลว่า ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของ สภาวะธรรมรูป สภาวะธรรมนาม ตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา

อภิธรรมมัตถสังคหะวิเคราะห์ความหมายว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิจจาเรน ปสฺสตีติ วิปัสสนา อนิจฺจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปัญญา.”^{๑๖๗} แปลว่า “ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.”^{๑๖๘}

หรือวิเคราะห์ว่า “วิวิธํ อนิจฺจาทิกํ สงฺขารेषุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา” แปลว่า “ปัญญาที่เห็นสภาวะต่างๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขาร”^{๑๖๙}

คัมภีร์ธรรมสังคณีให้ความหมายไว้ว่า กตมา ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ ยา ตสฺมี สมเย ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลลภกฺขณา อุปลภกฺขณา ปจฺจุปลภกฺขณา ปณฺฑิตฺจิจฺจ โภสฺสลฺล เนปฺพุญฺญ์ เวภฺพยา จินตา อุปปริกฺษา ภูริเมธา ปริณายิกา วิปัสสนา สมฺปชฺฌญฺญ์ ปญฺญา ปณฺญินฺทริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสสฺสํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญา ปชฺโชโต ปญฺญารตฺนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐา อโย ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ^{๑๗๐}

วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นโณน คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมงาย ความ

^{๑๖๔} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๗๑ : ทิสฺสสฺส ปสฺสทิสฺสทฺทฺชา วา.

^{๑๖๕} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ยฺญวนฺ.

^{๑๖๖} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตฺติยมโต อาปจฺจโย.

^{๑๖๗} วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^{๑๖๘} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนโน ป.ธ.๙), อภิธรรมมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^{๑๖๙} พระธรรมมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

พระมหาสมปอง มุทิโต แปลเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๕๒), คาถาที่ ๑๕๓ หน้า ๒๐๖.

^{๑๗๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐.

เลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ^{๑๗๑}

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภทามรรค ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือการเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วิเคราะห์ว่า อนิจจาทิวเสน วิวิธเณ อากาเรติ ธมเม ปสสตีติ วิปัสสนา ^{๑๗๒} ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา

อรรถกถาหมัชฌิมนิกายอธิบายว่า วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

- ๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
- ๕) วิจารณ์านุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- ๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- ๗) ปฏิณิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส ^{๑๗๓}

คัมภีร์อภิธรรมัตถกถาวิภาณีได้อธิบายไว้ว่า “อนิจจาทิววิธการโต ทสสนตเถน วิปัสสนา สงขาตานญจ” เรียกว่า วิปัสสนา เพราะความหมายว่า เห็นโดยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ^{๑๗๔}

ในหนังสือพุทธธรรม อธิบายว่า วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่าข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าที่ต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าที่แห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้ สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จักจริงให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความติดใจและความขัดใจเป็นต้น ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่างๆ อย่างบิดเบือน จนพาความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้เห็นเฉไป และไม่ต้องเจ็บปวดหรือเร่าร้อนเพราะถูกบีบคั้น หรือต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชา จึงเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ ร ท่านเรียกว่า สมุจเฉทนิโรธ หรือสมุจเฉทวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด ^{๑๗๕}

สรุปว่า วิปัสสนาภาวนาคือการเห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น อาการที่เคลื่อนไหวใจที่คิด เป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบเย็น(นิพพาน)ได้ ^{๑๗๖} ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่

^{๑๗๑} อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/ ๕๕/๓๖.

^{๑๗๒} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘ ,อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐.

^{๑๗๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

^{๑๗๔} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๐), หน้า ๓๗๘.

^{๑๗๕} พระราชวรมุนี. **พุทธธรรม**.พิมพ์ที่บริษัท ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด: ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๙ หน้า ๑๖.

^{๑๗๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘ , ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑ .

ไม่กลับมาทุกข์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้เท่านั้น ไม่มีทางอื่น^{๑๗๗} เป็นข้อปฏิบัติต่างๆ ในการอบรม ปัญญาให้เข้าใจตามความจริง ไม่ใช่เห็นตามที่เรารวดภาพให้เป็นด้วยความชอบ ความขัง ความอยากได้ หรือ ความขัดใจของเรา รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าที ต่อโลกและชีวิตใหม่ ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อยๆ มีความสุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลสที่สุดคือนำไปสู่ความหลุดพ้นที่แท้จริงยั่งยืนถาวร(สมุจเฉทวิมุตติ)^{๑๗๘}

วิปัสสนา คือ ปัญญาเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ โดยความเป็นรูป-นาม ที่พิเศษนอกออกไปจาก บัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อัถตบัญญัติเสียสิ้น และเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยอาการไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่พิเศษนอกออกไป จากสุกขัญญาวิปัสสนา นิจจสัญญา-วิปัสสนา สุขัญญาวิปัสสนา อัถตสัญญาวิปัสสนาเสีย ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ใหม่หากุศลจิต มหากริยาจิต^{๑๗๙}

๒.๓.๒ ความสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา

หลังจากตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าทรงได้พระนามอีกนามหนึ่งว่า พระสัพพัญญู แปลว่า ผู้รู้เรื่อง ทั้งปวงคือรู้หมดทุกอย่าง^{๑๘๐} ด้วยความที่พระองค์รู้ทุกอย่างนี้เองทำให้พระองค์ทรงประมวลความรู้ทั้งหมด เข้าด้วยกันแล้วจึงมีพระดำริว่า ถ้าหากทรงสอนทั้งหมดหรือบอกทั้งหมดที่ทรงรู้ ก็จะก่อให้เกิดโทษเกิด หายนะแก่มวลสรรพสัตว์เสียมากกว่า พระองค์จึงเลือกที่จะสอนเฉพาะเรื่องที่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ คล้ายโคก เพียงเท่านั้น^{๑๘๑}

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนหมอผ่าตัดผู้ป่วยที่ถูกลูกศรปักอก หมอไม่จำเป็นต้องใส่ใจว่าคนยิง เป็นใคร ทำไมคนร้ายจึงยิง หมอทำหน้าที่เพียงเร่งผ่าตัดช่วยชีวิตให้เร็วที่สุด แต่ถ้าผู้ป่วยไม่ยอมให้ผ่าตัดเอา ลูกศรออก โดยตั้งเงื่อนไขว่า “ต้องหาคนยิงให้ได้ก่อน เขาหน้าตาเป็นอย่างไร? ผู้หญิงหรือผู้ชาย ต้องให้เขา บอกเหตุผลที่ยิงให้ได้ก่อน ผมจึงจะยอมให้หมอผ่าตัดเอาลูกศรออก” ถ้าเป็นเช่นนี้ ก็รับรองได้ว่าผู้ป่วยต้อง เสียชีวิตก่อนอย่างแน่นอน ปรากฏหลักฐานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ว่า

หากมีใครกล่าวว่า トラบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบว่า “โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง? ฯลฯ (โลกเกิดขึ้นได้อย่างไร) トラบนั้นเราก็จักยังไม่ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระองค์” ต่อให้บุคคลนั้น ลื่นชีวิตไป ตลาคตกก็ไม่ตอบเรื่องนั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษอย่างร้ายแรง มีตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิตของบุรุษนั้น นำไปหาแพทย์ผู้ชำนาญในการผ่าตัดมารักษา บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น ว่า ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเรา เราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ ฯลฯ ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จัก ลูกศรที่เขาใช้ยิงว่า เป็นลูกศรธรรมดา ลูกศรคม ลูกศรหัวเกาทัณฑ์ ลูกศรหัวโลหะ ลูกศรหัวเขี้ยวสัตว์ หรือลูกศรพิเศษ トラบนั้นเราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ เมื่อเป็นเช่นนี้ ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เขาก็จะไม่รู้เรื่องนั้นเลย^{๑๘๒} และตรัสอีกว่า เราไม่ตอบปัญหาว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ (โลก เกิดขึ้นได้อย่างไร) เราไม่ตอบเพราะเหตุไร? เพราะปัญหานั้นไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่ง

^{๑๗๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๗๕๙.

^{๑๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๐๖.

^{๑๗๙} พระสังฆธรรมโชติกะ, **ปรมัตถ์โชติกะ ปริเฉท ๙ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพมหานคร : บริษัท วิ.อินเตอร์พรีนท์ จำกัด., ๒๕๔๗, หน้า ๑๕.

^{๑๘๐} ชู.ปฏิ. (ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๒.

^{๑๘๑} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๑๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๖/๑๓๘.

พรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงไม่ตอบ

ปัญหาอะไรเล่าที่เราตอบ คือปัญหาว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา เราตอบเพราะเหตุไร? เราตอบเพราะมีประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงตอบ เพราะเหตุนี้แล เธอจงจำปัญหาที่เราไม่ตอบว่าเป็นปัญหาที่เราไม่ตอบ และจงจำปัญหาที่เราตอบว่าเป็นปัญหาที่เราตอบเถิด^{๑๘๓}

พระพุทธศาสนาชี้ทางแก้ปัญหามนุษย์ด้วยความรู้ที่ถูกต้อง สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของโลกและชีวิต เพราะระบบความรู้นี้มีขึ้นเกิดจากเพียงการคิดวิเคราะห์หรืออ้างเหตุผลจากแหล่งความรู้อื่น แต่เริ่มต้นจากประสบการณ์ตรงจากการตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วถูกพิสูจน์โดยประสบการณ์ตรงของพระภิกษุในพุทธศาสนาทุกยุคทุกสมัย

จุดหมายที่แท้จริงของการฝึกสมาธิในพระพุทธศาสนา คือการเข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดอันได้แก่ การบรรลุนิพพาน^{๑๘๔} ซึ่งประโยชน์ของสมาธิในแง่นี้ คือ เป็นฐานของวิปัสสนาเพื่อทำให้เกิดปัญญาที่แจ่มถึงขั้นทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไปได้

กรรมฐานหรือการเจริญภาวนานี้ เป็นศาสตร์หนึ่งที่มีอยู่ในจักรวาลเหมือนกับศาสตร์อื่นอย่างเช่น วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ ต่างกันแต่ศาสตร์นี้ต้องศึกษาวิจัยในห้องแล็บคือจิตล้วน ๆ และมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ความหลุดพ้นจากทุกทั้งปวง ศาสตร์นี้เป็นกลไกที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แต่ยากที่มนุษย์จะเข้าถึงได้ สิ่งที่สามารถเข้าถึงและแทงตลอดกฎเกณฑ์นี้ได้มีเพียงอย่างเดียวเท่านั้น นั่นก็คือจิตที่ทรงพลานุภาพมหาศาล ตามธรรมดาแล้วมนุษย์ล้วนมีจิตกันทุกคน แต่จิตธรรมดาจะกลายเป็นจิตที่ทรงพลานุภาพได้ นั้นต้องอาศัยการบำเพาะเป็นเวลานาน คัมภีร์อรรถกถาบอกว่า ต้องใช้เวลานานถึง ๔ อสงไขยกับแสนกัปเลยทีเดียว^{๑๘๕} ด้วยเหตุนี้เอง นาน ๆ จึงจะมีดวงจิตที่ทรงพลานุภาพมาปฏิสนธิสักครั้งหนึ่ง โลกใบนี้อุบัติมาแล้วประมาณ ๔,๕๐๐ ล้านปีซึ่งเป็นเวลาที่ยาวนานมาก แต่ดวงจิตที่ทรงพลานุภาพมาปฏิสนธิแค่เพียง ๔ ครั้งเท่านั้น^{๑๘๖} ครั้งสุดท้ายมาปฏิสนธิ เมื่อ ๒๖๒๗ ปีก่อนนี้เอง ผู้ที่เรารู้จักกันว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า”

เรื่องการเจริญภาวนานี้ มนุษย์ทั่วโลกได้พยายามค้นคว้าและเข้าถึงมานานแล้ว แต่เนื่องด้วยบารมีไม่เพียงพอจึงเข้าถึงได้เพียงครั้งเดียว คนกลุ่มนั้นก็คือพวกฤๅษีและศาสดาต่าง ๆ พวกเขาสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ มีฤทธิ์เดชมากมาย แต่ก็ยังไม่สามารถกำจัดกิเลสในจิตให้หมดสิ้นไปได้^{๑๘๗} ยังมีความโลภ โกรธ เกลียดอยู่ ท่านเหล่านี้เข้าถึงได้เพียงแค่ระดับฌานสมาบัติเท่านั้น ยังไม่สามารถเข้าถึงวิปัสสนาปัญญา บรรลุมรรค ผล นิพพานได้^{๑๘๘} หลังจากเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช พระองค์แล้วได้ไปศึกษาศาสตร์นี้จากสำนักฤๅษีต่างๆ ที่มีอยู่ในสมัยนั้นจนหมดความรู้อาจารย์ แต่เมื่อออกจากสมาธิ กิเลส

^{๑๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๘/๑๔๑.

^{๑๘๔} พุทธศาสนิกขุ . วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม. กรุงเทพฯ ,พ.ศ. ๒๕๓๘ หน้า ๑๔๓.

^{๑๘๕} ดุราลัยเถียร ใน ขุ.อป.อ.(บาลี)๑/๑๒๐.

^{๑๘๖} ดุราลัยเถียร ใน ขุ.พุทธ.(ไทย).๓๓/๑๙/๗๒๓.

^{๑๘๗} ดุราลัยเถียร ใน อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๘๐ ,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๒.

^{๑๘๘} ดุราลัยเถียร ใน ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๗/๓๙๖, ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๘๓/๑๙๙.

ต้นหาก็ยังมีอยู่เท่าเดิมยังมีความกลัวความกังวลอยู่ พระองค์จึงตัดสินพระทัยศึกษาค้นคว้าหาวิธีดับทุกข์ด้วยพระองค์เองด้วยการเจริญวิปัสสนา^{๑๘๙} บรรลุพระอรหันต์^{๑๙๐} ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงไม่ต้องเกิดใหม่อีกต่อไป

๒.๓.๓ สาเหตุสำคัญที่ต้องเจริญวิปัสสนาภาวนา

ความเข้าใจของผู้ปฏิบัติหลายท่านคิดว่า การปฏิบัติสมถภาวนาดีกว่าวิปัสสนาภาวนา เพราะสมถะฝึกแล้วทำให้เหาะได้ รู้ใจคนอื่นได้ เสกมนต์คาถาอาคมขลัง ส่วนวิปัสสนาล้วนๆ ทำเช่นนั้นไม่ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติสมถกรรมฐานก็ยังเป็นเพียงปุถุชนที่ยังต้องเวียนว่ายตาย-เกิดอยู่ในภูมิทั้ง ๕ หาที่สุดของภพชาติไม่ได้ ยังต้องตกอบาย ทรมานในนรกอีกนับชาติไม่ถ้วน ส่วนผู้ปฏิบัติวิปัสสนานั้น ถึงแม้จะเหาะไม่ได้ เสกคาถาไม่ขลัง แต่ก็เหลือภพชาติเพียงแค่ ๗ ชาติเป็นอย่างยิ่ง และตั้งแต่ชาตินี้เป็นต้นไปก็จะไม่ตกอบายภูมิอีกเลย

ผลจากสมถะไม่ว่าจะเป็นฌานสมาบัติหรืออภิญญาภิสมาบัติ ยังเป็นเพียงโลกีย์^{๑๙๑} เป็นของปุถุชนเสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเวทหัตได้^{๑๙๒} เจโตวิมุตติของพระโคตม^{๑๙๓} และฌานสมาบัติของฤาษี และคฤหัสถ์บางท่าน เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เช่น อาฬารดาบสกาลามโคตรได้ถึงอรุณมานที่ ๓ อุททดาบสรามบุตรได้ถึงอรุณมานที่ ๔ เป็นต้น^{๑๙๔} เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอก มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิได้มานาน ๔ แต่ยังมีมิจฉาทิฏฐิเกี่ยวกับเรื่องอัตตาและยึดถือในฌานนั้นว่าเป็นนิพพาน ก็มี^{๑๙๕} ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ

ผลที่ต้องการจากสมถะตามหลักพุทธศาสนา คือการสร้างสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานวิปัสสนา จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาสำเร็จด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาที่มีสมาธินั้นเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วยและยังได้ผลพิเศษแห่งสมถะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษได้รับการยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียวไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมถะ ก็ยังเลืกกว่าได้ผลพิเศษแห่งสมถะคือได้ฌานสมาบัติและอภิญญา ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชาและกิเลสต่างๆ ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้แต่เพียงขั้นสมาธิ ท่านก็กล่าวว่า พระอนาคามีถึงแม้จะไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์^{๑๙๖} เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญานั้น แม้จะไม่ใช้สมาธิที่สูงพิเศษอะไรสักแต่ก็เป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัวยังยืนคงระดับ มีพื้นฐานมั่นคง^{๑๙๗} เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยหรือรบกวนได้ ตรงข้ามกับสมาธิของผู้เจริญสมถะอย่างเดียวจนได้ฌานสมาบัติและอภิญญา แต่ไม่ได้เจริญวิปัสสนาไม่ได้บรรลุมรรคผล แม้สมาธินั้นจะเป็นสมาธิขั้นสูงมีผลพิเศษ แต่ก็ขาดหลักประกันที่จะทำให้ยังยืนมั่นคง ผู้ได้สมาธิอย่างนี้ ถ้ายังเป็นปุถุชนก็อาจถูกกิเลสทำให้เสื่อมถอยได้

^{๑๘๙} ดูรายละเอียด ใน ส.มหา.(ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑, วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๒๕๐, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖, ส.มหา.อ. (บาลี) ๓/๒๕๖/๒๔๒, อง.เอก.อ. (บาลี) ๑/๘๑๓๓.

^{๑๙๐} ดูรายละเอียด ใน ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑-๙/ ๗-๑๖.

^{๑๙๑} ดูรายละเอียด วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๙๕,๑๙๗.

^{๑๙๒} ดูรายละเอียด วิ.ม. (บาลี) ๗/๓๕๕/๑๖๑.

^{๑๙๓} ดูรายละเอียด วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , ขุ.ชา.อ.(บาลี)๔/๕.

^{๑๙๔} ดูรายละเอียด ม.มู.(ไทย) ๑๒/๓๑๗/๒๘๓ , ม.มู.(ไทย) ๑๒/๓๑๗/๓๒๐, ม.อุ.อ.(บาลี)๓/๕๗๓.

^{๑๙๕} ที.สี.(บาลี) ๙/๕๐/๒๒,ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐/๔๗,ข.ชา.อ.(บาลี) ๙/๑๖๖, ม.อุ.ป.อ.(บาลี)๔/๑๕๐/๑๑๙.

^{๑๙๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๐๘/๒๐๙, อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๗๐๔/๒๘๕.

^{๑๙๗} อง.จตุ.(บาลี) ๒๑/๑๓๖/๑๕๕, อง.จตุ.(ไทย) ๒๑/๑๓๖/๒๐๕, อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๓๖/๓๘๑.

ครั้งหนึ่ง อุตตรเทพบุตรเข้าไปอวดความรู้กับพระพุทธเจ้าว่า “ชีวิตถูกขรนาไป อายุจึงสั้น ไม่มีผู้ใดต้านทานความชราที่จะมาถึงได้ บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายแล้วควรเร่งรีบบำเพ็ญบุญซึ่งจะนำความสุขมาให้” แต่พระพุทธเจ้า**ตรัสแย้ง**ว่า “ชีวิตถูกขรนาไป อายุจึงสั้น ไม่มีผู้ใดต้านทานความชราที่จะมาถึงได้ บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายแล้ว ควรละความปรารถนาในโลกเสีย แล้วมุ่งสู่พระนิพพานเถิด”^{๑๙๘}

หมายความว่า แม้เราได้ทำบุญไว้มากมายปานใดก็ตาม ก็ไม่อาจหลุดพ้นจากทุกข์และนรกได้ เหมือนกับแสงสว่างในกลางวันย่อมตามมามากด้วยความมืดมิดในยามค่ำคืนเสมอ จนกว่าจะเข้าสู่มรรค ผลนิพพาน หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้อย่างสิ้นเชิง แต่หากผู้เจริญวิปัสสนาถึงญาณที่ ๑๔ แล้ว โสดาปัตติมรรคญาณจะทำหน้าที่ประหารมิถุนาภิภูฏฐิและวิจิจิกญาได้เด็ดขาด^{๑๙๙} เป็นผู้มีศีล ๕ อยู่โดยปกติ มีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ไม่ตกไปในนรกอีกแล้ว มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิอีกไม่เกิน ๗ ชาติ^{๒๐๐}

ผลสำเร็จของการเจริญวิปัสสนา คือ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นผลมาจากแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น (เอกายนมรรค^{๒๐๑}) ประกอบด้วยช่วงทางแห่งความบริสุทธิ์ ๗ ทอด^{๒๐๒} อันจำแนกออกได้เป็นแนวการศึกษา ๓ ขั้นตอน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ปรากฏผลเป็นสภาวะญาณ

ญาณ คือ ปัญญาหรือโสมะ ซึ่งทั้งสามคำนี้ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น แต่โดยองค์ธรรมเป็นอันเดียวกันคือปัญญาเจตสิก จิตที่ประกอบกับปัญญา เรียกว่าญาณสัมปยุตต์^{๒๐๓} หรือปัญญินทรีย์ (ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี)^{๒๐๔} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณไว้ดังนี้ว่า

“ญาณมีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโสมะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ของญาณนั้น”^{๒๐๕} ซึ่งมีพระบาลีรับรองว่า “สมาธิโต ยถาภูตฺ ขานาติ ปสฺสตี. ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว (เป็นสมาธิ) ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง”^{๒๐๖}

ญาณ คือ ธรรมชาตที่รู้แจ้งตามความจริง ที่เรียกว่ารู้อย่าง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีลักษณะแห่งการรู้สภาวะธรรมตาแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ลักษณะ ๓ มี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีลักษณะสอง

^{๑๙๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/ ๑๐๐/ ๑๐๖.

^{๑๙๙} ตูใน อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒ , อภิ.ปุ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓.

^{๒๐๐} ตูใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒ , ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๙๖.

^{๒๐๑} อง.ทุกก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕, ขุ.ม.อ.(บาลี) ๓/๕๐

^{๒๐๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗-๒๕๙/๒๗๗-๒๘๓, วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ หมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุพระนิพพาน มี ๗ ช่วง คือ ๑) สิววิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งศีล ๒) จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต ๓) ทิณณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิณณิ ๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง ๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน ๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ ความจดแห่งญาณทัสสนะ ขุ.ป.อ.(บาลี)๑/๒๕/๑๓๘

^{๒๐๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถวินิฎฐิกาแปล**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ :โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๙๖.

^{๒๐๔} อภิ.สง. (ไทย)๓๔/๓๔/๓๓.

^{๒๐๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๒๐๖} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒/๓.

แสงให้ความสว่าง และกำจัดความมืด หรือกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ ซึ่งเป็นเหมือนกับความมืดอันทำให้หลง ให้สิ้นสูญไปขณะเดียวกัน ก็ทำวิชา คือ ความรู้ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลงมีลักษณะรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลาย มีลักษณะการแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง

๒.๓.๕ ประโยชน์และอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนา

ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติสมาธิภาวนามีมากมาย จนยากที่จะอธิบายให้เห็นจริงได้ จนกว่าผู้นั้นได้ลงมือปฏิบัติจนได้เห็นผลจริงด้วยตนเอง พอกล่าวเป็นตัวอย่างเป็นตัวอย่างได้ดังนี้

๑. ทำให้จิตใจเกิดความสงบเยือกเย็นเป็นสุข^{๒๐๗}
๒. เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาถึงสังขารุเพกขาญาณ (ญาณที่ ๑๑) จนแก่กล้าแล้ว ทำให้โรคบางอย่างหายได้ เช่น โรคมะเร็ง ต่อมไทรอยด์ เป็นต้น^{๒๐๘}
๓. ถ้าปฏิบัติไม่สำเร็จ ติดอยู่เพียงแค่อนุญาณที่ ๑๑ ก็ไม่เสียเวลาเปล่าเพราะจะเกิดปัญญาญาณที่จะใช้ในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ในโลกได้
๔. แก้อาถรรพ์ มนต์ดำได้ ไม่ว่าจะถูกของหรือโดนยาพิษ ยาสั่งมา เมื่อปฏิบัติจนถึงสังขารุเพกขาญาณแล้ว อาถรรพ์จะหายไปจนเกลี้ยง
๕. ปิดประตูอบาย คือ เมื่อบรรลุโสดาบันแล้ว แม้เคยทำบาปไว้มากก็ไม่ต้องตกนรก^{๒๐๙} ไม่เกิดเป็นเปรตอสุรกาย และสัตว์เดรัจฉานอีกเลย^{๒๑๐} และจะได้บรรลุมรรคผลเบื้องสูง^{๒๑๑} ไม่ต้องกลับมาเกิดอีกเลย^{๒๑๒} อันเป็นจุดประสงค์สูงสุดในพระพุทธศาสนา

การเจริญวิปัสสนามีอานิสงส์มากมาย เช่น

๑. ก่อให้เกิดสภาวะญาณในขั้นต่างๆ จนถึงมรรค ผล นิพพาน
๒. ก่อให้เกิดสมาธิที่บริสุทธิ์(อุเบกขาญาณ) บรรเทาโรคได้
๓. ก่อให้เกิดวิปัสสนากุศล อันบริสุทธิ์กว่ากุศลทั้งปวง^{๒๑๓}
๔. ก่อให้เกิดปัญญาตามลำดับขั้น ใช้แก้ปัญหาทั้งปวงได้
๕. เป็นเหตุปัจจัยโดยตรงให้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา คือ บรรลุโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์ ปิดประตูอบายภูมิได้อย่างสิ้นเชิง
๖. เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว ก็จะไม่ทุกข์ได้อย่างถาวร และประสบสุขชั่ววันรันดร์ อย่างแท้จริง (นิพพานํ ปรมํ สุข)^{๒๑๔}

^{๒๐๗} ดูรายละเอียด อัง.อภุชก.อ. (บาลี) ๓/๖๕-๖/๒๗๐-๒.

^{๒๐๘} ดูรายละเอียดใน พินิจ รัตนกุล.,ศ.ดร., สวดมนต์ สมาธิ วิปัสสนา รักษาโรคได้. พิมพ์ครั้งที่ ๓ นนทบุรี. บริษัทเพชรรุ่งเรืองการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๗.

^{๒๐๙} ดูใน อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๓/๕๕ , อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๑.

^{๒๑๐} ดูใน สัม. (บาลี) ๑๙/๑๐๐๖/๓๐๐ , สัม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๙.

^{๒๑๑} ดูใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๙๗/๑๗๕-๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕-๒๓๗.

^{๒๑๒} บรรลุอรหัตตผลไม่กลับมาเกิดในภพอื่นอีกต่อไป ดูใน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๙/๒๒๕.

^{๒๑๓} ขุ.ม.(บาลี) ๒๙/๖/๑๔, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖/๒๕

^{๒๑๔} ดูรายละเอียดใน อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐.

๒.๔ สัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ^{๒๑๕} เป็นเรื่องสำคัญมากในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะถ้ามีทิฐิที่ผิดเพี้ยนว่า บุญบาปไม่มี ตายแล้วสูญ ส่งผลให้ทำกรรมที่เลวร้ายได้อย่างง่ายดาย โดยไม่รู้สึกรู้สึกแต่อย่างใด หรือสอนธรรมแบบผิด ๆ เพราะเหตุนี้คัมภีร์อรรถกถาจึงอธิบายว่า มรรคมืองค์ ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฐิก่อน เพราะความที่สัมมาทิฐิเป็นธรรมมีอุปการะมาก แก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน ..พระโยคาวจรจึงกำจัดความมืดคืออวิชชาด้วยสัมมาทิฐิ กล่าวคือวิปัสสนาญาณ^{๒๑๖}

๒.๔.๑ ความหมาย และลักษณะ

องค์ประกอบของอริยมรรคมืองค์ ๘ จะมีคำว่า “สัมมา” กำกับไว้ข้างหน้าเสมอ เรามักจะแปลคำนี้ว่า “ชอบ ” และแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า “Right” (ถูก) แต่ก็ไม่ได้ให้รายละเอียด ว่ามีขอบเขตแค่ไหนอย่างไร ดังนั้นการทำความเข้าใจความหมายของคำว่า “สัมมา” ให้ชัดเจนก่อน จึงเป็นวิถีทางหนึ่งที่จะช่วยให้เข้าใจความหมายของสัมมาทิฐิได้ง่ายขึ้น

คำว่า "สัมมา" ครอบคลุมความหมายว่า ความสมบูรณ์ (Completeness) ซึ่งมีความหมายลึกซึ้งมากกว่าแค่ “ถูกต้อง” เพราะเรื่องถูกผิด อาจเป็นเพียงความเห็นเฉพาะกลุ่ม เฉพาะบุคคล ก็ได้ สิ่งที่ถูกต้องสำหรับคนหนึ่ง อาจเป็นสิ่งที่ผิดสำหรับคนอื่นก็ได้

ความหมายที่มีมิติที่ลึกกว่า คำว่า "สัมมา" หมายถึงความสมบูรณ์ และความสมดุลในการพัฒนาชีวิต ซึ่งสามารถอธิบายได้ ๒ ลักษณะ ความหมายในทางสมบูรณ์สูงสุดของผู้บรรลุอรหัตต์ และความหมายในทางขับเคลื่อน หมายถึงการสั่งสมเพิ่มพูนขึ้นไปตามลำดับตลอดเวลาแห่งการพัฒนาฝึกฝนพัฒนาตนตามอริยมรรค จนกว่าจะบรรลุถึงจุดสมบูรณ์สูงสุด^{๒๑๗}

คำว่า "สัมมา" หมายถึง "ชอบ" และ "ถูกต้อง" โดยคำทั้งสองนี้จะต้องเล็งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงถ้าไม่ได้มุ่งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงก็ไม่ถือว่าเป็นสัมมา เช่น ความเห็นแบบคาดคะเนหรือแนวคิดของพวกนักปรัชญาแม้จะได้รับการยอมรับว่าชอบหรือถูกต้องถ้าไม่ได้มุ่งไปที่การแก้ปัญหาความทุกข์ในชีวิตก็ไม่ถือว่าเป็นสัมมาเช่นเดียวกัน^{๒๑๘}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้นิยามความหมายของคำว่า “สัมมา” ด้วยคำภาษาไทย ๗ คำ คือ โดยชอบ ดี ถูกต้อง ถูกถ้วน สมบูรณ์ จริง และแท้^{๒๑๙} ในขณะที่พุทธทาสภิกขุได้นิยามด้วยคำในภาษาไทย ๒ คำ คือคำว่า “ชอบ” และคำว่า “ถูกต้อง” โดยคำทั้งสองนี้จะต้องเล็งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงถ้าไม่ได้มุ่งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงก็ไม่ถือว่าเป็นสัมมา เช่น ความเห็นแบบคาดคะเนหรือแนวคิดของพวกนักปรัชญาแม้จะได้รับการยอมรับว่าชอบหรือถูกต้องถ้าไม่ได้มุ่งไปที่การแก้ปัญหาความทุกข์ในชีวิตก็ไม่ถือว่าเป็นสัมมาเช่นเดียวกัน

^{๒๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๗/๕๓๙.

^{๒๑๖} พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๒ - หน้า ๑๑๑

^{๒๑๗} Lama Anagarika Govinda, The Psychological Attitude of Early Buddhist Philosophy (London : Anchor Press, 1965), p.11.

^{๒๑๘} ibid.p.11-12.

^{๒๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘). หน้า ๓๒๙.

เป็นสัมมา เช่นเดียวกัน^{๒๒๐} นอกจากนั้นคำว่า “สัมมา” ยังเป็นตัวกำกับให้องค์ประกอบของมรรคแต่ละองค์ มีความเป็นสายกลางในตัวเองไม่เอียงสุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่ง เช่น ไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิฐิอย่างมงายจน กลายเป็นกำแพงปิดกั้นตัวเองและไม่ปล่อยตัวเองจนกลายเป็นคนไร้จุดยืนเมื่อบูรณาการองค์มรรคทั้ง ๘ ที่มีความเป็นกลางในตัวเองเข้าด้วยกันก็จะทำให้เกิดระบบจริยธรรมแบบองค์รวมที่มีความเป็นสายกลางและ สมดุลครบทุกด้าน

ความหมายของสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ แปลว่า ปัญญาเห็นชอบ ความเห็นชอบ มีรากศัพท์มาจาก สมมา บทหน้า ทิส ธาตุในความเห็น, แสดง ลง ตี ปัจจัย แปลง ตี เป็น ฐติ แล้วลบ ส ที่ ทิส เป็นอิการันต์ในอดีตถึงค์ มีวิเคราะห์ว่า สมมาทสสนํ สมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ (ปัญญาเห็นชอบ) และวิเคราะห์ว่า สมมา อวิปริตโต ทสสนํ สมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นโดยชอบ คือโดยไม่ วิปริต ชื่อว่า สัมมาทิฐิ^{๒๒๑}

สัมมาทิฐิ เป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ว่า “บรรดามรรคมีองค์ ๘ เหล่านั้น สัมมาทิฐิ เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปณชา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงมงาย ความเลือก เห็นธรรม สัมมาทิฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ”^{๒๒๒} สัมมาทิฐิเป็นไวพจน์ของปัญญา^{๒๒๓}

ความหมายของคำว่า "สัมมาทิฐิ" ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทรวมถึงในชั้นอรรถกถาและ ฎีกาต่างๆ ซึ่งผู้วิจัยได้ประมวลมาจากคัมภีร์มีดังนี้

คัมภีร์สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัพระสารีบุตรได้อธิบายความหมายของคำว่า "สัมมาทิฐิ" ในสัมมาทิฐิสสูตร ว่าสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบได้แก่ รู้จักอกุศล รู้จักอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ รู้จักกุศล รู้จักกุศลมูล คือ อโลภะอโทสะ อโมหะ รู้จักอาหารทั้ง ๔ อันได้แก่รู้จักว่าอาหาร คือคำ ข้าวซึ่งเป็นของหยาบ เป็นอาหารของกาย รู้จักว่าผัสสะ เป็นอาหารของเวทนา รู้จักมโนสังขเจตนาคือความ จงใจว่า เป็นอาหารของกรรม และรู้จักวิญญาณว่าเป็นอาหารของนามรูป^{๒๒๔}

คัมภีร์วิมุตติมรรคพระอุปติสสะได้อธิบายความหมายของคำว่า "สัมมาทิฐิ" ว่า "สัมมาทิฐิ ได้แก่ ความรู้แจ้งอริยสัจ ๔ อีกประการหนึ่ง บุคคลดำเนินตามอริยมรรค เขาย่อมรู้แจ้งในนิพพานนี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ เธอเป็นผู้ตื่นในนิพพานเท่านั้น"^{๒๒๕}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะจารย์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า "สัมมาทิฐิ" ว่า "สัมมาทิฐิ แท้จริง (ว่า) โดยสังเขป ปัญญาจักขุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชานุสัยขึ้นได้แห่ง

^{๒๒๐} พุทธทาสภิกขุ . มหิตลธรรม. (กรุงเทพมหานคร: หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘). หน้า ๒๖๔.

^{๒๒๑} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ - ไทย, หน้า ๗๒๒.

^{๒๒๒} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๔๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๒/๓๗๔.

^{๒๒๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๙/๔๐๕, ม.อ.อ. (ไทย) ๑/๑๔๒/๑๘๗.

^{๒๒๔} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๙/๒๐๙.

^{๒๒๕} พระอุปติสสะเถระ, คัมภีร์วิมุตติมรรค, แปลโดยพระธรรมโกศาจารย์(ประยูร ธมมจิตโต)และคณะ,

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒๓.

พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแห่งตลอดซึ่งสังขจะ๔ (นั่นแล) ชื่อสัมมาทิฏฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศแท้จริงเป็นกิจ มีการทำลายความมืดคือ อวิชชาเสียได้เป็นผล^{๒๒๖}

สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นชอบ^{๒๒๗} หรือ ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็นอริยสังข ๔^{๒๒๘} มีลักษณะดังนี้

ปัญญา กิริยาที่รู้จัก ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องละกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทับ ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคนี้ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ^{๒๒๙}

คำว่า "สัมมาทิฏฐิ" ความหมายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึงความเห็นชอบเป็นลักษณะ ความเห็นถูกความเห็นชอบได้แก่ รู้จักอกุศล รู้จักอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ รู้จักกุศล รู้จักกุศลมูล ทำลายอวิชชาเสียได้ มีความรู้แจ้งอริยสังข๔ บุคคลดำเนินตามอริยมรรค เขาย่อมรู้แจ้งในนิพพานนี้ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

ลักษณะ ๑๑ ประการของสัมมาทิฏฐิ^{๒๓๐} มีดังนี้

- ๑) ทัสสนะ แปลว่า เห็น การเห็นที่มีลักษณะของปัญญา คือ เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของรูปนาม เห็นอริยสังข เห็นนิพพาน
- ๒) ปหานะ แปลว่า ละ คือ ละความเห็นผิดต่าง ๆ เช่นเห็นว่า มรรค ผล นิพพานไม่มี
- ๓) อุปัตถัมภะ แปลว่า อุปถัมภ์ค้ำชู คือ เป็นอุปการะต่อสหชาติธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน เช่น สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น
- ๔) ปริยาทานะ แปลว่า ครอบงำ คือ ความครอบงำกิเลสทั้งหลายในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคขึ้นไป
- ๕) วิโสธนะ แปลว่า ให้บริสุทธิ์หมดจด คือ ยังจิตให้บริสุทธิ์ด้วยปฏิวะ
- ๖) อธิษฐานะ แปลว่า ตั้งมั่น คือ ตั้งใจมั่น ได้แก่ มั่นอยู่กับรูปนาม ไตรลักษณ์ ไตรสิกขา และตั้งมั่นอยู่กับมรรค ผล นิพพาน
- ๗) โวทานะ แปลว่า ผ่องแผ้ว คือ ยังจิตให้ผ่องแผ้วจากกิเลสทั้งหลาย
- ๘) วิเสสาคัมพะ แปลว่า บรรลุคุณวิเศษ คือ บรรลุโสดาปัตติมรรคขึ้นไป เป็นต้น

^{๒๒๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์(อาจ อาจสภะเถระ) และคณะ, (The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation : Taipei), หน้า ๘๗๓.

^{๒๒๗} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑.

^{๒๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๕.

^{๒๒๙} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๙๗/๙๓.

^{๒๓๐} ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙) , คำบรรยายเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗-๘-๙, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๓๘), หน้า ๔๓๓-๔๓๖.

- ๙) ปฏิเวธะ แปลว่า ทางตลอด คือ ทางตลอดปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ
 ๑๐) อภิสมยะ แปลว่า ตรัสรู้ คือ ตรัสรู้หรือริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
 ๑๑) ปติภูฏาปะนะ แปลว่า ยังจิตให้ตั้งอยู่ในนิโรธ คือ เข้าถึงพระนิพพาน^{๒๓๑}

สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบนั้น เป็นความเห็นอริยสัจ ๔ โดยอาการ ๓ หรือ ญาณ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ ซึ่งเป็นความเห็นที่ตรงตามหลักความจริงหรือที่เรียกว่ากฎธรรมชาติโดยมีความเห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ เห็นสิ่งที่ไม่มีความเป็นตัวตนว่าไม่มีตัวตน เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม^{๒๓๒} โดยการละทิฐิวิปลาสต่าง ๆ ออกได้ จึงกล่าวได้ว่าเป็นสัมมาทิฐิ ความเห็นที่ถูกต้อง

๒.๔.๒ ประเภทของสัมมาทิฐิ

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเห็นชอบเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ความรู้ดังกล่าวเรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๒๓๓}

สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นตรงตามสภาวะ คือ เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นการรู้ตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ “สัมมาทิฐิ เป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ”^{๒๓๔}

โดยญาณ ๓ โดยความเป็นไปในอริยสัจ ๔ คือ สัจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ สัมมาทิฐิ นี้จัดว่าเป็นปัญญา คือ ความเห็นชอบ หรือเข้าใจถูกต้อง

โดยประเภทของสัมมาทิฐิ ๕ คือ

- ๑) กัมมัชสะกตาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเกี่ยวกับกรรม
- ๒) ฌานสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับฌาน
- ๓) วิปัสสนาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา
- ๔) มรรคสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับมรรคญาณ
- ๕) ผลสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับผลญาณ^{๒๓๕}

ในคัมภีร์อรรถกถาของอุปริปณาสก^{๒๓๖} กล่าวถึงสัมมาทิฐิมี ๕ ชนิดเช่นเดียวกัน ต่างกันเพียงมีปัจเจกชนสัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบที่เกิดจากการพิจารณาทบทวน มาแทนฌานสัมมาทิฐิเท่านั้น เมื่อนำมารวมกัน จึงมีสัมมาทิฐิ ๖ ชนิดตามคัมภีร์อรรถกถาของอังกุตตรนิกาย^{๒๓๗}

^{๒๓๑} พระอานาจ ขนติโก (ภาคหาญ), “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑.

^{๒๓๒} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๐/๘๑.

^{๒๓๓} กตมา จ ภิกขเว สมมาทิฐิ. ยัม โข ภิกขเว ทุกฺขเ ฉญาณํ, ทุกฺขสมุทฺทยเ ฉญาณํ, ทุกฺขนิโรธเ ฉญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาเย ฉญาณํ, อยัม วุจฺจติ ภิกขเว สมมาทิฐิ. (ที. มหา. ๑๐/๔๐๒/๒๗๙)

^{๒๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๑.

^{๒๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธรรมจักษุกับปวัตตสูตร, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุดม) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพฯ: มหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๓๓.

ในเรื่องนี้อธิบายว่า ผลสัมมาทิฐิ เกิดพร้อมกับผลญาณทั้ง ๔ และผลญาณนั้นก็เกิดต่อจากมรรคญาณด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย (ปัจจัยต่อเนื่องไม่มีระหว่าง) ไม่มีความจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะต้องทำอะไรเป็นพิเศษ ถึงปัจจุเวกชนสัมมาทิฐิก็เป็นการพิจารณาทบทวนมรรค ผลเป็นต้นที่ตนบรรลุแล้ว จึงเป็นอันว่าผู้เจริญวิปัสสนาต้องพากเพียรปฏิบัติให้เกิดสัมมาทิฐิ ๔ ชนิด ส่วนสัมมาทิฐิที่เหลือ คือ ผลสัมมาทิฐิ และปัจจุเวกชนสัมมาทิฐิ จะเกิดตามมาเอง

๑) กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ

กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ หมายถึง ความเชื่อกฎแห่งกรรมว่ากรรมและผลกรรมมีจริง กรรม คือ การกระทำ และการกระทำต่างๆ ย่อมก่อให้เกิดผลดีบ้าง ผลร้ายบ้าง ผลก่อกรรมชั่วก็ต้องได้รับผลชั่ว เช่น ผู้ทำผิดกฎหมายต้องรับโทษทัณฑ์ หรืออย่างน้อยก็ถูกสังคมติเตียน ผู้ที่กล่าวคำหยาบก็ถูกตอบกลับด้วยคำหยาบ การมองด้วยสายตามุ่งร้ายก็จะถูกมองกลับด้วยสายตามุ่งร้ายเช่นเดียวกัน ในทางตรงข้าม ใบหน้าที่ยิ้มแย้มจะได้รับการยิ้มตอบ คำพูดที่เป็นมิตรก็จะได้คำตอบที่เป็นมิตร

เด็กที่เรียบร้อยขยันเรียน เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ก็จะประสบผลสำเร็จมีความรุ่งเรืองในหน้าที่การงาน ผู้ขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพก็จะร่ำรวย ส่วนผู้ที่เล่นการพนันจะพบกับความหายนะเราจะเห็นตัวอย่างการทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วอยู่ทั่วไปในชีวิตประจำวัน

กฎแห่งกรรมมิได้ให้ผลในชาติปัจจุบันเท่านั้น แม้ในสังสารวัฏอันยาวนานนี้ก็เป็นที่ไปตามกฎแห่งกรรม คือกรรมดีย่อมให้ผลดีกรรมชั่วให้ผลที่ชั่ว ผู้ที่ทำความชั่วนอกอดีตชาติก็จะได้รับวิบากชั่วนั้น เช่น มีอายุสั้น ถูกโรคร้ายเบียดเบียน หน้าตาอัปลักษณ์ ยากจนไร้ญาติขาดมิตร เป็นต้น การทำบาปในชาตินี้ เช่น การฆ่า การทรมานสัตว์ การลักทรัพย์ การพูดเท็จ จะส่งผลให้ไปเกิดในภูมิที่ต่ำลง และจะต้องได้รับกรรมเช่นเดียวกับที่ได้ทำไว้

ส่วนผู้ที่บำเพ็ญกุศลกรรมไว้ในอดีตชาติก็จะได้รับกุศลวิบากในชาติปัจจุบัน เช่น มีอายุยืนยาว สุขภาพแข็งแรง หน้าตาสวยงาม พรั่งพร้อมด้วยลาภ ยศ บริวาร การงดเว้นกรรมชั่ว ทำแต่กรรมดี เช่น ทำบุญให้ทาน ช่วยเหลือผู้อื่น จะส่งผลให้ไปเกิดในภพภูมิที่สูงขึ้น ได้รับผลของกรรมดีที่ได้ทำไว้ นอกจากนี้จะเห็นผลของกรรมจากตัวอย่างในชีวิตจริงแล้ว ความเชื่อว่าการกระทำเป็นความจริง เชื่อว่า กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นที่ถูกต้องว่าทุกคนมีกรรมเป็นของตน

กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิไม่จำเป็นต้องเกิดจากปัญญาที่หยั่งเห็นสภาวะธรรม แต่อาจเกิดจากศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของผู้อื่น หรือจากการศึกษาพระไตรปิฎก หรือจากการพิจารณาตามข้อเท็จจริงที่พบเห็น สัมมาทิฐิประเภทนี้จัดเป็นสัมมาทิฐิในกุศลกรรมบถ ๑๐ ส่วนความเห็นที่ว่ากรรมไม่มีผล เป็นมิจฉาทิฐิในอกุศลกรรมบถ ๑๐

^{๒๓๖} อิมสมิณจ ปน สุตเต ปณจ สมมาทิฐิโย กถิตา วิปัสสนาสมมาทิฐิ กัมมัสสกตาสมมาทิฐิ มคค - สมมาทิฐิ ผลสมมาทิฐิ ปจจเวกชนาสมมาทิฐิติ. (ม. อ. ๔/๘๖) “อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสถึงสัมมาทิฐิ ๕ อย่างไว้ในพระสูตรนี้ คือวิปัสสนาสัมมาทิฐิ กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ มรรคสัมมาทิฐิ ผลสัมมาทิฐิ และปัจจุเวกชนสัมมาทิฐิ”

^{๒๓๗} สมมาทิฐิภาติ กัมมัสสกตาสมมาทิฐิวิปัสสนามคคผลวเสน ปณจวิธาย สมมาทิฐิยาสมนนาคตา. อปิจ ปจจเวกชนญาณมปี สมมาทิฐิเยวาติ เวทิตพพา. (อง. อ. ๓/๔๘) “พระดำรัสว่า สมมาทิฐิกา (ผู้มีสัมมาทิฐิ) คือผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ ๕ ประเภทโดยจำแนกเป็นกัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ ฌานสัมมาทิฐิ วิปัสสนาสัมมาทิฐิ มรรคสัมมาทิฐิ และผลสัมมาทิฐิ อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่ามีปัจจุเวกชนญาณก็เป็นสัมมาทิฐิ ที่เดียว”

กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐินี้ เป็นมูลเหตุของการทำกรรมดีทั้งปวง ผู้มีสัมมาทิฏฐิจะงดเว้นการทำกรรมชั่ว ทำกรรมดีขั้นพื้นฐาน เช่นทำบุญให้ทาน รักษาศีล ซึ่งเป็นพื้นฐานให้มีพัฒนาสมาธิและวิปัสสนาต่อไป ดังพระพุทธดำรัสว่า

“ภิกษุ เพราะเหตุนี้ เธอพึงชำระเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย อะไรคือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ศีลที่หมดจดดี และความเห็นที่ถูกต้อง คือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุ เมื่อศีลของเธอหมดจดดี และความเห็นที่ถูกต้องแล้ว ต่อแต่นั้น เธออาศัยศีลดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัญญา ๔ ทั้งสามประเภท [คือการตามรู้รูปนามภายใน การตามรู้รูปนามภายนอก และการตามรู้รูปนามทั้งภายในและภายนอก]^{๒๓๘}

จะเห็นได้ชัดว่า กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิและการรักษาศีลนั้นเป็นพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการเจริญภาวนากุศล อีกทั้งจิตตวิสุทธิคือสมาธิและอุปปาสมาธิก็จัดเป็นพื้นฐานที่จำเป็นแก่การเจริญวิปัสสนา ต่อจากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุมรรคญาณต่อไป

สรุปได้ว่า ทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นที่เรียกว่า มรรค มี ๓ ชั้น^{๒๓๙} คือ ๑. มูลมรรค ทางปฏิบัติขั้นต้น คือ ศีล และ สัมมาทิฏฐิ ๒. บุรพภาคมรรค ทางปฏิบัติขั้นกลางที่เกิดก่อนโลกุตตรมรรค คือ การปฏิบัติวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ (วิปัสสนามรรค) ๓. โลกุตตรมรรค โลกุตตรธรรมในพระพุทธศาสนา คู่กับอริยมรรค มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค โลกุตตรมรรคนี้เป็นชื่อรวมของสัมมาทิฏฐิ เป็นต้นทั้ง ๘ อย่าง (เจตสิกทั้ง ๘ ดวง) ฝ่ายโลกุตตระที่เกิดร่วมกันในขณะเดียวกัน ส่วนสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ๘ อย่างนั้นเป็นองค์มรรคที่ละอย่างฝ่ายโลกียะ

๒) ฌานสัมมาทิฏฐิ

ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสมาธิจนบรรลุฌาน ปัญญาที่เกิดร่วมกับฌานคือญาณสัมมาทิฏฐิ ซึ่งแม้จะไม่สำคัญต่อการเจริญวิปัสสนาโดยตรง แต่ฌานก็มีประโยชน์เพราะทำให้เกิดจิตตวิสุทธิ ซึ่งเป็นบาทฐานสำหรับการเจริญวิปัสสนา โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้ญาณจิตและองค์ธรรมที่เกิดร่วม เช่น วิตก วิจารณ์ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เจตนา และมนสิการ เป็นต้น หรือการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกอันเป็นที่ตั้งของฌาน ก็เกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรม จนเข้าใจในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน (ผู้ปฏิบัติธรรมประเภทนี้เรียกว่า สมถยานิก คือผู้บรรลุธรรมด้วยสมถยาน ส่วนผู้บรรลุธรรมด้วยวิปัสสนายาน ชื่อว่า วิปัสสนายานิก)

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญฌานสลัดกับการกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏในขณะที่เข้าฌานต่อไปอีก วิปัสสนามรรค (การปฏิบัติวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘) ก็จะแก่กล้าขึ้นเป็นลำดับจนรู้แจ้งพระนิพพานไปในที่สุดด้วยมรรคญาณ มีคำยืนยันเรื่องนี้ในฌานสูตรของอังคุตตรนิกาย นวกนิบาตว่า

^{๒๓๘} ตสมาตฺถิ ทฺวํ ภิกฺขุ อาทิเมว วิโสเธหิ กุสลสุ ฆมเมสุ โก จาติ กุสลาณํ ฆมมานํ. สีลณฺจ สุวิสุทฺธํ. ทิฏฺฐิ จ อุชฺชา. ยโต โข เต ภิกฺขุ สีลณฺจ สุวิสุทฺธํ ภวิสสตี ทิฏฺฐิ จ อุชฺชา, ตโต ทฺวํ ภิกฺขุ สीलํ นิสสาย สีเล ปติฏฺฐาย จตฺตารโ สติปฺปญฺจาเน ติวิเรน ภาเวยยาสี. (ส. มหา. ๑๙/๓๘๒/๑๔๔)

^{๒๓๙} ทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นที่เรียกว่า มรรค ซึ่งจำแนกไว้ ๓ ชั้นนี้ เป็นการสรุปความแนวปฏิบัติจากพระสูตรที่กล่าวไว้ข้างต้น แม้จะไม่พบชื่อว่ามูลมรรคและบุรพภาคมรรคตามที่อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาก็พบข้อความที่แสดงถึงบุรพภาคมรรคในคัมภีร์อรรถกถาว่า อยฺยหิ ปุพฺพภาเค โลกียเ สติปฺปญฺจามคโค ภาวิตฺ โลกุตตรมคฺคสุส อธิคมาย สวตฺตติ. (ที. มหา. ๒/๓๖๕) “โดยแท้จริงแล้ว มรรคคือสติปัญญาฝ่ายโลกียะในส่วนเบื้องต้นนี้ เมื่อบุคคลอบรมแล้วย่อมดำเนินไปเพื่อบรรลุมรรคฝ่ายโลกุตตระ

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้สังัดแล้วจากกามคุณสังัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ เธอย่อมหยั่งเห็นธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในขณะเกิดปฐมฌานนั้น ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เหมือนโรค เหมือนไฟ เหมือนหนาม ไม่ดี งาม เหมือนความป่วยไข้ เป็นสภาพอื่น [จากตัวตน] แตกสลาย ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน ฯลฯ เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาที่รู้เห็นรูปนามนั้นแล้วย่อมถึงความสิ้นไปแห่งกิเลส”^{๒๔๐}

สมถยานิกต้องเข้าฌานก่อนแล้วออกจากฌาน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้ฌานจิตและองค์ธรรมที่เกิดขึ้น เช่น วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา เป็นต้น หรือกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกอันเป็นที่ตั้งของฌาน จึงจะบรรลุมรรคญาณด้วยวิปัสสนามรรคที่มีฌานเป็นฐานส่วนวิปัสสนายิกที่ไม่ได้เจริญฌานต้องเจริญสติระลึกรู้รูปนามให้เท่าทันปัจจุบันขณะอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นการเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การลิ้มรส การกระทบสัมผัส และความคิดฟุ้งซ่านจนกระทั่งเกิดปัญญาหยั่งเห็นการเกิดดับของสภาวะธรรมในปัจจุบันขณะการใคร่ครวญความรู้ที่จำมาจากตำรา ไม่อาจพัฒนาปัญญาในระดับวิปัสสนาญาณและมรรคญาณได้ เพราะไม่ใช่การรู้เห็นสภาวะธรรมของรูปนามอย่างแท้จริง

นอกจากนั้น สมถยานิกอาจเจริญกรรมฐานได้อีกวิธีหนึ่ง คือเมื่อออกจากฌานแล้วควรกำหนดรู้ ฌานจิต องค์ธรรมของฌาน และรูปอันเป็นที่ตั้งของฌานคือลมหายใจเข้าออก พร้อมทั้งกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ เช่น การเห็น การได้ยิน การกระทบสัมผัส ความนึกคิด ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เช่นเดียวกับวิปัสสนายานิก ต่างกันแต่เพียงสมถยานิกใช้ฌานเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา จึงช่วยให้สามารถหยั่งเห็นสภาวะธรรมของรูปนามได้เร็วกว่าการเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ความแตกต่างระหว่างการปฏิบัติของสมถยานิกและวิปัสสนายานิก มีเพียงเท่านั้น

เมื่อสมถยานิกกำหนดรู้สภาวะธรรมของรูปนามเป็นเวลานาน อาจเกิดความเหนื่อยล้าที่เกิดจากการนั่งนาน จึงควรกลับมาเจริญฌานอีกเพื่อผ่อนคลาย พยายามเหนื่อยล้าแล้วให้กำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะต่อไป ด้วยวิธีนี้เขาจะสามารถพัฒนาวิปัสสนามรรคจนมีกำลังแก่กล้าที่จะก้าวหน้าไปสู่มรรคญาณต่อไป

วิธีปฏิบัติเช่นนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของเทวชาวิทักกสูตรว่า

“ถ้อยคำเพียงเท่านั้น ได้กล่าวถึงเวลาเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมบัติของพระโพธิสัตว์ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลใดมีสมาธิและวิปัสสนาไม่แก่กล้า เมื่อเธอนั่งเจริญวิปัสสนานานร่างกายย่อมลำบากเหมือนไฟเผาอยู่ภายใน เหนือไหล่ออกจากรักแร้เหมือนมีควันพุ่งออกจากกระหม่อม จิตย่อมลำบากทรมานทรมาย เธอย่อมเข้าสมาธิตันนั้นอีก ช่มความลำบากกายและใจนั้นแล้ว กระทำให้ทุเลาลงจนสบายแล้วเจริญวิปัสสนาอีก เมื่อเธอนั่งนานอีกความลำบากเหมือนอย่างนั้น ย่อมเกิดขึ้น เธอย่อมเข้าสมาบัติอีกครั้งทำเหมือนก่อน ความจริงการเข้าสมาบัติมีอุปการะมากแก่วิปัสสนา”^{๒๔๑}

^{๒๔๐} อธิ ภิกขเว ภิกขุ วิวิจเจว กามเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ฌมเมหิ สวิตกกั สวิจาร์ วิเวกชั ปีตีสุขั ปจมี ฌานั อุปสมบชช วิหริตี. โส ยเทว ตตถ โหตี รูปคตั เวทนาคตั สลัญญาคต สขขารคตั วิญญานคตั, เต ฌมเม อนิจจโต ทุกขโต โรคโต คณตโต สลลโต อมโต อาพาทโต พรโต บโลกโต สุลญโต อนตตโต สมมุปลสตี ฯเปฯ โส ตตถ จิตโต อาสวานั ขยั ปาปุณนตี. (อง. นวก. ๒๓/๓๖/๓๔๗-๔๘)

^{๒๔๑} เอตตวาตา โพธิสตตสส สมปาตตี นิสสาย วิปัสสนาปฏฐปนกาโล กถิตโต. ยสสตี สมายิปี ตรุโณ วิปัสสนาปี. ตสส วิปัสสนั ปฏฐเปตวา อติจิริ นิสินนสส กายิ กิลมตี. อนโต อคคิ วิย อญฺฐหตี. กจเจหิ เสทามุจจนตี. มตถกโต อสุมวญฺญิ วิย อญฺฐหตี. จิตตั ทลญตี วิทลญตี วิปณฺทตี. โสปุณ สมปาตตี สมายชชิตวา ตัปริทเมตวา มุทุกั กตวา สมสสาเสตวาปุณ วิ ปสสนั ปฏฐเปตี. ตสส ปุณ อติจิริ นิสินนสส ตเถว โหตี. โส ปุณ สมปาตตี สมายชชิตวาตเถว กโรตี. วิปัสสนาย หิ พหุพการา สมปาตตี. (ม.อ. ๑/๔๑๐-๑)

แนวทางปฏิบัติที่กล่าวไว้ข้างต้นเป็นการเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับผู้ปฏิบัติที่เป็นสมถยานิก ส่วนวิปัสสนายิกที่เจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ เมื่อเกิดความเหนื่อยล้าขึ้นก็ไม่สามารถเจริญตามเพื่อพักผ่อนได้ จึงควรกำหนดพองยุบที่ท้องแทน วิธีนี้จะช่วยลดความเหนื่อยล้าของกายและใจได้ เมื่อพักจนสดชื่นแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถกลับไปกำหนดรูปนามได้อีก เมื่อปฏิบัติสลับกันไปอย่างนี้ วิปัสสนาสมาธิจะมีกำลังกล้าแข็งขึ้น ช่วยให้สามารถปฏิบัติติดต่อกันได้ทั้งกลางวันกลางคืนโดยไม่ล้าปากกายหรือใจ และกำหนดอารมณ์กรรมฐานได้โดยไม่ต้องพยายามมากนัก อีกทั้งสติก็จะกำหนดรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้อย่างคล่องแคล่วไม่ติดขัด ความจริงเกี่ยวกับอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ก็จะปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน เมื่อปัญญามีความคมกล้ามากขึ้น เขาจะหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของอารมณ์ที่ถูกรู้และจิตที่รู้อารมณ์ และหลังจากนั้นปัญญาก็จะพัฒนาต่อไปจนบรรลุพระนิพพานด้วยโลกุตตรมรรค

๓. วิปัสสนาสัมมาทิฐิ

วิปัสสนาสัมมาทิฐิ^{๒๔๒} คือ ความเห็นชอบที่อยู่ในขั้นของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นขั้นการพัฒนาที่สืบเนื่องมาจากขั้นสมถภาวนากระบวนการพัฒนาในขั้นนี้จะมุ่งเน้นในเรื่องการใช้ปัญญาพิจารณาสภาพความจริงของเบญจขันธ์ ดังจะเห็นได้จากกิจกรรมแห่งการใช้ปัญญาในวิปัสสนาญาณ ๙ จะเน้นใช้ปัญญาพิจารณาความเกิดขึ้นตั้งอยู่และแตกสลายไปของสังขารทั้งหลาย การพิจารณาเห็นสังขารเป็นของน่ากลัวเป็นของมีโทษและเป็นของน่าเบื่อหน่ายเป็นต้น การปฏิบัติระดับนี้แม้จะเป็นกิจกรรมทางปัญญาแต่ก็ต้องเป็นปัญญาที่ถูกต้องถูกทางถูกกำกับควบคุมด้วยสัมมาทิฐิตลอดเวลา ถ้าไม่มีสัมมาทิฐิคอยควบคุมอาจจะทำให้ไขว้เขวหรือหลงใหลด้วย “วิปัสสนูปกิเลส”^{๒๔๓}

ดังนั้น ในข้อสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ๙ ท่านจึงจบลงด้วยปัญญาที่โน้มไปหาหรือคล้อยไปสู่การรู้แจ้งสังขารในระดับโลกุตระหรือที่เรียกว่า “สัจจานุโลมิกญาณ” ในขั้นนี้สัมมาทิฐิจึงแสดงบทบาทเป็นทั้งตัวควบคุมและเป็นตัวเชื่อมโยงการพัฒนาระดับโลกียะไปสู่ระดับโลกุตระด้วย

พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญในเรื่อง ทิฐิเป็นประเด็นสำคัญทางสังคม มีทิฐิ ๖๒ เป็นต้นและได้อุปมามนุษย์ในสังคม เหมือนถูกปกคลุมเอาไว้ด้วยตาข่ายคือแหไม่อาจหลุดพ้นไปจากความดับทุกข์ได้

ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเริ่มจากการเจริญมรรคขั้นต้นที่ประกอบด้วยกัมมัฏสะกตา สัมมาทิฐิ และศีลวิสุทธิก่อน หลังจากนั้นสมถยานิกจะต้องเจริญสมถะจนบรรลุอุปนาสมาธิหรืออุปปจารสมาธิเสียก่อน ส่วนวิปัสสนายานิกควรเจริญธาตุกรรมฐาน เพื่อให้เกิดวิปัสสนาขณิกสมาธิอย่างต่อเนื่อง ไม่ส่งจิตไปหาอารมณ์ภายนอก เมื่อจิตจดจ่ออยู่กับสภาวะธรรมปัจจุบัน ก็จะเกิดจิตวิสุทธิ สามารถยังวิปัสสนามรรคให้เกิดขึ้นได้

ความเพียรที่กำหนดสภาวะพองยุบ สภาวะนั่ง สภาวะคิดฟุ้งซ่าน หรือสภาวะเจ็บปวดเป็นต้น คือ สัมมาวายามะ สติที่ระลึกถึงรูป รส เวทนา จิต และสภาวะธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ สัมมาสติ ความ

^{๒๔๒} อริวัธ บำเพ็ญบุญบารมี, สัมมาทิฐิ : ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาถกถาวัตถุและคัมภีร์ทางพุทธศาสนา, พระพุทธศาสนา มูลนิธิปัญญาภิบาล พุทธศักราช ๒๕๕๐, มจร. พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้าที่ ๖๙ - ๗๐.

^{๒๔๓} วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง ธรรมารมณ์ที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญวิปัสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมหลงผิดคิดว่าตนได้บรรลุหรือเห็นแสงสว่าง (โอกาส) และความอิมใจ (ปีติ) เป็นต้นถ้าผู้ปฏิบัติหลงใหลในสิ่งเหล่านี้การปฏิบัติธรรมก็ติดตันไม่ก้าวหน้า.

ตั้งมั่นของจิตในสภาวะธรรม คือ สัมมาสมาธิ หรือวิปัสสนา ฌณิกสมาธิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ ทั้งสามอย่างนี้จัดอยู่ในหมวดสมาธิของอริยมรรค

การหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ปัญญาที่เห็นความแตกต่างระหว่าง รูปกับนาม ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ หลังจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ของรูปและนาม เช่น การคู้เกิดจากจิตที่ต้องการจะคู้ การเหยียดเกิดจากจิตที่ต้องการจะเหยียด การเห็น เกิดขึ้นได้เพราะมีประสาทตาและรูป การได้ยินเกิดได้เพราะมีประสาทหูและเสียง ความสุขมีได้เพราะทำ กรรมดีมาก่อน เป็นต้น

เมื่อปฏิบัติต่อไปตั้งนี้ผู้ปรารถนาความเพียรจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นการเกิดดับของสภาวะธรรมที่ทำให้ เห็นประจักษ์ ความไม่เที่ยงของรูปนาม เมื่อเขาได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามติดต่อกันตลอดเวลา เช่นนี้ ก็จะรู้เห็นความทุกข์ที่น่ากลัว และความไม่มีแก่นสารของสรรพสิ่ง การเห็นประจักษ์ในสิ่งเหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ พระบรมศาสดาตรัสไว้ในพระสูตรนี้ว่า “ความรู้ในทุกข์คือสัมมาทิฏฐิ” เมื่อผู้ปรารถนาความเพียรรู้ เห็นทุกขสัจโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีแก่นสาร ก็ถือว่าได้รู้เห็นสัจจะ ๓ อย่าง ที่เหลือใน คราวเดียวกัน ดังจะกล่าวถึงเรื่องนี้ในบทต่อไป การน้อมใจไปในการรับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงของ รูปนามและความเกิดดับของรูปนามตามสามัญญลักษณะทั้ง ๓ อย่าง นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ ทั้งสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะจัดอยู่ในหมวดปัญญาของอริยมรรค

องค์มรรค ๓ ประการในหมวดสมาธิ และอีก ๒ ประการในหมวดปัญญา รวมเป็น ๕ ประการ ชื่อว่าองค์มรรคทำให้เกิดประโยชน์ทั้งหมด (การกมรรค) ทำหน้าที่ในการกำหนดรู้สภาวะธรรมในขณะที่เจริญ วิปัสสนา ส่วนองค์มรรค ๓ ประการในหมวดศีล คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวนั้น แม้จะมี เป็นพื้นฐานมาก่อนการปฏิบัติแล้วก็ตาม ในขณะที่ปฏิบัติก็จะพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับเช่นเดียวกับองค์ มรรคอื่นๆ^{๒๔๔} จะเห็นได้ว่าผู้ปฏิบัติธรรมได้เจริญวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมืองค์ ๘ ในทุกขณะที่ กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน

บทอุเทศในมหาสติปัฏฐานสูตร คือ อาตปปี สมปะชาโน สติมา จึงสรุปหลักธรรมได้คือ อาตปปี ได้แก่ความเพียรตามหลักสัมมาวายามะ สมปะชาโน ได้แก่ปัญญาตามหลักสัมมาทิฐิ และ สติมา ได้แก่มี สติ ตามหลักสัมมาสติ จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘

^{๒๔๔} ยา ตถารูปัสส ทิฏฐิ, สาสส โหติ สัมมาทิฏฐิ. โย ตถาภูตัสส สงกปะโปสาสส โหติ สัมมาสงกปะโป. โย ตถาภูตัสส วายาโม, สาสส โหติ สัมมาวายาโม. ยา ตถาภูตัสส สติ, สาสส โหติ สัมมาสติ. โย ตถาภูตัสส สมาธิ, สาสส โหติ สัมมาสมาธิ. ปุพเพว โข ปนสส กายกมมัม วัจจิมมัม อาชีโว สุปริสุทโธ โหติ. เอวมสสาย อริโย อฏฐังคิโก มคโค ภาวนาปาริปุรี คจจติ. (ม.อ. ๑๔.๔๓๑.๓๗๖) “ความเห็นอย่างนั้นของเขาเป็นสัมมาทิฏฐิ ความ ดำริอย่างนั้นของเขา เป็นสัมมาสังกัปปะ ความเพียรอย่างนั้นของเขาเป็นสัมมาวายามะ ความระลึกอย่างนั้นของเขา เป็นสัมมาสติ ความตั้งมั่นอย่างนั้นของเขาเป็นสัมมาสมาธิ อนึ่ง กายกรรม วจีกรรม และการเลี้ยงชีพของเขา ย่อม หมดจดอย่างยิ่งก่อนโดยแท้ อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้ของเขาย่อมถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนาด้วยประการฉะนี้” ทิฏฐิสงกปะวายาโมสติสมาธิสงฆาตานิ ปน ปณจจคานิ สพพตถกการาปกงคานิ นาม. เอว โลกุตตรมคโค อฏฐังคิโก วา สตตงคิโก วา โหติ (ม. อ. ๔.๒๕๓) “องค์มรรค ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ชื่อว่า องค์มรรคทำให้เกิดประโยชน์ทั้งหมด มรรคฝ่ายโลกุตระมืองค์ ๘ หรือองค์ ๗ อย่างนี้”

๒.๔.๓ ทิฏฐิ ที่เป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงธรรม

คำว่า ทิฏฐิ (ทิส เปกฺขเน + ติ) แปลว่า ความเห็น, ลัทธิ, ความเห็นผิด, ทิฏฐิ

วิเคราะห์ว่า ทสสนํ ทิฏฐิ ความเห็น ชื่อว่าทิฏฐิ (อาเทศ สุต เป็น ฎฐ)^{๒๔๕}

การยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๒๔๖} ถือว่าเป็นอุปสรรคขวางหรือทำให้เกิดความเนิ่นช้าต่อการเข้าถึงธรรม นอกจากนั้นยังเป็นปัญหาเร่งด่วนที่ต้องจัดการแก้ไขในลำดับต้น ๆ ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า ปัญหาเรื่องทิฏฐิเป็นปัญหาเฉพาะหน้า และรีบด่วนที่สุด เพราะถ้าเป็นมิจฉาทิฏฐิอย่างต่ำอย่างทรามที่สุดก็จะพาลลงนรก อบายในปัจจุบันทันตาเห็นที่ ถ้าสูงขึ้นมากกว่านี้ก็ให้พันทุกข์ไป อย่างชั้นประณีตคือเวียนว่ายตายเกิดไป แม้จะเป็นเทพเป็นพรหม เราก็คือว่าต้องทนเวียนว่ายตายเกิดอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้นปัญหาเรื่องทิฏฐินี้มันจึงมีมากไม่มีที่ สิ้นสุดจนกว่าจะเป็นพระอรหันต์^{๒๔๗}

ปัญหาหรืออุปสรรคในการเจริญภาวนา จะมีมากหรือน้อยอย่างไร ขึ้นอยู่กับความเข้มข้นของความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐินั้น เพราะทิฏฐิจะเป็นเหมือนกำแพงที่ปิดกั้นตัวเอง ไม่ให้มีโอกาสออกมารับรู้โลกภายนอกได้อย่างเต็มที่พร้อมกันนั้น ก็ปิดกั้นไม่ให้ข้อมูลจากโลกภายนอกเข้ามาหาตัวเองด้วยส่งผลให้วิถีชีวิตตน เวียนซ้ำซากอยู่ในกรอบแคบ ๆ โอกาสที่จะได้รับรู้ข้อมูลหรือวิถีชีวิตแบบอื่น ๆ จึงเกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้นพุทธศาสนาจึงได้กล่าวถึงทิฏฐิในฐานะเป็นอุปสรรคไว้ในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

๑) ทิฏฐุปาทาน

ความยึดมั่นถือมั่นในทฤษฎี หรือทิฏฐิต่าง ๆ เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของหลักปฏิบัติสมุปบาทโดย เป็นผลสืบเนื่องมาจากตณฺหาอีกทีหนึ่งและตณฺหานี้ก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากอวิชชานั้นเองเมื่อบุคคลมีความไม่รู้ (อวิชชา) ใน สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงในฐานะเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรขึ้นมาในรูปแบบใด รูปแบบหนึ่งแล้ว ความเห็นผิดนี้ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตณฺหาหรือความอยากที่จะ แสวงหาวัตถุมาปรนเปรอตน (กามตณฺหา)อยากให้ตนได้เป็นหรือได้ดำรงอยู่ในภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง (ภวตณฺหา) หรืออยากให้ตนพ้นไปจากภาวะที่เป็นอยู่ (วิภวตณฺหา) จากนั้นความอยากนี้ก็เป็นปัจจัยให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิทฤษฎีหรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่ง (ทิฏฐุปาทาน) ที่ ตนเห็นว่าเป็นแนวทางที่จะสนองความอยากนั้นได้จากความยึดมั่นในทิฏฐิก็จะนำไปสู่ภาคปฏิบัติหรือการสร้างกรรมแล้วได้รับผลกรรมหมุนเวียนซ้ำซากอยู่ในสังสารวัฏอย่างไม่มีที่สิ้นสุดยิ่งเห็นว่าทิฏฐิที่ตนยึดถือสามารถตอบสนองความอยากของตนได้ ก็ยิ่งเพิ่มความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐินั้นให้เข้มข้นมากยิ่งขึ้นไปอีก ในที่สุดทิฏฐิที่ตนยึดถือก็จะเป็นเหมือนกำแพงหรือคูที่กักขังตัวเอง

๒) ทิฏฐิชาละ

ข่ายแห่งทิฏฐิ ในพรหมชาลสูตรพระพุทธองค์ได้ทรงเปรียบเทียบ ทิฏฐิ ๖๒ ซึ่งเป็นทิฏฐิที่แพร่หลายอยู่ในสมัยนั้นว่าเป็นเช่นเดียวกับเส้นด้ายจำนวนมากมายที่โยงใยสอดประสานกัน เป็นตาข่ายแล้วแผ่ขยายปกคลุมครอบงำระบบความคิดความเชื่อของประชาชนในสมัยนั้น คนที่ถูกข่ายแห่งทิฏฐิคลุมเอาไว้ จึงเป็นเช่นเดียวกับปลาที่ถูกแหของชาวประมงคลุมเอาไว้ไม่ว่าปลาจะผุดโผล่หรือแหกว่ายไปมาอย่างไร ก็

^{๒๔๕} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๒๒.

^{๒๔๖} อริยส บำเพ็ญบุญบารมี, สัมมาทิฏฐิ : ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาถาวรดุและคัมภีร์ทาง

พุทธศาสนา, พระพุทธศาสนา มูลนิธิเบญจกนิทาย พุทธศักราช ๒๕๕๐, มจร.พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้าที่ ๑๒ - ๑๕.

^{๒๔๗} วิ.จ. (ไทย.) ๗/๔๕๗/๒๘๘.

สามารถทำได้ภายในขอบเขตหรืออาณาบริเวณที่อยู่ภายใต้การครอบงำของแหเท่านั้น ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า เปรียบเหมือนชาวประมงหรือลูกมือชาวประมงผู้ชำนาญใช้แหดักที่ทอดลงในหนองน้ำเล็ก ๆ เขาคิดว่าบรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมด ถูกแหครอบเอาไว้อยู่ในแหนี้ เมื่อผูกขึ้นก็ผูกอยู่ในแหนี้ติดอยู่ในแหนี้ ถูกครอบเอาไว้ เมื่อผูกขึ้นก็ผูกอยู่ในแหนี้ฉันใด สมณะหรือพราหมณ์ประกาศวาทะแสดงทฤษฎีต่าง ๆ ทั้งหมด ถูกทฤษฎี ๖๒ นี้ซึ่งเป็นดุษฎีดาข่ายปกคลุมเอาไว้ตกอยู่ในตาข่ายนี้ เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนี้ติดอยู่ในตาข่ายนี้ ถูกปกคลุมเอาไว้เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนี้เองฉันนั้น^{๒๔๘}

ดังนั้นการติดตาข่ายแห่งทฤษฎีในที่นี้ จึงสื่อถึงพฤติกรรมทางจิตของบุคคลที่ถูกตีกรอบให้คิดให้ปรุงแต่งสร้างสรรค์ หรือให้ตั้งเจตจำนงตามทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเองเพราะทฤษฎีมีกำเนิดมาจากอวิชชาหรือความไม่รู้เมื่อไม่รู้ก็คิดฝันสร้างจินตนาการและแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ภายใต้การชักนำของทฤษฎีนั้น หลงยึดเอาขอบเขตหรือพื้นที่ที่ถูกข่ายของทฤษฎีคลุมอยู่นั้นว่าเป็นโลกที่ยิ่งใหญ่เป็นเป้าหมายของชีวิต ดังที่พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า “บรรดาสิ่งที่กั้นสัตว์ดุจตาข่ายไม่มีอะไรยิ่งใหญ่ไปกว่าทฤษฎี มันทำให้คนที่เข้าไปติดนั้นไม่เข้าไปติดอยู่ในตาข่ายแล้วก็พอใจที่จะอยู่ในข่าย คือทฤษฎีนั้น เหมือนกับนกที่อยู่ในกรงไม่พอใจที่จะออกจากกรง”^{๒๔๙}

๓) ทิฏฐิฐุชะ

ห้วงน้ำ^{๒๕๐} คือทฤษฎี หมายถึงทฤษฎีอันเป็นดุจกระแสที่หลากท่วมใจสัตว์ หรือกิเลสอันเป็นดุจกระแสที่ท่วมทับและพัดพาให้เวียนว่ายอยู่ในทะเลแห่งสังสารวัฏ การนำเอาคำว่า “ห้วงน้ำ” มาสื่อความหมายของทฤษฎีก็เป็นการใช้ภาษาเชิงภาพพจน์เช่นเดียวกัน เมื่อนึกถึง สัตว์ที่ตกลงไปในบ่อน้ำ ภาพที่ปรากฏขึ้นมาในใจของเราคือการที่สัตว์นั้นแหวกว่ายวนเวียนไปมาอยู่ในบ่อน้ำนั้นอย่างซ้ำซาก トラบใดที่ยังขึ้นจากบ่อน้ำนั้นไม่ได้ กิจกรรมแห่งการเวียนว่ายก็จะดำเนินไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะหาทางขึ้นจากบ่อน้ำนั้นได้ เมื่อโยงเข้ามาหาสภาพจิตของบุคคลหรือสังคมที่ตกอยู่ในกระแสของทฤษฎีก็จะทำให้เห็นภาพว่า เป็นสภาพจิตที่คิดปรุงแต่งวนเวียนซ้ำซากอยู่ภายใต้อิทธิพลของทฤษฎีนั้น トラบใดที่ยังไม่เข้าถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน กิจกรรมทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการคิดการพูดหรือการกระทำ ก็จะวนเวียนซ้ำซากอยู่ในกรอบแห่งทฤษฎีนั้นนั่นเอง ยิ่งถ้าตกลงไปแล้วเกิดหลงติดเพลิดเพลินยึดเอาห้วงน้ำ คือทฤษฎีนั้นเป็นที่พึ่งที่อาศัยของตน ก็ยิ่งทำให้ถลาลึกและยึดระยะเวลาของสังสารวัฏให้ยาวนานมากขึ้นไปอีก

๔) ทิฏฐาสวะ

อาสวะ^{๒๕๑} คือทฤษฎี หมายถึงกิเลสที่หมักดองอยู่ในสันดานสัตว์หรือกิเลสที่ไหลซึมซ่านไปย้อมใจเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ การนำคำว่า “อาสวะ” มาใช้อธิบายความหมายของทฤษฎีก็เป็นการใช้ภาษาเชิงภาพพจน์เช่นเดียวกันเพราะ เดิมทีคำนี้ไม่ใช่คำที่ใช้ในภาษาธรรมแต่เป็นคำที่ใช้ในภาษาธรรมดาสามัญทั่วไป หมายถึง เครื่องหมักดองหรือเมรัย เช่นคำว่า “ปุปผาสโว” น้ำดองดอกไม้ “ผลาสโว” น้ำดองผลไม้

^{๒๔๘} อภ.วิ. (ไทย.) ๓๔/๗๙๘/๔๖๖.

^{๒๔๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๔๐.

^{๒๕๐} P.Lakshmi Narasu, **The Essence of Buddhism**, (Bombay: Thacker & Co., Ltd., ๑๙๕๙), p. ๑๖๑.

^{๒๕๑} พุทธทาสภิกขุ, **มหิตถธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘), หน้า ๑๕๙.

เป็นต้นเมื่อนึกถึงผลไม้ที่ถูกหมักต้องไว้ทำเมรัยเราจะนึกเห็นภาพของน้ำเชื้อที่แผ่ซ่านแทรกซึมเข้าไปเป็นเนื้อเดียวกันกับผลไม้ ทำให้ผลไม้ไม่มี สีกลิ่นและรสเปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลของน้ำเชื้อนั้น ทิฏฐิฐานะที่หมักต้องอยู่ในจิตสันดานของสัตว์ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน จะแผ่ซ่านแทรกซึมเข้าไปย้อมจิต แล้วทำให้มันเมาเคลิ้มเคลิ้มและแสดงพฤติกรรมไปตามอิทธิพลของทิฏฐินั้น

๕) ทิฏฐิสังโยชน์

เครื่องผูกมัด^{๒๕๒} คือทิฏฐิ ในที่นี้หมายถึง “สัkkายทิฏฐิ” หรือ ความเห็นความเชื่อว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตนเราเขาเป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า การที่ทิฏฐิได้ชื่อว่า เป็นสังโยชน์ก็เพราะเป็นกิเลสที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับความทุกข์หรือสังสารวัฏ และการนำเอาเครื่องผูกมัดหรือสังโยชน์มาสื่อความหมายของทิฏฐิ ก็เป็นการใช้ภาษาเชิงภาพพจน์เช่นเดียวกันดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า สังโยชน์ แปลว่าเครื่องผูก เครื่องล่อเหมือนกับโซ่หรือตรวนหรือชื่อเครื่องล่อเครื่องผูกเครื่องจำ เรียกว่าสังโยชน์ สิ่งที่มีคนผูกใจไว้ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะนี้คือสังโยชน์ ก็คือมันผูกให้ติดไว้กับสิ่งที่จะเป็นทุกข์สิ่งที่จะทำให้เกิดทุกข์ มันมีสังโยชน์ผูกติดไว้กับสิ่งนั้นถ้าตัดสังโยชน์ได้หมดก็เป็นพระอรหันต์^{๒๕๓}

สรุปทิฏฐิที่เป็นเครื่องขัดขวางการเข้าถึงธรรม เพราะขวางทางในการดำเนินไปให้ถึงจุดหมายคือการดับทุกข์ทั้งปวง กล่าวคือ การเห็นแจ้งในธรรมตามความเป็นจริง ไม่หลงติดอยู่กับทิฏฐิที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ

๒.๔.๔ ระดับของสัมมาทิฏฐิ

ในพระไตรปิฎกคำที่ใช้เป็นโวหารของสัมมาทิฏฐิโดยตรงมีน้อยเท่าที่ปรากฏ เช่นในสัมมาทิฏฐิสูตตรพระสารีบุตรใช้คำว่า “ทิฏฐิที่ดำเนินไปตรง (อชฺชุตตา)”^{๒๕๔} สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หมายถึงความเห็นที่ดี และประเสริฐถูกต้อง โดยมีมุ่งหมายเอาทิฏฐิ ๒ อย่าง คือ ความเห็นชอบที่ยังนับเนื่องอยู่ในโลกและความเห็นชอบที่พ้นไปจากโลก ได้แก่ โลกียสัมมาทิฏฐิ โลกุตระสัมมาทิฏฐิ

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆษาจารย์ได้ให้คำนิยามว่า “สัมมาทิฏฐิ ก็คือ ปัญญาจักขุอันมีนิพพานเป็นอารมณ์ที่ไกลอนอนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน) คืออวิชชาเสียได้”^{๒๕๕}

พุทธทาสภิกขุให้ ความหมายว่า สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบหรือความเห็นที่ถูกต้อง คำว่า “เห็น ”ในที่นี้ไม่ใช่เห็นด้วยตาแต่เห็นด้วยใจเรียกว่าง่าย ๆ ว่าความเข้าใจที่ถูกต้องความรู้ที่ถูกต้องความเชื่อที่ถูกต้องหรือความรู้สึกนึกคิดที่ถูกต้องนั่นเอง^{๒๕๖} อย่างไรก็ตามความหมายของสัมมาทิฏฐิตามที่กล่าวมานั้นเป็นเพียงความหมายแบบกลาง ๆ ที่ครอบคลุมความหมายสัมมาทิฏฐิตุกระดับ และเป็นการให้ความหมายในแง่ของการตีความตามรูปศัพท์เท่านั้น ยังมีความหมายของสัมมาทิฏฐิอีกแบบหนึ่งซึ่งเป็นความหมายเฉพาะเจาะจงตามระดับขั้นของสัมมาทิฏฐิตั้งนี้

^{๒๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๔/๔๕.

^{๒๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๒๐/๕๕๓.

^{๒๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๐/๘๕.

^{๒๕๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๙๗.

^{๒๕๖} พินิจรักทองหล่อ, ธรรมานุกรมธรรมโฆษณฉบับประมวลธรรมเล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร:

๑.) โลกีย์สัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ที่ยังเนื่องอยู่กับกระแสโลกเป็นไปตามทำนองคลองธรรม และสอดคล้องกับหลักศีลธรรมอันดีงามของสังคมเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสัมมาทิฏฐิ ที่ยังมีอาสวะพุทธทาสภิกขุเรียกว่า “สัมมาทิฏฐิ ฝ่ายภาษาคน” หมายถึงความเห็นชอบที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักแห่งเหตุและผลหรือกฎแห่งกรรมที่ว่า “ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว” ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับตัวตนเรื่องบุญเรื่องบาปเรื่องโลกนี้โลกหน้าและ เรื่องนรกสวรรค์เป็นต้น^{๒๕๗} ดังพุทธพจน์ที่ว่า สัมมาทิฏฐิที่ยังมีอาสวะเป็นส่วนแห่งบุญให้ผลคืออุปธิเป็นอย่างไร คือความเห็นวาทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเช่นสรวงที่เช่นสรวงแล้วมีผล^{๒๕๘} วิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมีโลกนี้มีโลกหน้ามีมารตามิคุณบิดามิคุณสัตว์ที่เป็นโอปปาติกะ มีสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลก^{๒๕๙} แม้สัมมาทิฏฐิระดับโลกีย์จะยังต้องข้องอยู่ในสังสารวัฏ ไม่สามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง แต่พุทธศาสนายอมรับว่า เป็นความเชื่อระดับพื้นฐานที่จำเป็น กล่าวคือเป็นเครื่องจูงใจให้คนตั้งอยู่ในศีลธรรมรู้จักละอายชั่วกลัวบาปและทำให้สังคมร่มเย็นเป็นสุข พุทธทาสภิกขุแม้ท่านจะบอกว่าสัมมาทิฏฐิระดับนี้เป็นเรื่องของภาษาคนไม่ใช่ภาษาธรรมแต่ก็เป็นผู้ที่ที่ยอมรับความสำคัญของทิฏฐิระดับนี้ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “สัมมาทิฏฐิที่เห็นอย่างนี้ทำให้บุคคลรักบุญกุศล จึงเป็นผู้มีความสุขความเจริญในโลกนี้ แม้จะยังต้องเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสาร ก็เวียนว่ายไปในทางบุญทางกุศลไม่มีความทุกข์ยากลำบากในนรก มีแต่การเสวยสุข ที่เรียกว่า สุขติ หรือ สวรรค์ เป็นเบื้องหน้าสืบไป”^{๒๖๐}

๒.) โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตามอย่างที่มีนเป็นหรือความรู้ ความเข้าใจโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริงตามสภาวะของธรรมชาติ ซึ่งเป็นความรู้ในระดับที่เหนือกระแสโลกเหนือการแบ่งเป็นฝักเป็นฝ่ายว่าดี-ชั่ว บุญ-บาป นรก-สวรรค์ พ้นไปจากสังสารวัฏ และปราศจากตัวตน พุทธทาสภิกขุเรียกว่า “สัมมาทิฏฐิฝ่ายภาษาธรรม” หรือ “ฝ่ายปรมาตมธรรม” ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะ” บ้าง “สัมมาทิฏฐิที่ไม่มีอาสวะ” บ้าง ดังพุทธพจน์ที่ว่า สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะที่ไม่มีอาสวะเป็นโลกุตตรระเป็นองค์แห่งมรรคเป็นอย่างไร คือ องค์แห่งมรรคข้อ สัมมาทิฏฐิที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาวิริย ปัญญาพละ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เทียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญองค์แห่งมรรคอยู่ นี้เป็นสัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะที่ไม่มีอาสวะเป็นโลกุตตรระ เป็นองค์แห่งมรรค^{๒๖๑} แบ่งออกเป็น ๒ ระดับ

ระดับแรก คือ “สังจจานุโลมิกสัมมาทิฏฐิ” หมายถึง ความรู้ที่อนุโลมตามตามสังจธรรมในขั้นนี้จะเรียกว่า เป็นโลกุตตรสัมมาทิฏฐิเลยทีเดียวก็ยังไม่ได้ เพราะยังไม่เข้าถึงตัวสังจธรรมที่แท้จริงส่วนมากจะเป็นความรู้ที่เกิดมาจากการศึกษาอบรม แล้วนำมาไตร่ตรองจนรู้ความหมายและความสำคัญ ของมันอย่างแจ่มแจ้ง

^{๒๕๗} พุทธทาสภิกขุ, **มhitลธรรม**, (กรุงเทพฯ : หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘). หน้า๒๗๔.

^{๒๕๘} การบูชายัญและการเช่นสรวงตามหลักพุทธศาสนาเป็นคำสอนเชิงปฏิรูปหมายถึงการให้ ชีวิตสัตว์การไม่เบียดเบียนสัตว์ไม่ได้หมายถึงการฆ่าสัตว์บูชายัญตามความ เชื่อของพราหมณ์ ดูรายละเอียดในกฎทันตสูตร ที.สี. ๘/๒๒๗/๑๘๒.

^{๒๕๙} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๕๗/๑๘๑.

^{๒๖๐} พินิจรักทองหล่อ, **ธรรมมานุกรมธรรมโฆษณ์ฉบับประมวลธรรมเล่ม ๓**, หน้า ๒๙๓-๒๙๔.

^{๒๖๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๑๘๑.

ระดับที่สอง คือ “สังขปฏิวธสัมมาทิฐิ” หมายถึง สัมมาทิฐิ ในขั้นที่รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งสังขธรรม เป็นความรู้ที่เกิดมาจากการปฏิบัติภาวนาหรือการพัฒนาปัญญาตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ จนรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๒๖๒}

๓.) ความสัมพันธ์ระหว่างโลกียสัมมาทิฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฐิ สัมมาทิฐิ ทั้งสองระดับนั้นหาได้ขัดแย้งกันไม่ นอกจากไม่ขัดแย้งกันแล้วยังสนับสนุนกันอีกด้วย เนื่องจากระบบ จริยธรรมทางพุทธศาสนา เป็นระบบที่มีการฝึกฝนและพัฒนาไปตามลำดับ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ในธรรมวินัยนี้มีการศึกษาไปตามลำดับ มีการบำเพ็ญไปตามลำดับ มีการปฏิบัติตามลำดับ ไม่ใช่การบรรลุหรือหลุดผลโดยทันที เหมือนมหาสมุทรต่ำไปโดยลำดับ ลาดไปโดยลำดับ ลึกลงโดยลำดับ ไม่ถึงชั้นไปทันที”^{๒๖๓} ดังจะเห็นได้จากการแบ่งระบบ จริยธรรมของพุทธศาสนาออกเป็น ๒ ระดับ คือ ระดับที่สอนให้คนอยู่กับความจริงอย่างโลก ๆ หรืออยู่กับบัญญัติของโลก (สมมติสังขจะ) ได้อย่างดีมีความสุข และระดับที่สอนให้คนพัฒนาตัวให้เข้าถึงความจริงตามกฎธรรมชาติ (ปรมาตตสังขจะ) ที่อยู่เหนือสมมติของโลก นอกจากนั้นความสุขที่สัมพันธ์กับระบบจริยธรรมก็มี ๒ อย่างเช่นเดียวกัน คือ “โลกียสุข” กับ “โลกุตตรสุข” ซึ่งก็สอดคล้องกับการแบ่งประโยชน์ หรือจุดหมายของชีวิตออกเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. ประโยชน์ขั้นต้น ได้แก่ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชีวิตนี้เป็นจุดหมายขั้นต้น หรือจุดหมายเฉพาะหน้า เช่น การได้ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ และชีวิตคู่ครอง ที่เป็นสุขเป็นต้น เรียกว่า “ทิฐิธัมมิกัตถะ”

๒. ประโยชน์ขั้นกลาง ได้แก่ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ที่ลึกยิ่งกว่าที่มองเห็นได้ด้วยตา เป็นเรื่องคุณค่าด้านในของชีวิต เช่น ความเจริญงอกงามทางด้านจิตใจมีคุณธรรมและศีลธรรมเป็นต้น รวมถึงประโยชน์ในชาติเบื้องหน้า เช่น การได้เป็นเทวดาและพรหม เป็นต้น เรียกว่า “สัมปรายิกัตถะ”

๓. ประโยชน์ขั้นสูงสุด ได้แก่ ประโยชน์อย่างยิ่งยวด หรือ ประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิตเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต ได้แก่ การรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัดทั้งปวง หรือ การได้บรรลุนิพพานนั่นเองเรียกว่า “ปรมาตถะ” อตถะ หรือประโยชน์ทั้ง ๓ ระดับนี้แสดงให้เห็นหลักการพัฒนาชีวิตและความสัมพันธ์ระหว่างโลกียสัมมาทิฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฐิ ตามหลักพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน ประโยชน์ในขั้นต้นต้องเป็นฐานให้แก่ประโยชน์ขั้นกลาง ในขณะที่เดียวกัน ประโยชน์ในขั้นกลางก็ต้องเป็นฐานให้แก่ประโยชน์ในขั้นสูงสุดหรือจะพูดอีกอย่างหนึ่ง ก็ได้ว่า โลกียสัมมาทิฐิ ต้องเป็นพื้นฐานให้แก่ โลกุตตรสัมมาทิฐิ^{๒๖๔}

^{๒๖๒} Bhikkhu Bodhi, op, Cit., pp. ๒๕-๒๖.

^{๒๖๓} วิ.จ. (ไทย)๗/๔๕๗/๒๘๘.

^{๒๖๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๕๙๔-๕๙๕.

๒.๔.๕ ขอบเขตของสัมมาทิฐิ

ขอบเขตของสัมมาทิฐิ ในพระไตรปิฎก คือ ความรู้ทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๒๖๕} เป็นจุดเปลี่ยนวิถีในการเห็นแจ้งในความทุกข์และความดับทุกข์ ตลอดจนเป็นจุดเชื่อมต่อกับหลักธรรมที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ระหว่าง อนุปปทิกกถา^{๒๖๖} และอริยสัจ ๔^{๒๖๗} ซึ่งใช้กับคฤหัสถ์ทั่วไป ดังเช่น แสดงแก่ยสกุลบุตรและครอบครัว เป็นต้น^{๒๖๘} สัมมาทิฐินี้ถือว่า เป็นแกนนำที่มีบทบาทสำคัญมากในมรรคมงคล ๘ เป็นจุดตัดสินใจหรือจุดแตกแยกในระหว่างที่จะเข้าหรือจะออกนอกเส้นทางในการดับทุกข์ ขึ้นอยู่กับมีสัมมาทิฐิ หรือไม่ถ้า มองในแง่ปฏิจจสมุปบาท^{๒๖๙} สัมมาทิฐิก็เป็นตัวนำให้วิถีชีวิตดำเนินไปในฝ่ายดับทุกข์ (นิโรธวาระ) เช่นกัน ในทางตรงกันข้าม ถ้าเป็นมิจฉาทิฐิ (อวิชชา) เป็นตัวนำวิถีชีวิตก็จะดำเนินไปในฝ่ายก่อให้เกิดทุกข์ (สมุทวาร) นอกจากนั้น สัมมาทิฐิซึ่งเป็นแกนนำแล้ว ยังเป็นเหมือนประตูที่คอยส่องทาง เป็นบุพนิมิต หรือเป็นสื่อสัญญาณแห่งการรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ และเป็นเหตุปัจจัยให้กุศลธรรมอื่น ๆ ได้เกิดขึ้นตามมาอีกด้วย ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังอุทัยย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิ^{๒๗๐} สัมมาทิฐิก็ฉันทินั้นเหมือนกัน เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความตรัสรู้อริยสัจ ๔ ประการ” และในอีกพุทธพจน์ที่ว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่น แม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุ เป็นกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไป เพื่อความเจริญพยุพลียิ่งขึ้นเหมือนสัมมาทิฐินี้” แต่อย่างไรก็ตาม ขอบเขตของสัมมาทิฐิเป็นไปตามระดับขั้นของการปฏิบัติโดยเฉพาะการเจริญวิปัสสนาภาวนา แบ่งออกดังนี้

๑) โลกียสัมมาทิฐิ

นิยามความหมายในพระพุทธศาสนา เปรียบเสมือนเป็นกรอบมโนทัศน์ที่ยึดหยุ่น เนื่องจากการแบ่งเส้นกำหนดขอบเขตไว้ไม่หนักแน่นตายตัว แบบไร้ความขังมวงตันนั้น เป็นพื้นฐานที่สำคัญต่อจริยธรรมระดับโลกียะของพระพุทธศาสนา จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนที่ไม่หยุดนิ่งตายตัว และสามารถจะปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทุกสภาพทั้งในทางสังคม และกาลสมัย จากการทำกรอบยึดหยุ่นนี้เอง ทำให้โลกทัศน์เปิดกว้างซึ่งเป็นเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ไม่เคยปิดกั้นตัวเองอยู่กับคาสอนแต่อย่างเดียว พร้อมทั้งจะเปิดรับแนวคิดคาสอนใดๆ ก็ได้ ถ้าคาสอนนั้นมีเหตุผล มีผล ไม่ขัดแย้งต่อหลักการของพระพุทธศาสนาเป็นใช้ได้ ถือว่าเป็นการพัฒนามนุษย์ให้เจริญขึ้นได้อีกด้านหนึ่งเหมือนกันดังนั้น ไม่ว่าจะเป็คำสอนของนักปราชญ์ ผู้รู้ หรือของศาสดาองค์อื่นๆ ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมอันดีงามที่สังคมจัดวางขึ้น พระพุทธศาสนาก็ยินดีรับซึมซับเข้ามาไว้ด้วยอย่างผสมกลมกลืน อย่างเช่นการประมวลลดา สุธาษิต ไว้ในพระไตรปิฎก ไม่ได้มีเฉพาะพระพุทธภาษิต เถรภาษิต หรือเถรีภาษิต เพียงเท่านั้น แม้ภาษิตของเทวดา ของพรหม ของฤๅษี และของโพธิสัตว์ ก็มีอยู่จำนวนไม่น้อย

^{๒๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๒๖๖} ดุรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

^{๒๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘.

^{๒๖๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕/๓๑.

^{๒๖๙} ดุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๒๗๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๕/๔๔.

อปถกสูตร^{๒๗๑} พระพุทธองค์ได้ตรัสข้อความถึงคูวิวาทะกันระหว่างนักคิดกลุ่มต่าง ๆ ที่ต่อสู้กันมาเป็นเวลานาน แต่ไม่เคยลงเอยถึงผลแพ้ชนะกันสักทีระหว่างฝ่ายยืนยันกับปฏิเสธแบบจิตนิยมกับปฏิเสธ ซึ่งน่าจะมองภาพความขัดแย้งในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี และหนึ่งในจำนวนนั้น คือ คูวิวาทะระหว่าง นัตถิกทิกฏฐิ กับ อตถิกทิกฏฐิ^{๒๗๒}

กลุ่มแรกปฏิเสธความเชื่อพื้นฐานทั้ง ๑๐ ว่าเป็นเรื่องเหลวไหลไม่มีอยู่จริง ส่วนกลุ่มหลังยืนยันว่ามีอยู่จริง ทั้งสองฝ่ายต่างก็พิสูจน์ไม่ได้อย่างเด็ดขาดว่าแนวคิดของตนถูกต้อง เพราะต่างฝ่ายก็ต่างอยู่บนความเชื่อของตนในเรื่องว่า มีหรือไม่มี ความเชื่อ คือ ทิกฏฐินั้นไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่า ฝ่ายใดถูกฝ่ายใดผิด เช่น ปัญหาที่ว่า โลกหน้ามีจริงหรือไม่ เป็นต้นพระพุทธองค์ทรงแนะนำให้ใช้หลัก อปถกธรรม^{๒๗๓} (หลักปฏิบัติไม่ผิด) หรือเมื่อความขัดแย้งเกิดขึ้นเช่นนี้ พระองค์ทรงแนะนำให้ใช้สติปัญญาพิจารณาว่าแนวคิดใดมีประโยชน์ และสามารถส่งเสริมจริยธรรม คุณธรรม อันเป็นพื้นฐานความดีของสังคม แล้วให้ยึดเอาความคิดนั้นนำไปปฏิบัติ อย่างกรณีนี้ที่ขัดแย้งกัน เบื้องต้นทรงแนะนำให้เลือกฝ่าย อตถิกทิกฏฐิ คือ ฝ่ายที่เชื่อว่าโลกหน้ามีจริง เนื่องจากว่าความเชื่อในฝ่ายนี้มีผลเป็นบวก กล่าวคือ เป็นแรงจูงใจให้คนทำความดี เพื่อสู่สุคติในโลกหน้า ส่วนในข้อเท็จจริงโลกหน้าจะมีหรือไม่มี ไม่ใช่ประเด็นสำคัญ ถ้าสมมติว่าโลกหน้าไม่มีอยู่จริงก็ไม่เสียหายอะไร เพราะอย่างน้อยความดีที่ทำไว้ก็ยังมีประโยชน์ในโลกนี้ หรือถ้าโลกหน้ามีอยู่จริง ๆ ก็ยังทำให้ได้ประโยชน์ทั้ง ๒ โลก คือ ทั้งโลกนี้และโลกหน้า

ขอบเขตโลกียสัมมาทิฏฐิ ๒ ระดับ

๑. กัมมัสสกตาญาณ^{๒๗๔} หมายถึง ความรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน หรือว่าเป็นกฎธรรมชาติของชีวิตตามธรรมชาติ เรียกว่า เป็นกฎแห่งกรรมทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นความรู้ความเชื่อที่อยู่ในระดับขั้นพื้นฐาน เช่นการกระทำใด ๆ ก็ตามล้วนมีความรับผิดชอบ ความเพียรพยายามที่จะทำให้สำเร็จตามความสามารถของตน และด้วยสติปัญญาของตนเอง เป็นต้นสัมมาทิฏฐิระดับนี้ไม่ได้จำกัดอยู่ในกรอบของพระพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่เปิดกว้างแก่บุคคลทุกคนชั้น ใครก็ได้ไม่จำกัดขอบเขต แม้บุคคลหรือกลุ่มบุคคลนั้น จะไม่เคยนับถือพระพุทธศาสนาเลยก็ตามสัมมาทิฏฐิระดับความเชื่อในกฎแห่งกรรมนี้ ถือว่าเป็นความเชื่อพื้นฐานขั้นต้นที่สำคัญ และเป็นมาตรฐานของชีวิตตามวิถีชาวพุทธเลยที่เดียวความเชื่อเรื่องกรรมนั้นทำให้มีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน เรียกตามหลักวิชาการว่า กัมมัสสกตาญาณ อย่างนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ ที่ได้เคยกล่าวมาแล้วว่าเป็น โลกียสัมมาทิฏฐิ

๒. สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ปัญญากำหนดรู้รูปนามครั้งสุดท้ายโดยอนุโลมไปตามลำดับ ญาณนี้ เป็นญาณที่เกิดต่อจากสังขารูปกชาญาณ เป็นญาณที่จะอนุโลมให้เห็นอริยสัจทั้ง ๔ เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นได้สลายอารมณ์ของสังขารูปกชาญาณได้มากแล้ว ศรัทธาในธรรมที่จะพ้นจากทุกข์ย่อมมีกำลังยิ่งความเพียรและสดียอมมีกำลังมั่นคงขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้จึงเกิดปัญญาเห็นแจ้งสัจธรรมในฝ่ายที่เป็นโลกียะอันเป็นไปต่อการตรัสรู้หรืออริยสัจ เมื่อใจเป็นกลางต่อรูปนามการตรัสรู้หรืออริยสัจ ย่อมเกิดขึ้น ถึงจุดหมายสู่ความดับ ปลดปล่อยความเป็นไปของรูปนามตรงสู่พระนิพพานเป็นสังขารูปกชาญาณขั้นสุดยอด ท่านพระอนุรุทธา

^{๒๗๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๒/๙๕.

^{๒๗๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๔/๙๗.

^{๒๗๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๓/๙๖.

^{๒๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔.

จารย์ เรียกยอดของสังขารูปกษายาณและอนุโลมญาณ ว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาญาณ วิปัสสนาญาณตั้งแต่อุทกัพพญาณถึงสังขารูปกษายาณ เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หมดจดจากข้อปฏิบัติจะนำไปสู่มรรคผลนิพพาน ข้อที่ ๖ ในวิสุทธิ ๗ เมื่อสังขารูปกษายาณถึงที่สุดแล้ว จะได้ชื่อว่า สิกขาปัตตสังขารูปกษา และเนื่องจากติดอยู่กับอริยมรรค จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ข้อทั้ง ๒ นี้ คือ สิกขาปัตตวิปัสสนาวุฏฐานคามินิ เป็นชื่อของสังขารูปกษายาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ^{๒๗๕}

๒. โลกุตตรสัมมาทิฐิ

นิยามความหมายและขอบเขตของ โลกุตตรสัมมาทิฐิในพระไตรปิฎก มักเจาะจงลงไปในความเห็นชอบในหลักอริยสัจ ^{๒๗๖} ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สัมมาทิฐิเป็นอย่างไร สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ทุกข์ ความรู้ในทุกข์ สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ” แสดงให้เห็นว่าโลกุตตรสัมมาทิฐินี้ครอบคลุมหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด เพราะอริยสัจ ๔ คือหลักธรรมที่เป็นหัวใจสำคัญ หรือเป็นศูนย์รวมหลักคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ได้แก่ การรู้ความทุกข์ และความดับทุกข์ได้นั้นเองส่วนค่านิยามของอรรถกถาแสดงให้เห็นว่า เรื่องของสัมมาทิฐิตามหลักพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะแจกแจงให้ขยายความเรื่องใด ๆ ก็ตามในที่สุดแล้วก็สงเคราะห์ลงในจุดมุ่งหมายเดียวกันทั้งหมด คือ เพื่ออริยมรรคและอริยผล หรือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนั้นเอง ไม่ได้เป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายอื่นแต่อย่างใดรวมความว่า โลกุตตรสัมมาทิฐิ ^{๒๗๗} นั้นไม่ว่าเราจะนิยามด้วยกรอบอะไร จะเป็นอริยสัจ ๔ หรือมรรคผลก็ตาม ทั้งหมดล้วนเป็นการมุ่งตรงไปสู่ตัวปัญญาที่พัฒนาความก้าวหน้าให้เจริญขึ้นตามลำดับ ตลอดจนกระบวนการตามหลักแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเอง คือ ยิ่งพัฒนาชีวิตให้สูงขึ้นมากเท่าใด สัมมาทิฐิหรือปัญญาก็ยิ่งสมบูรณ์มากขึ้นไปเรื่อย ๆ จนถึงที่สุดจึงหยุดกระบวนการพัฒนาไม่ต้องศึกษาอะไรอีก เพราะเข้าถึงการบรรลุอรหัตตสันนิทสน์กิเลสอาสวะเป็นปัญญาที่บริบูรณ์

๒.๔.๖ บทบาทของสัมมาทิฐิ

๑) สัมมาทิฐิในฐานะเป็นเหมือนนายสารถิ

ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ทางนั้น ชื่อว่าทางตรง ทิศนั้น ชื่อว่า ไม่มีภัย รถ ชื่อว่า ไม่มีเสียงดัง ประกอบด้วยล้อ คือ ธรรม มีหิริเป็นฝามีสติเป็นเกวียน ธรรมรถนั้น เราบอกให้มีสัมมาทิฐิ นำหน้าเป็นนายสารถิ” ^{๒๗๘} จะเห็นว่าพระพุทธองค์ได้เปรียบเทียบชีวิตของมนุษย์เหมือนกับรถที่กำลังแล่นไปบนเส้นทางขึ้นส่วนต่าง ๆ ที่นำมาประกอบเข้าเป็นตัวรถก็เป็นเพียงสิ่งที่ช่วยทำให้เป็นรถที่สมบูรณ์เท่านั้น แต่รถคันนั้นจะไม่มีประโยชน์หากจอดทิ้งไว้เฉย ๆ หรือจะวิ่งไปสู่จุดหมายปลายทางเองไม่ได้ ถ้าไม่มีคนขับที่ชาญฉลาด สัมมาทิฐิ จึงเป็นเหมือนนายสารถิผู้รู้จักเส้นทางเป็นอย่างดี จึงสามารถที่จะนำรถ คือ ชีวิตไปสู่จุดหมายได้ ส่วนองค์มรรคข้ออื่น ๆ แม้จะไม่ใช่ตัวนำแต่ก็มีความสำคัญไม่น้อยเหมือนกัน ในฐานะเป็นตัวหนุนอยู่เบื้องหลังการทำงานของสัมมาทิฐิถ้าไม่มีองค์มรรคข้ออื่น ๆ สัมมาทิฐิ ก็ทำงานโดยลำพังไม่ได้ เหมือนมี

^{๒๗๕} พระพุทธโฆสเถระ, **วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาภ อาสภเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๗๙.

^{๒๗๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๒๗๗} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๔.

^{๒๗๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๔/๔๕.

คนขับแต่ไม่มีรถจะให้ขับ ในขณะที่เดียวกันถ้ามีแต่รถคนขับคนอื่น ๆ โดยไม่มีสัมมาทิฐิตัวนำ ก็เหมือนกับการมีรถแต่หาคนขับไม่ได้ หรือเหมือนกับให้รถเดินเครื่องแล้วปล่อยให้วิ่งไปโดยไม่ต้องมีคนขับ รถคันนั้นจะต้องวิ่งเข้าพงอย่างแน่นอน

๒) สัมมาทิฐิในฐานะเป็นบุพนิมิตแห่งการตรัสรู้

ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉันใด สัมมาทิฐิก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิตเพื่อการตรัสรู้ร้อยสี่ ๔ ประการ”^{๒๗๙} ข้อความในพุทธพจน์ตรงนี้ เป็นการใช้ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ทุกคนคุ้นเคยมาเปรียบเทียบให้เห็นการแสดงบทบาทของสัมมาทิฐิ คำว่า “บุพนิมิต” หมายถึง เครื่องหมายที่บอกให้รู้ล่วงหน้าหรือ เป็นการบอกเหตุการณ์ล่วงหน้าว่ากำลังจะมีบางสิ่งบางอย่างเกิดขึ้นตามมา^{๒๘๐} โดยปกติรุ่งอรุณยามเช้าก่อนที่พระอาทิตย์จะขึ้นจะมีแสงเงินแสงทองเหลืองเรืองรองปรากฏขึ้นมาก่อนเป็นสัญญาณ หรือบุพนิมิตบอกให้รู้ล่วงหน้าว่าอีกไม่นานพระอาทิตย์จะปรากฏตัวขึ้นมาทำให้โลกนี้สว่างไสว เช่นเดียวกันกับการมีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำในกระบวนการพัฒนาชีวิต ก็เป็นนิมิตหมายบอกให้รู้ล่วงหน้าว่าเมื่อความมีดีมน คือ อวิชชา ถูกกำจัดออกไปด้วยแสงสว่างแห่งปัญญาแล้ว จะทำให้ได้ตรัสรู้ร้อยสี่ ๔ ในไม่ช้า

ดังคำกล่าวของพระนาคเสนที่ว่า “มหาราช ปัญญา เมื่อเกิดขึ้นก็กำจัดเครื่องทำให้มืด คืออวิชชา ทำให้เกิดแสงสว่าง คือ วิชชา ทำให้เกิดแสงสว่าง คือ ญาณทำให้อริยสัจปรากฏ”^{๒๘๑}

๓) สัมมาทิฐิในฐานะเป็นบ่อเกิดและส่งเสริมกุศลธรรมทั้งปวง

ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือ ที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น เหมือนสัมมาทิฐินี้เลย”^{๒๘๒} พุทธพจน์ตรงนี้แสดงให้เห็นบทบาทและความสำคัญของสัมมาทิฐิใน ๒ ประเด็น คือ บทบาทในการทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นและบทบาทในการทำกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น คงไม่ผิดนักถ้าจะเปรียบสัมมาทิฐิเหมือนมารดาของกุศลธรรมทั้งปวง เพราะธรรมดามารดา ย่อมมีอุปการะต่อบุตรใน ๒ สถาน คือเป็นผู้ให้กำเนิดและเป็นผู้เลี้ยงดูบุตรให้เจริญเติบโต สัมมาทิฐิ ก็เช่นเดียวกัน นอกจากจะมีบทบาทในการทำให้กุศลธรรมอื่น ๆ ให้เกิดขึ้นแล้ว ยังเป็นปัจจัยสนับสนุนให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วได้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นด้วย

สรุปได้ว่า สัมมาทิฐิที่พัฒนาชีวิตนั้น เนื่องจากมีเป้าหมายที่ถูกต้องไม่ผิดครรลองครองธรรม ทำให้ชีวิตมีแต่การพัฒนาขึ้น ไม่มีผิดภัยหรือผลกระทบที่ทำให้ชีวิตนั้น ตกลงต่ำไปสู่อบายอีก

^{๒๗๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๒๐/๕๕๓.

^{๒๘๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), แสงเงินแสงทองของชีวิต, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๙), หน้า ๒.

^{๒๘๑} ปุ๋ยแสงฉาย, มลทินปัญหาฉบับพร้อมอรรถกถาฎีกา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ลูกศร. คำภักดี, ๒๕๓๘). หน้า ๕๖.

^{๒๘๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๐/๔๓.

๒.๔.๗ ปัจจัยแห่งการเกิดสัมมาทิฐิ

หนทางที่จะได้มาซึ่งสัมมาทิฐิมี ๒ คือ ปัจจัยภายนอก (ปรโตโฆสะ)^{๒๘๓} และปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ ได้แก่ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ”^{๒๘๔}

๑) ปรโตโฆสะ แปลตามศัพท์ว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงจากภายนอกมีความหมายครอบคลุมไปถึงสภาพแวดล้อมทุกประเภทที่มีอิทธิพลต่อความเป็นไปในชีวิตของบุคคล ไม่ว่าจะ เป็นคำสั่งสอน คำแนะนำ คำชี้แจง ข่าวสาร เป็นต้น แยกสาระปัจจัยออกเป็น ๓ คือ ๑) ปรโตโฆสะ เป็นปัจจัยของศรัทธา ๒) ปรโตโฆสะ ช่วยกระตุ้นโยนิโสมนสิการ (ปัจจัยภายใน) ให้เกิดสัมมาทิฐิ ๓) ปรโตโฆสะ อาศัยศรัทธา เป็นทางเดินนำไปสู่กัลยาณมิตร

เนื่องมาจากศรัทธาจึงได้เสวนาสัปปุรุษ (กัลยาณมิตร) ได้ระดับศีลธรรม และศรัทธาเป็นโลกียสัมมาทิฐิปรโตโฆสะ กับ โยนิโสมนสิการเป็นหนทางไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิปรโตโฆสะเป็นปัจจัยภายนอกของการเกิดปัญญา (โลกียสัมมาทิฐิ) และโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัยภายในของการเกิดปัญญา (โลกุตตรสัมมาทิฐิ)^{๒๘๕}

การสร้างสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยภายนอก หรือกระบวนการหล่อหลอมทางสังคมก็ได้ โดยแหล่งสำคัญของการเรียนรู้ประเภทนี้ เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ มิตรสหาย คนมีชื่อเสียงในสังคม สื่อมวลชนทุกแขนง ตลอดจนสถาบันศาสนาและวัฒนธรรม เป็นต้น ในที่นี้หมายเอาเฉพาะปรโตโฆสะที่เป็นความรู้เกี่ยวกับโลกและชีวิตในทางถูกต้องดีงามเท่านั้น โดยเฉพาะปรโตโฆสะที่เป็นบุคคล หรือที่เรียกว่า “กัลยาณมิตร”

กัลยาณมิตร ได้แก่ บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่ดีงามพร้อมที่จะแนะนำสั่งสอนชี้แจงชักจูงช่วยบอกร่องทาง หรือเป็นแบบอย่างที่ดีให้ผู้อื่นได้ดำเนินตามอย่างถูกต้อง^{๒๘๖} บางครั้งเรียกว่า “บัณฑิต” หรือ “สัตบุรุษ” การได้เสวนา หรือได้สมาคมกับกัลยาณมิตรนับว่าเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลสูงมากต่อการพัฒนาชีวิตของบุคคล ดังจะเห็นได้จากข้อความในมงคลสูตรพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสสรรเสริญการคบบัณฑิตว่าเป็นมงคลอันสูงสุดเลยทีเดียว นอกจากนั้นยังมีพุทธพจน์ที่ยกย่องการมีกัลยาณมิตรว่า มีประโยชน์เหนือกว่าปัจจัยภายนอกด้านอื่น ๆ ดังข้อความที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เป็นพระเสขะยังไม่บรรลุนิพพาน เราไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใด ที่จะมีประโยชน์มากเหมือนความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนี้เลย”^{๒๘๗} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆษาจารย์ ได้ยกตัวอย่างบุคคล ที่ถือว่าเป็นกัลยาณมิตร เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครูอาจารย์และท่านผู้เป็นพหูสูตทางปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำและเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่าก็ตาม^{๒๘๘} อย่างไรก็ตามเมื่อมองในแง่คุณสมบัติของผู้ที่เป็นกัลยาณมิตรอาจแยกพิจารณาได้ ๒ ด้าน คือ

^{๒๘๓} นายแพทย์วรินทร์วิชญานูโรจน์, **เข้าใจเข้าถึงพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: สามลดา, ๒๕๔๙), หน้า ๕๐.

^{๒๘๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๙๑.

^{๒๘๕} พระมหาอำนาจ ชยวฑฺฒโธ (ท้าวอานนท์), “ศึกษาความเป็นกัลยาณมิตรในการปฏิบัติวิปัสสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ

^{๒๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความและปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๒๓.

^{๒๘๗} ชู.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๙๕/๒๓๗.

^{๒๘๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๒๓-๑๒๕.

๑.) คุณสมบัตินภายใน คือ คุณสมบัตินที่พัฒนาขึ้นภายในตัวของกัลยาณมิตรซึ่งทำให้สามารถทำหน้าที่ต่อบุคคลอื่นได้อย่างสมบูรณ์ เรียกว่า สปัปฐิสรธรรม แปลว่า ธรรมของสัตบุรุษหรือธรรมของคนดี มี ๗ ประการ ดังนี้^{๒๘๙}

๑. ฉัมมัณฺญตา รู้จักเหตุ คือรู้หลักความจริงของธรรมชาติรู้หลักการกฎเกณฑ์แบบแผนหน้าที่ซึ่งจะเป็นเหตุให้กระทำการได้สำเร็จผลตามความมุ่งหมาย

๒. อัถถัณฺญตา รู้จักผล คือรู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรมหรือหลักการกฎเกณฑ์หน้าที่และรู้ผลที่ประสงค์ของกิจที่จะทำนั้น

๓. อัถตถัณฺญตา รู้จักตน คือรู้จักฐานะภาวะเพศกำลังความรู้ความสามารถและคุณธรรมเป็นต้นของตนตามเป็นจริง เพื่อประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมและให้เกิดผล

๔. มัตถัณฺญตา รู้จักประมาณ คือรู้จักความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคอาหารในการใช้จ่ายทรัพย์ หรือการที่ภิกษุรู้จักประมาณในการรับปัจจัย ๔ เป็นต้น

๕. กาลัณฺญตา รู้จักกาล เช่น รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน เป็นต้น

๖. ปฐิสรณฺญตา รู้จักชุมชน คือรู้จักถิ่นฐานรู้จักที่ชุมชนรู้จักมารยาทระเบียบวินัยขนบธรรมเนียมประเพณีและข้อควรระวังปฏิบัติอื่น ๆ ต่อชุมชนนั้น ๆ

๗. บุคคัณฺญตา รู้จักบุคคล คือรู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล ทั้งในด้านอัธยาศัยความรู้ความสามารถ และคุณธรรมเป็นต้น เพื่อปฏิบัติต่อผู้นั้นโดยถูกต้อง เช่นว่า ควรจะคบหรือไม่ จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับลักษณะอย่างไร หรือควรที่จะแนะนำสั่งสอนอย่างไรจึงจะได้ผลดี เป็นต้น

๒.) คุณสมบัตินที่แสดงออกภายนอก คือคุณสมบัตินในแง่ทำหน้าที่ต่อผู้อื่น หรือคุณสมบัตินที่ปรากฏต่อสายตาของบุคคลอื่นหรือต่อสังคม เรียกว่า กัลยาณมิตรธรรม หรือธรรมของผู้ที่เป็นกัลยาณมิตร ๗ ประการ ดังนี้^{๒๙๐}

๑. ปิโย เป็นคนน่ารัก คือเข้าถึงจิตใจสร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเองชวนใจผู้เรียนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม

๒. ครุ เป็นคนน่าเคารพ คือมีความประพฤติสมควรแก่ฐานะทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย

๓. ภาวนีโย เป็นคนน่าเจริญใจ คือมีความรู้จริงทรงภูมิปัญญาแท้จริงและเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนอยู่เสมอ เป็นที่น่ายกย่องควรเอาอย่างทำให้ศิษย์เอ๋ยอ้างและรำลึกถึงด้วยความซาบซึ้งมั่นใจและภาคภูมิใจ

๔. วัตตา เป็นคนฉลาดในการพูด คือพูดเป็นรู้จักชี้แจงให้เข้าใจรู้จักจังหวะและเวลาที่ควรพูดและไม่ควรพูดคอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือนและเป็นทีปรึกษาที่ดี

๕. วจนักขโม อตทนต่อถ้อยคำได้ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาคำซักถามแม้ถูกจิกตลอดจนคำกล่าวล่วงเกินและคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ สามารถอดทนฟังได้ ด้วยจิตที่เปี่ยมด้วยเมตตาไม่เบื่อหน่ายและไม่เสียอารมณ์

^{๒๘๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๒๖๔.

^{๒๙๐} อง.สตตค. (ไทย) ๒๓/๓๔/๓๓.

๖. คัมภีร์จะกะถักตัดตา แฉกเรื่องล้าลึกได้ คือกล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ่งซับซ้อนให้เข้าใจได้และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ่งยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๗. โน จัญฐานเน นิโยชะเย ไม่ชักนำในฐานะที่ไม่ควร คือไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร ชักนำแต่เรื่องที่อยู่ในทำนองคลองธรรมเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่การพัฒนาชีวิตในระดับที่สูงขึ้นไป

กัลยาณมิตร นับว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญในการสร้างอิทธิพลชักนำบุคคลที่เข้ามาเสวนาให้เกิดความเชื่อความเลื่อมใสความนิยมชมชอบความซาบซึ้งตรึงตราในจิตใจ หรือที่เรียกรวม ๆ ว่า “ศรัทธา” เมื่อเกิดศรัทธาแล้วก็มีพลังที่จะนำความคิดนำพฤติกรรมหรือทำให้เกิดการเลียนแบบอย่างที่ดีงามของผู้ที่เป็นกัลยาณมิตรได้อย่างง่าย เพราะศรัทธาได้ชื่อว่า “เป็นเมล็ดพันธุ์แห่งกุศลธรรมทั้งปวง” จึงกล่าวได้ว่าปัจจัยที่เป็นแกนกลางในการเชื่อมโยงให้บุคคลเข้ามาคบหากัลยาณมิตรและทำให้กัลยาณมิตรมีอิทธิพลอย่างสูงต่อบุคคลนั้น ก็คือ “ศรัทธา” นั่นเอง ในขณะที่ตัวบุคคลแม้จะเป็นคนดีมีปัญญา แต่ไม่มีคุณสมบัติที่จะทำให้คนเกิดศรัทธาได้ ก็ยังไม่ได้ชื่อว่าเป็นกัลยาณมิตร^{๒๙๑} เพราะไม่มีพลังหรืออิทธิพลที่จะทำให้ผู้อื่นเกิดสัมมาทิฐิได้ อย่างไรก็ตาม แม้องค์ประกอบภายนอกหรือปรโตโฆสะจะสามารถเป็นปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิได้ แต่ก็ยังเป็นสัมมาทิฐิที่อยู่ในขั้นของศรัทธา คือมีศรัทธาคอยหนุนหลังอยู่ไปได้ไกลสุดเพียงแคโลกียสัมมาทิฐิเท่านั้น ถ้าหยุดไว้เพียงแค่นี้ โดยไม่มีปัจจัยภายในเข้ามาเสริมหรือมารับช่วงต่อกระบวนการศึกษาก็ไปไม่ตลอดรอดฝั่ง ไม่ถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเพราะเมื่ออยู่เพียงแค่นั้นศรัทธา ตัวผู้มีศรัทธานั้นก็ยังขึ้นต่อกัลยาณมิตรคอยพึ่งอาศัยครูอาจารย์ พฤติกรรมก็ยังอยู่ในลักษณะของการทำตามหรือเลียนแบบ ทางแก้ คือต้องพยายามหาทางเชื่อมโยงให้ก้าวเข้าสู่องค์ประกอบภายในให้ได้ นั่นคือ โยนิโสมนสิการ

๒) โยนิโสมนสิการ^{๒๙๒}

คำว่า โยนิ แปลว่า เหตุ แหล่งเกิดปัญหา อุปาย วิธีทาง และมนสิการ แปลว่า การกระทำในใจ การคิดพิจารณารวมความโยนิโสมนสิการ จึงหมายถึง การรู้จักคิด หรือคิดเป็น คิดถูก คิดชอบ เป็นการฝึกใช้ความคิด โดยทั่วไปแปลว่า การทำในใจโดยแยกกาย แบ่งออก ๔ วิธี คือ ๑) คิดอย่างถูกวิธี (มองให้เห็นความจริง) ๒) คิดอย่างมีระเบียบ (เป็นขั้นตอน) ๓) คิดอย่างมีเหตุผล ๔) คิดให้เกิดประโยชน์ (มองให้เห็นประโยชน์)

โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับเหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองนั้นเป็นอิสระอย่างถูกวิธี อย่างมีระเบียบ อย่างมีเหตุผล และเกิดผล ไม่ใช่ตัวปัญญา แต่เป็นปัจจัยภายในให้เกิดปัญญา สัมมาทิฐิจึงมีความสำคัญมากสำหรับวิปัสสนา นอกจากนั้นโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุแห่งวิวิญญูและอโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุแห่งวิภูฏะ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันท ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของ อารยอัชฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉันทนั้น”

“เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่มีประโยชน์มาก

^{๒๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๔๒.

^{๒๙๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗/๑๘.

สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ เหมือนโยนิโสมนสิการ ภิกษุผู้มีโยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัด
อกุศลได้ และย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดก็
เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งจะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็
ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกขจัดเสียได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“โยนิโสมนสิการ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่, เพื่อความดำรงมั่น
ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม” ฯลฯ^{๒๙๓}

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเพื่อนำไปใช้ในการปฏิบัติธรรม มี ๒ แบบ คือ

๑. โยนิโสมนสิการที่มุ่งกำจัดอวิชชาโดยตรง เป็นแบบที่ปลุกปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตาม
สภาวะความจริง เน้นที่ขจัดอวิชชาเป็นฝ่ายวิปัสสนา และเด็ดขาดนำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิเป็นสมุทเท
กระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ด้วยโยนิโสมนสิการทำให้เกิดสัมมาทิฐิเป็นตัวนำแห่งองค์มรรค เป็นเหตุให้ถึงสัมมา
ญาณ สัมมาวิมุตติ เกิดอวิชชาดับอวิชชา ตัณหา เป็นสมุทเทวิมุตติ^{๒๙๔} หรือที่เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ^{๒๙๕} คือ
ความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงด้วยกำลังปัญญา (อรหัตตผลญาณ^{๒๙๖} หรือ อรหัตตผลปัญญา หมายถึง ญาณ
หรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) ซึ่งเป็นผลของวิปัสสนาภาวนา โดยเกิดปัญญากำจัด
อวิชชา และกิเลสทั้งปวงจึงเป็นการหลุดพ้นที่แท้จริงเด็ดขาดจะมากู้กับเจโตวิมุตติเสมอ ผู้บรรลุอรหัตตผล
จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ครบทั้ง ๒ อย่าง เพราะการทำวิปัสสนาภาวนาต้องอาศัยสมาธิเป็น
บาท (อย่างต่ำขณิกสมาธิ) บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา สมาธิก็เจริญไปด้วยจนได้อัปนาสมาธิ อย่างน้อย
ปฐมฌาน (รูปฌาน ๑) เมื่อสำเร็จขั้นอรหัตตผล

๒. โยนิโสมนสิการที่มุ่งบรรเทาตัณหา เป็นแบบเสริมสร้างคุณภาพจิต (สมาธิ) ไว้ข่มตัณหา
เป็นสมณะให้ผลขึ้นกับกาลชั่วคราว กล่าวคือ โยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ ปิติ สุขสมาธิ เป็นวิกขัมภนะ (ข่ม
ตัณหาด้วยกำลังสมาธิ) และโยนิโสมนสิการเป็นคู่ปรับของวิจิกิจฉา (นิรแณ ๕)

การสร้างสัมมาทิฐิด้วยวิธีการแห่งปัญญา เมื่อวิเคราะห์โดยรูปศัพท์คำว่า “โยนิโสมนสิการ”
ประกอบด้วย โยนิโส + มนสิการ โยนิโส มาจากคำว่า “โยนิ” แปลว่า ต้นเหตุต้นเค้า แหล่งเกิด ส่วนคำว่า
“มนสิการ” แปลว่า การทำในใจ การคิดคำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณาเมื่อรวมสองคำเข้าด้วยกันมักแปลสืบ ๆ
กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย^{๒๙๗} หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธีคิดอย่างมีระเบียบคิดหาเหตุผลสืบค้น
ถึงต้นเค้าสืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งทั้งหลายให้เห็นความจริงตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย โดยไม่

^{๒๙๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕-๑๒๙/๒-๓๖.

^{๒๙๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๓.

^{๒๙๕} ม.มู (ไทย) ๑๒/๖๙/๖๑.

^{๒๙๖} สมบูรณ์ ตาสนธิ, ๑ เดือนตุลิจิตให้นิพพาน, (นนทบุรี: บริษัท ริงค์ บีคอนด์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕๕.

^{๒๙๗} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญา,
๒๕๓๕), หน้า ๓๐.

เอาความรู้สึกด้วยต้นเหตุอุปาทานของตนเข้าจับ^{๒๙๘} โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน ถือว่ามี ความสำคัญอย่างมากต่อการเกิดขึ้นของโลกุตตรสัมมาทิฐิ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์ กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทใด ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความคิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉันทนั้น”

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ประมวลการคิดแบบโยนิโสมนสิการ จากพระไตรปิฎก มี ๑๐ วิธีด้วยกัน คือ^{๒๙๙}

๑) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ การคิดที่เริ่มสภาพที่เป็นผลหรือการพิจารณาสภาพที่เป็น ปัญหาแล้วหาหนทางแก้ไขด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมาอาจเรียกว่า วิธีคิดแบบอัทธปัจจัยตา หรือคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาทก็ได้ เช่น การคิดแบบ ปัจจัยสัมพันธ์ตามหลักอัทธปัจจัยตาที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะ สิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”

๒) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือการคิดแบบวิเคราะห์ คือ การคิดแบบกระจายเนื้อหา มุ่งให้มองและให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเอง ในทางธรรมท่านมักใช้พิจารณาเพื่อให้เห็นความไม่มี แก่นสาร หรือความไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลายเพื่อไม่ให้มีความยึดมั่นถือมั่นในสมมติบัญญัติ โดยเฉพาะพิจารณาเห็นสัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกันเข้าของขันธ์ ๕ เมื่อแยกขันธ์ต่าง ๆ ที่มาประชุม กันออกแล้วก็ไม่มีเหลือสิ่งใดที่ยึดถือได้ว่า เป็นตัวตน ที่เที่ยงแท้ถาวร ดังข้อความที่ว่า “เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ การสมมติว่าสัตว์ก็มีได้ เหมือนคำว่าธมมีได้เพราะประกอบส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน”^{๓๐๐}

๓) วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ คือ การคิดแบบรู้เท่าทันธรรมชาติของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย ที่ว่าคิดให้รู้เท่าทันธรรมดานั้น ได้แก่คิดเห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งเมื่อเกิดขึ้น แล้ว ก็จะต้องดับไปไม่เที่ยงแท้ไม่คงที่ไม่ง่อนแง่นไม่คงอยู่ตลอดไป เรียกว่า “อนิจจัง” เมื่อสิ่งที่ไม่เที่ยงเข้ามา สัมพันธ์กันจึงเกิดความขัดแย้ง ทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสภาวะถูกบีบคั้นกดดันไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ เรียกว่า “ทุกข” ในเมื่อต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยมันจึงไม่เป็นไปตามอำนาจและความปรารถนาของใครไม่มีใคร สามารถบังคับมันได้ และไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง จึงเรียกว่า “เป็นอนัตตา” ดังคำกล่าว ของท่านพระสารีบุตรที่ว่า “ท่านโกณฑัญญะ อุปาทานขันธ์ ๕ ประการนี้ อันภิกษุผู้ได้สดับ ควรมนสิการโดย แยกคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข ฯลฯ เป็นอนัตตา”^{๓๐๑}

๔) วิธีคิดแบบแก้ปัญหหรือแบบอริยสัจ เป็นการคิดที่สัมพันธ์กับการแก้ปัญหาคความทุกข์ของ ชีวิตโดยตรง คือคิดเริ่มต้นจากปัญหาหรือทุกข์โดยกำหนดรู้ทำความเข้าใจปัญหาหรือความทุกข์ให้ชัดเจน ก่อน (ขั้นทุกข์) จากนั้นจึงคิดไล่เลียงสืบสาวหาสาเหตุอันเป็นที่มาของปัญหา ว่าคิดอะไรประกอบด้วย อะไรบ้าง (ขั้นสมุทัย) พร้อมกันนั้นก็ให้คิดกำหนดวางเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไรอยู่ที่ไหนจะเป็นไปได้หรือไม่ (ขั้นนิโรธ) ขั้นสุดท้ายคือคิดหาวิธีปฏิบัติหรือหามรรควิธีที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหาโดย สอดคล้องกับจุดหมายที่ได้กำหนดไว้แล้วนั้น (ขั้นมรรค)

^{๒๙๘} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), **ปรัชญาการศึกษาไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๒.

^{๒๙๙} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), **ปรัชญาการศึกษาไทย**, หน้า ๑๗๙-๑๘๖.

^{๓๐๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕๑/๑๙๗.

^{๓๐๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑๕/๒๐๕.

๕) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือ การคิดให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง “ธรรม” (หลักการ) กับ “อรรถ” (จุดมุ่งหมาย) คำว่า “ธรรม” แปลว่า หลักการ, หลักความจริง, หลักความดีงามหลักการปฏิบัติ หรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ ส่วนคำว่า “อรรถ” แปลว่า ความหมาย ความมุ่งหมายจุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการหรือสาระที่พึงประสงค์ในการปฏิบัติธรรมหรือการกระทำอะไรก็ตามจะต้องมีความเข้าใจความหมาย และความมุ่งหมายของธรรมหรือหลักการนั้น ๆ ว่าปฏิบัติหรือทำไปเพื่ออะไร ธรรมหรือหลักการนั้นกำหนดวางไว้เพื่ออะไร เมื่อปฏิบัติแล้วจะนำไปสู่ผลหรือที่หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทางและเป้าหมายระดับย่อยที่จะส่งทอดไปยังธรรมหรือหลักการในระดับที่สูงขึ้นไป เมื่อเข้าใจหลักการและจุดมุ่งหมายได้ถูกต้องก็จะนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องด้วย เรียกว่าธรรมานุธรรมปฏิบัติ หมายถึง การปฏิบัติธรรมน้อยค่อยแก่ธรรมใหญ่หรือการปฏิบัติตามหลักปลีกย่อยให้ค่อยตามหลักการใหญ่

๖) วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก คือ การคิดหรือการพิจารณาสิ่งที่ตนครอบครองหรือกำลังได้เสวยอยู่อย่างรอบด้านให้เห็นทุกแง่มุม ถือว่าเป็นวิธีคิดที่สำคัญมากสำหรับผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับอารมณ์ของโลกหรือความสุขอย่างโลก ๆ เรียกว่า เป็นการคิดแบบเผื่อใจไว้รองรับความผันผวนที่อาจจะเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาทั้งในด้านที่น่าพอใจ (อภิวรรณ) พร้อมกันนั้นก็คิดหาทางที่จะยกจิตใจให้เหนือสภาวะที่แปรปรวนเหล่านั้นโดยมีหลักในการคิด ๓ ด้าน คือ

๑. อัสสาหะ คือการคิดในส่วนดีส่วนที่น่าใคร่น่าปรารถนาและน่าพึงพอใจ

๒. อาทินวะ คือการคิดในส่วนเสียส่วนด้อยส่วนที่มีโทษหรือข้อบกพร่อง

๓. นิสสรณะ คือการคิดหาทางออกทางหลุดรอดหรือภาวะที่ไร้จากปัญหาที่มีความสมบูรณ์ในตัวหรือเป็นภาวะที่อยู่เหนือทั้งข้อดีข้อเสีย วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออกนี้ถือว่าเป็นจุดหักเหที่สำคัญที่มีส่วนผลักดันให้เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเมื่อก่อนเราเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ได้มีความคิด ดังนี้ว่า อะไรเป็นคุณในโลก อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป เรานั้นได้มีความคิดว่า สภาพที่สุขใสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้นนี้เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความผันแปรเป็นธรรมดานี้ เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูปนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากภพ”^{๓๐๒}

๗) วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้คุณค่าเทียม คือ การคิดที่สัมพันธ์กับการใช้สอยหรือการบริโภคเป็นวิธีคิดแบบสกัดกั้นเส้นทางกิเลสตัณหาไม่ให้เข้ามาแสดงอิทธิพลครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อ ๆ ไป วิธีคิดแบบนี้มีประโยชน์ในการใช้ชีวิตประจำวันเพราะเกี่ยวข้องกับกรบริโภคใช้ สอยปัจจัย ๔ ดังพุทธพจน์ที่เกี่ยวกับการฉันทินบิณฑบาตของภิกษุที่ว่า “ภิกษุ พิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันทินบิณฑบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตอินทรีย์เป็นไปเพื่อบำบัดความทิว เพื่ออนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์”^{๓๐๓} โดยปกติมนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ เพราะมีความต้องการและเห็นว่า สิ่งนั้น ๆ จะสนองความต้องการของตนได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการได้ดีก็จะตัดสินสิ่งนั้นว่ามีคุณค่าและคุณค่านี้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภทตามชนิดของความต้องการ คือ

๑. คุณค่าแท้ หมายถึง ถึงคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายในแง่ที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตนเพื่อความดีงามและความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต คุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคาจะเรียกว่า คุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น คุณค่า

^{๓๐๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๓๔-๓๕.

^{๓๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔/๑๗.

ของอาหารอยู่กับการบำรุงเลี้ยงร่างกายให้ดำรงอยู่ได้มีสุขภาพดีเป็นอยู่ผาสุกและมีกำลังเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญกิจหน้าที่ เป็นต้น

๒. คุณค่าเทียม หมายถึงคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์พอกเสริมให้แก่สิ่งนั้นซึ่งเป็นคุณค่าที่ไม่เกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างคุณภาพชีวิต คุณค่านี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่าหรือจะเรียกว่า เป็นคุณค่าสนองตัณหาก็ได้ เช่น การมองคุณค่าของอาหารอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย ความสนุกสนานความมีหน้ามีตาในสังคม เป็นต้น

๘) วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม เป็นวิธีคิดเพื่อสกัดกั้นหรือบรรเทาตัณหา หมายถึงการคิดในแนวทางที่จะส่งเสริมให้เกิดคุณธรรมหรือความพยายามที่จะสร้างสมพฤติกรรม การคิดของจิตในแง่ที่ดี ๆ อาจ เรียกว่า การเลื่อมมองโลกและชีวิตในแง่ดีก็ได้ การคิดแบบเร้าคุณธรรมนี้มีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ต้งามในขณะนั้น ๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ภัยความเคยชินร้าย ๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกันนั้นก็เป็นการสร้างความเคยชินใหม่ ๆ ให้แก่จิตด้วย เช่น การคิดถึงความตายถ้ามีโยนิโสมนสิการ ก็จะทำให้เกิดการตื่นตัวไม่มัวเมาประมาทหรือประมาทประมาทหรือประมาทประมาทปฏิบัติธรรม ตลอดจนทำให้รู้เท่าทันคติธรรมตาของสังขารทั้งหลาย ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนท่านทั้งหลายสังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๓๐๔} ในทางกลับกันถ้าคิดโดยไม่มีโยนิโสมนสิการก็จะทำให้เกิดความหดหู่ฟุ้งซ่านเกิดความห่อเหี่ยวท้อถอยในจิตใจหมดกำลังใจที่จะประกอบกิจการงานต่าง ๆ

๙) วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน คือ การคิดที่อยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน เป็นการคิดในแนวทางของปัญญาซึ่งตรงกันข้ามกับการคิดแบบหวนละห้อยถึงสิ่งล่วงไปแล้ว หรือไม่ก็คิดฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไปกับภาพฝันในอนาคตที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานแห่งความเป็นจริง การคิดแบบอยู่กับปัจจุบันนี้ไม่ได้หมายความว่า พุทธศาสนาสอนให้ยึดเอาแต่เหตุการณ์เฉพาะหน้าในขณะนี้เท่านั้น โดยไม่สนใจบทเรียนในอดีตและเตรียมการเพื่ออนาคต แต่ที่จริงแล้วไม่ว่าจะเป็นเรื่องในปัจจุบันเรื่องอดีตหรือเรื่องอนาคต ถ้ารู้จักนำมาคิดในแนวทางแห่งปัญญา ก็จัดเป็นการคิดแบบอยู่กับปัจจุบันได้เช่นเดียวกัน ในขณะที่เดียวกันถ้าคิดไปในแนวทางของตัณหาแม้จะคิดถึงเรื่องที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่ชื่อว่า เป็นการคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน ดังจะเห็นได้ว่าเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในอดีตปัจจุบันหรืออนาคตก็ตามเป็นสิ่งที่ถูกต้องและมีความสำคัญตามคำสอนของพระพุทธศาสนาในทุกระดับทั้งในระดับชีวิตประจำวัน เช่นการสั่งสอนให้นักถึงบทเรียนในอดีต ด้วยการยกอดีตนิทานมาแล้วหรือสอนให้เตรียมรับมือกับภัยที่จะมาถึงในอนาคตข้างหน้า เป็นต้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บุคคล ควรทำความดีเสียตั้งแต่วันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่าความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความผิดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย”^{๓๐๕} และแม้ในระดับการรู้แจ้งสัจธรรม รวมถึงการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้าก็ให้ทรงความสำคัญกับเรื่องอดีตและอนาคตเหมือนกัน เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ญาณหยั่งรู้เรื่องในอดีต) และอนาคตังสญาณ (ญาณหยั่งรู้เหตุการณ์ในอนาคต) เป็นต้น

๑๐) วิธีคิดแบบวิภาษวาท เป็นลักษณะการคิดการพูดหรือการแสดงความจริงที่เป็นเอกลักษณ์สำคัญของพุทธศาสนา เพราะคำว่า “วิภาษวาท” ถือว่าเป็นชื่อเรียกระบบความคิดของพุทธศาสนาทั้งหมด และแม้พระพุทธองค์เองก็มีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า “วิภาษวาทิ” แปลว่า ผู้มีปากดิกกล่าวแบบแยกแยะ อย่างไรก็ตามเมื่อมองโดยสาระสำคัญการคิดแบบวิภาษวาท หมายถึง การคิดและการแสดงความจริงโดยแยกแยะออกให้เห็นทุกแง่มุมไม่จับเอาเฉพาะบางแง่มุมขึ้นมาวินิจฉัยแล้วด่วนสรุปว่าเป็นจริงอย่างนั้นทั้งหมด

^{๓๐๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๓/๑๘๐.

^{๓๐๕} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๕๒๗/๓๔๘.

เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดีหรือไม่คืออย่างไรก็แยกแยะชี้ประเด็นให้เห็นความจริงเป็นด้าน ๆ ไปว่าแง่มุมนั้นหรือด้านนั้นเขาดีอย่างไร หรือไม่อย่างไร เป็นต้น วิธีคิดทั้ง ๑๐ ประการ ดังที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็นปัจจัยที่เข้ามารับข่าวต่อจากปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยด้านปรโตโฆสะเป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้ผู้ศึกษาไม่หยุดนิ่งอยู่แค่สัมมาทิฏฐิระดับศรัทธาหรือระดับโลกียะ หากแต่ทำให้ก้าวผ่านเข้าไปสู่องค์ประกอบภายในคือ โยนิโสมนสิการเมื่อมีโยนิโสมนสิการก็มีปัจจัยที่จะทำให้เกิดโลกุตตรสัมมาทิฏฐิซึ่งเป็นสัมมาทิฏฐิที่สามารถทำให้เกิดการดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวไว้ว่า “พึงเห็นความสำคัญของสัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตระนี้ว่าเป็นธรรมที่มีผลลึกซึ้งกว่าโลกียสัมมาทิฏฐิมาก สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างที่เรียกว่า ถอนรากถอนโคน จึงกำจัดกิเลสได้มิใช่เพียงกดข่มหรือทับไว้”^{๓๐๖} อย่างไรก็ตามแม้โยนิโสมนสิการจะเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายในตัวบุคคล แต่ก็ต้องอาศัยปัจจัยภายนอกหรือกัลยาณมิตรนั่นเองเป็นผู้กระตุ้นให้ผู้เรียนได้รู้จักวิธีคิด รู้จักวิธีที่จะปลูกสร้างโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้นด้วยตัวเอง อาจเรียกตามระบบการศึกษาสมัยใหม่ว่าการศึกษาที่ยึดเอาผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยนัยนี้ กัลยาณมิตรจึงมีหน้าที่เพียงเป็นผู้ชี้แนะทางเท่านั้น

สรุปว่า โลกียสัมมาทิฏฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ สัมพันธ์กันโดยมีโยนิโสมนสิการเป็นจุดเปลี่ยนวิถีในการเห็นแจ้ง ในความทุกข์ และความดับทุกข์ โลกียสัมมาทิฏฐิแบ่งเป็น ๒ คือ (๑) กัมมัสสกตาญาณ ความรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน หรือว่าเป็นกฎธรรมดาของชีวิตตามธรรมชาติ (๒) สัจจานุโลมิกญาณ หมายถึงญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ หรือญาณอันเคลื่อนคล้อยไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริงตามหลักอริยสัจ ๔ สำหรับโลกุตตรสัมมาทิฏฐินี้ ครอบคลุมหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด เพราะอริยสัจ ๔ คือ หลักธรรมที่เป็นหัวใจสำคัญ หรือเป็นศูนย์รวมหลักคำสอนทั้งหมด ไม่ว่าจะแจกแจงให้ขยายความเรื่องใด ๆ ก็ตามในที่สุดก็สงเคราะห์ลงในจุดมุ่งหมายเดียวกัน ทั้งหมดเพื่ออริยมรรคและอริยผล หรือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งกองทุกข์ส่วนปัจจัยแห่งการเกิดสัมมาทิฏฐิ มี ๒ คือ (๑) ปรโตโฆสะ แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงจากภายนอก (๒) โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำความเข้าใจโดยแยกคาย

^{๓๐๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๓๙.

๒.๕ ภาวนาปัญญา

๒.๕.๑ ความหมาย

อนิจจาทิวเสน วิวิธากาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปัญญา."^{๓๐๗}

ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรมโดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น."^{๓๐๘}

คำว่า “ปัญญา” แปลว่า ความรู้, ความเข้าใจ, ความรู้ยิ่ง, ความรู้ชัด มาจากรากศัพท์บาลี คือ ขา ธาตุ ในความรู้ ป บทหน้า กวิ ปัจจัย เป็นอิตถิลิงค์ อาการันต์ มีวิเคราะห์ว่า ปัญญาเต เอตยาติ ปัญญา แปลว่า สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญญา หรือธรรมอันบุคคลย่อมรู้ทั่วได้ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา^{๓๐๙}

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ปการโต ชานนา ปัญญา แปลว่า การรู้โดยทั่วถึง (ป + ขา, ซ้อน ข)^{๓๑๐}

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ปชานาตีติ ปัญญา แปลว่า ธรรมชาติโดยอ้อมรู้ทั่ว เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา^{๓๑๑}

ในคัมภีร์ อภิธานวรรณนาได้ให้ความหมายของปัญญา ดังต่อไปนี้

ปัญญา (ป+ณา อวโพธเน+กวิ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ.

วิเคราะห์ว่า ปัญญาเต เอตยาติปัญญา สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญญา (ซ้อน ณ, ลบ กวิ) นตถิ ปัญญาสมา อาภา แสงสว่างที่เสมอด้วยปัญญาไม่มี.

ญาณ อุทปาติ ปัญญา อุทปาติ ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว. ปชานนญฺเณ ปัญญา ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่วถึง^{๓๑๒}

ปัญญาณ (ป + ณา อวโพธเน + ยุ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ.

วิเคราะห์ว่า ปชานาติ เอเตนาติ ปัญญาณ ปัญญาเครื่องรู้ทั่วถึง ชื่อว่าปัญญาณะ (ซ้อน ณ, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบ อ).

ปัญญาณิ วุจฺจติ วิปัสสนา อนิจจาทีปภาเรสุ ปวตตตตตา วิปัสสนาทานเรียกว่าปัญญาณะ เพราะเป็นไปในธรรมประการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น

ญาณ (ณา อวโพธเน+ยุ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ,

วิเคราะห์ว่า ชานาติ อเนนาติ ญาณิ ปัญญาเครื่องรู้ ชื่อว่า ญาณะ (อาเทศ ยุ เป็น อน,

^{๓๐๗} วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^{๓๐๘} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนโน ป.ธ.๙), อภิธัมมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^{๓๐๙} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙.

^{๓๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๓๘๒.

^{๓๑๑} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๔๒๔.

^{๓๑๒} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูร วงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๙.

น เป็น ณ, ลบ อ). ภาตภูเจณ ญาณิ ปัญญาชื่อว่าญาณะ เพราะอรรถว่ารู้
ญาณนติ ติสโส วิชชา วิชชา ๓ อย่าง ชื่อว่า ญาณะ^{๓๑๓}

วิชชา (วิท ญาเน+ย+อา) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ,
วิเคราะห์ว่า วิทติ ชานาตีติ วิชชา ปัญญาที่รู้ ชื่อว่าวิชชา (อาเทศ ทย เป็น ช, ช้อน ช,
ลบสระหน้า).

อัย โข เม พรหมณรรตติยา ปฐเม ยามะ ปฐมา วิชชา อธิคตา อวิชา วิทตา พรหมณ
วิชชาที่ ๑ นี้เราบรรลุแล้วในปฐมยามแห่งราตรี อวิชาเรากำจัดได้แล้ว

อโมห (น+มุห เวจิตเต+ณ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ, ความไม่หลง,
วิเคราะห์ว่า น มุยหติ เอเตนาติ อโมโห ปัญญาที่ช่วยให้ไม่หลง ชื่อว่าอโมหะ (อาเทศ น
เป็น อ, ลบ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ)

วิปัสสนา (วิ+ทิส เพกขเน+ยุ+อา) วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญาที่รู้แจ้ง,
วิเคราะห์ว่า วิวิธึ อนิจจาทิกัง สงขารสสุ ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มี
อนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา (อาเทศ ทิส ธาตุเป็น ปสส, ยุ เป็น อน, ลบสระหน้า).
สณฺหาเวทยิตนโรธสมาปตติยา โข คหปติ เทว ฐมมา พหุปกการา สมโถ จ วิปัสสนา จ คฤหบดีธรรม
๒ อย่าง คือ สมถะและวิปัสสนา มีอุปการะมากต่อสัญญาเวทยิตนโรธสมาปติ^{๓๑๔}

สมมาทิกฺขิ (สมมาสทหุปท+ทิส เพกขเน+ติ) สัมมาทิกฺขิ, ปัญญา, ความเห็นถูก,
วิเคราะห์ว่า สมมา ทสสนํ สมมาทิกฺขิ, ความเห็นถูก, ชื่อว่าสัมมาทิกฺขิ (อาเทศ สตุ เป็น
กฺข). สมมาทสสนลกขณาสมมาทิกฺขิ สัมมาทิกฺขิมีความเห็นถูกเป็นลักษณะ.

วิเคราะห์ว่า สภา ทูริธา โลกียโลกุตตรวเสน, ตตถปุริมา ฉพพิสุทธิปวัตติกาเล อิตธา ณ
าณทสสนวิสุทธิกาลे लपुति สัมมาทิกฺขินันมี ๒ อย่าง คือ โลกียสัมมาทิกฺขิและโลกุตตรสัมมาทิกฺขิ, ใน ๒
อย่างนั้น อย่างแรกได้ในเวลาที่ความบริสุทธิ์ ๖ อย่างเกิดขึ้น, อย่างหลังได้ในเวลาบริสุทธิ์ด้วยญาณทัศนะ
ทสวตถุภาสมมาทิกฺขิ สัมมาทิกฺขิ มีวัตถุ ๑๐ อย่าง

วิมฺสา (วิ+มาน วิมฺสาย+ส+อา) วิมฺงสา, ปัญญา, ปัญญาพิจารณา, การทดลอง
วิเคราะห์ว่า วิเสเสน มานียเตติ วิมฺสา จิตตาโกคาคิ ปัญญาที่พิจารณาเป็นพิเศษ ชื่อว่าวิมฺง
สา หมายถึงการเอาใจจดใจจ่อเป็นต้น (อาเทศ มาน เป็น มํ, ทีฆะ อิ เป็น อี ลบสระหน้า).
วิมฺสนํ วิมฺสา การพิจารณา ชื่อว่าวิมฺงสา (วิ + มํส วิมฺสเน + อา, ทีฆะ อิ เป็น อี)

วิจฺจานา (วิ + จร สณฺจเย + ยุ + อา) ปัญญา, วิจฺจานญาณ, ปัญญาพิจารณา
วิเคราะห์ว่า วิจฺจายเต เอตายาติ วิจฺจานา ปัญญาเครื่องพิจารณา ชื่อว่าวิจฺจานา (วุทธิ อ
เป็น อา, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ).

วิจฺจานาปณฺญาว เสฏฺฐา ปัญญาพิจารณานั้นแหละประเสริฐสุด. เอสา เต วิจฺจานปณฺญา
ปัญญาพิจารณานั้นไม่มีแก่ท่าน

^{๓๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

^{๓๑๔} พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑.

เนปกก (นิ + ปจ ปาเก + อ) สติปัญญา, ปัญญา, ปัญญาบ่มกุศลธรรมให้สูง,
วิเคราะห์ว่า นิสเสสโต ปาเจตีกุสลธมเมติ นิปโก, ภาณี ปุคคโล, บุคคลผู้บ่มกุศลธรรมให้สูง
โดยไม่มีเหลือ ชื่อว่า นิปกะ ได้แก่บุคคลผู้มีปัญญา, (อาเทศ จ เป็น ก)

นิปกสส ภาโว เนปกกิ ความเป็นผู้มีปัญญา ชื่อว่าเนปิกกะ (นิปก + ญย, ลบ ญ และสระที่
ก, วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ กย เป็น ก. ซ้อน ก)

เนปกกิ วุจติ ปญญา ปัญญาท่านเรียกว่า เนปิกกะ^{๓๑๕}

ปัญญาโดยทั่วไป หมายถึงความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผลความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่ง
แยกได้ในเหตุผล ดีชั่วคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น^{๓๑๖} ปัญญาในทางพระพุทธศาสนาคือ
ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง

ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยก
ได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความ
รอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง^{๓๑๗}

คำว่า ปัญญา มีความหมายตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หลายนัยดังนี้

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต อธิบายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล
ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมดำ (ธรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์) ธรรมขาว (ธรรมที่ให้ผลเป็นสุข) ธรรมที่ควรเสพ
ธรรมที่ไม่ควรเสพ ธรรมที่ไม่สามารถทำให้เป็นพระอริยะ และธรรมที่สามารถทำให้เป็นอริยะ^{๓๑๘} ปัญญาใน
ความหมายนี้ หมายถึงปัญญาระดับโลกียะ เป็นความรู้ที่เกิดจากการฟัง และการคิดพิจารณา

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เป็นต้น อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง เครื่อง
พิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ^{๓๑๙} ข้าแรกกิเลสให้ถึงความ สิ้นทุกข์โดยชอบ^{๓๒๐}
ปัญญาในความหมายนี้ หมายถึงปัญญาระดับโลกียะและโลกุตระ เป็นความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา
กัมมัฏฐาน ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งบรรลุมรรคผล

ในอรรถกถาปฏิสัมภีทามรรค อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้อรลัญจธรรมโดย
ประการนั้นๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น^{๓๒๑}

^{๓๑๕} พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๒.

^{๓๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๓๑.

^{๓๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖.

^{๓๑๘} อัง.นวก. (บาลี) ๒๓/๕/๔๓๗, อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๕/๔๓๕.

^{๓๑๙} ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็น ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาปัญญา และมคคปัญญา ความเกิดและ
ความดับ ในที่นี้หมายถึงความเกิดและความดับแห่งเบญจขันธ์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ
อันเป็นอริยะ ในที่นี้หมายถึงบริสุทธิ์อยู่ห่างไกลจากกิเลสทั้งหลายด้วยวิกขัมภนปหานะ (การละด้วย
การข่มไว้) และด้วยสมุทเพทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด) อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒.

^{๓๒๐} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔/๔, อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔/๗.

^{๓๒๑} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑๐๘-๑๐๙/๓๘๘.

ในคัมภีร์ปกรณ์พิเศษวิสุทธิมรรคได้แสดงความหมายของปัญญาไว้ดังนี้ อะไรเป็นปัญญา ปัญญาที่พึงเจริญ พึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ คือวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา อะไรชื่อว่าปัญญา ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่ารู้ชัด ที่ชื่อว่า รู้ชัดนี้ คืออย่างไร? คือความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการ คือความหมายรู้ และความรู้แจ้งจริง จจริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นความรู้ด้วยกัน แต่สัญญา เป็นสักแต่ ความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้จักว่า สีเขียว สีเหลือง เป็นต้น เท่านั้น แต่ไม่อาจให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ วิญญาณย่อมรู้ อารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลือง เป็นต้นด้วย และย่อมให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะได้ด้วย แต่ไม่อาจจะให้ ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญาย่อมรู้อารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะด้วย อำนาจแห่งนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย^{๓๒๒}

ในมิลินทปัญหา พระนาคเสนเถระได้อธิบายลักษณะของปัญญาแก่พระเจ้ามิลินท์ว่า “ปัญญา มีลักษณะตัดให้ขาด อีกอย่างหนึ่ง ปัญญา มีลักษณะส่องสว่าง”^{๓๒๓} คือเมื่อมีปัญญาเกิดขึ้น ย่อมกำจัด อวิชชาทำให้เกิดความสว่างคือวิชา พิจารณาเห็นได้ว่าสรรพสิ่งทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน เปรียบดังแสงไฟย่อมขจัดความมืด ทำให้ทุกสิ่งปรากฏชัด

ในชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ปัญญาจัดอยู่ในสังขารชั้น ๕ เป็นคน ละส่วนกันกับวิญญาณ หรือจิต แต่เป็นธรรมที่ประกอบกับจิต ไม่แยกออกจากจิต เกิดพร้อมกับจิตดับ พร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวกันกับจิต ซึ่งเรียกธรรมที่มีลักษณะดังกล่าวว่า เจตสิกธรรม ใน คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ท่านจำแนกเจตสิกไว้ ๕๒ ประการ ปัญญาเป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๓๒๔}

ในฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระฎีกาจารย์อธิบายความหมายของปัญญินทรีย์ ไว้ว่า ปกาเรน ชานาติ อนิจจาทิวเสน อวพุชชตีติ ปญญา แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้โดยอาการทั่วถึง ได้แก่วุชชด้วยอำนาจ ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าปัญญา ปัญญานั้นแลชื่อว่าปอินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการรู้ชัดตามสภาวะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๓๒๕}

ความหมายของปัญญาที่ปรากฏอยู่ในเอกสารและตำราอื่นๆ ที่ผู้วิจัยมีความเห็นว่า มีความ เกี่ยวข้องและเป็นประโยชน์ต่องานวิจัย ดังนี้

ปัญญาตามทรรศนะของท่านพุทธทาส หมายถึง การฝึกฝนอบรม เพื่อทำให้เกิดความรู้ความ เข้าใจอย่างถูกต้องสมบูรณ์อย่างถึงที่สุด ในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง คนเราโดยปกติไม่สามารถรู้สิ่งต่างๆ ให้ถูกต้องตามความเป็นจริงได้ คือมักรู้ตามความเข้าใจของตนเองหรือตามที่สมมุติกัน จึงไม่ใช่รู้จากความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ ในทางพระพุทธศาสนาจึงมีระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่าปัญญา อีกส่วนหนึ่ง เป็นส่วน สุดท้าย สำหรับฝึกฝนอบรมจิตใจให้เกิดความรู้แจ้งในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ จิตที่รู้แจ้งเห็นจริงใน สิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง ไม่มีอะไรชัดแจ้งไปยิ่งกว่าความรู้แจ้งที่เกิดมาจากปัญญา จิตที่เข้าถึงภาวะที่ ปราศจากกิเลสตัณหา เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญา คือ จิตที่เข้าถึงพระนิพพานดังนั้น ปัญญาจัดเป็น

^{๓๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๓๑.

^{๓๒๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, มิลินทปัญหา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๔๑.

^{๓๒๔} ดุรายละเอียดใน สงคห. (บาลี) หน้า ๗.

^{๓๒๕} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๑๐๗.

ธรรมะที่สูงที่สุดในทางพระพุทธศาสนา คือปัญญาที่แจ้งในพระนิพพาน (เป็นโลกุตตรปัญญา)^{๓๒๖}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ให้ความหมายของปัญญาไว้ว่าปัญญานั้น แปลว่า ความรู้ทั่ว อันหมายความว่าความรู้ทั่วถึงเหตุและผล รู้เหตุถึงผล รู้ผลถึงเหตุ ตามสัจจะความจริง เมื่อมีความรู้ในสิ่งใดแล้ว ก็เชื่อว่ามีปัญญาในสิ่งนั้น แต่ถ้าเป็นความรู้หลง รู้ผิด คือไม่ใช่เป็นความรู้จริง ก็ไม่เรียกว่าปัญญา และมีคำเรียกความรู้ที่ถูกต้องว่า สัมมปัญญา ปัญญาชอบ ส่วนรู้ผิด รู้หลง เรียกว่า มิจฉาปัญญา หรือ มิจฉปัญญา ปัญญาผิด

ปัญญาเป็นคำกลางๆ แต่ต้องเป็นความรู้ถูกต้องจึงเป็นปัญญาหรือสัมมปัญญาตัวเอง จึงเป็นปัญญา ถ้าไม่ใช่สัมมปัญญา เป็นมิจฉปัญญา ปัญญาผิด ก็ไม่เรียกว่าปัญญา แต่เป็นความรู้หลง รู้ผิด เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าปัญญาโดยทั่วไป จึงมุ่งในทางดีอันหมายถึงว่ารู้ถูกต้อง ดังที่อธิบายไว้ข้างต้นว่า รู้ทั่วถึงเหตุผลตามสัจจะคือตามที่เป็นจริง^{๓๒๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของคำว่า ปัญญา ไว้ว่าคำว่า ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือรู้ทั่วถึงความจริง หรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบายขยายความกันออกไปต่างๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรรู้ไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์ ไม่ใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้วินิจฉัยพิจารณา รู้วินิจฉัย รู้วิธีที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไร หากแปลกันอย่างง่ายๆ ง่ายๆ ปัญญาคือความเข้าใจหมายถึง เข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้ เป็นการมองเห็นลึกลับหรือมองเห็นปัญหาที่ปรากฏนั้น ปัญญาจึงเป็นเหมือนตัวช่วยชี้แนะทางจิตใจของคนเราให้เดินถูกทาง^{๓๒๘}

ปัญญาที่พระพุทธองค์ได้แสดงไว้ในพระไตรปิฎก เป็นไปเพื่อกำจัดกิเลสตัณหา ขจัดอวิชชา เพื่อความรู้แจ้งและคุณสมบัติของโลกีย์ปัญญาเป็นไปเพื่อความไม่ประมาท ความมีศรัทธา การดำรงอยู่ในศีล และเลี้ยงชีพด้วยการไม่เบียดเบียน และประการสำคัญอย่างยิ่งพระพุทธองค์ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่ว่าใครที่เดินตามทางของพระพุทธองค์ย่อมไปสู่จุดหมายสูงสุดได้เช่นเดียวกัน จึงถือว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการฝึกฝนตนเองอย่างแท้จริง เพราะ “ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน บุคคลอื่นใครเล่า จะเป็นที่พึ่งได้ เพราะบุคคลที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันดีโดยยาก”^{๓๒๙} พระพุทธองค์ได้สอนให้มนุษย์มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง ด้วยเหตุผลที่ว่า “การเกิดมาเป็นมนุษย์ก็ยาก บำเพ็ญดีก็ยาก เพราะจะต้องได้มาด้วยความพยายามมากและด้วยกุศลมาก”^{๓๓๐} เมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์แล้วต้องฝึกฝนและรู้จักพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ

๒.๔.๒ ไวพจน์ของปัญญา

คำว่า ปัญญา ซึ่งหมายถึงความรู้ ความรู้ทั่ว เป็นคำกลางๆ ที่มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมความรู้ทุกประเภท แต่ยังมีคำที่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกันมากกับคำว่าปัญญา

^{๓๒๖} พุทธศาสนิกฯ, **คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๔), หน้า ๔๘-๔๙.

^{๓๒๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ปัญญาในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑.

^{๓๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, หน้า ๒๒-๒๓.

^{๓๒๙} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๘๐, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๓๓๐} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๘๘, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐.

สำหรับใช้ร่วมกับคำว่าปัญญา หรือใช้แทนคำว่าปัญญา ใช้หมายถึงความรู้เฉพาะเจาะจงลงไปในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ด้านใดด้านหนึ่ง เรียกว่า ไวพจน์ของคำว่า ปัญญา ได้แก่คำว่า จักขุ ญาณ วิชชา อาโลโก อโณปิ เมธา มติ มุติ ภูริ มันทา ปัญญาณ โยนิ ปฏิภาณ อโมหะ วิปัสสนา สัมมาทิฐิ วิมังสา วิจาร์ณา สัมปชัญญะ เนปิกะ โกศล ปฏิสัมภิตา ธรรมวิจย อภิญญา โธนา และปณติจจะ

เนื้อความในพระสูตรมีธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรเป็นต้นตอนที่ว่า “ปุพเพ อนนุสสุเตสุ ฆมเมสุ จกขุ อุทปาติ ขาณิ อุทปาติ ปณชา อุทปาติ วิชชา อุทปาติ อาโลโก อุทปาติ แปลว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน...”^{๓๓๑} ปราภุคคาว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลโก (แสงสว่าง) เป็นคำพ้องมาด้วยกัน

ในพระสูตรต้นตปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิเทศ จุฬนิเทศ และปฏิสัมภิตามรรค และในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี วิภังค์ บุคคลบัญญัติ และกถาวัตถุ มักจะพบกลุ่มคำเหล่านี้้อธิบายขยายความคำว่าปัญญา คำเหล่านี้จัดว่าเป็นไวพจน์ของคำว่า ปัญญา ทั้งสิ้นซึ่งจะนำมาวิเคราะห์พอเป็นตัวอย่างในที่นี้ดังต่อไปนี้

๑. **จักขุ** หรือ **จักขุ** แปลว่า ตาคือปัญญา มาจาก จกขุ ธาตุ ในความเห็น อุ ปัจจย มีวิเคราะห์ว่า จกขติ รูปนติ จกขุ แปลว่า ธรรมชาติโดยอ้อมเห็นรูป เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจักขุ^{๓๓๒}

จักขุมืออยู่ ๕ อย่าง ได้แก่ ๑. มังสจักขุ ตาเนื้อ ๒. ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๓. ปัญญาจักขุ ตาปัญญา ๔. พุทธจักขุ ตาพระพุทธรเจ้า ๕. สมันตจักขุ ตาเห็นรอบ^{๓๓๓}

บรรดาจักขุ ๕ ประเภทนี้ คือ ปัญญาจักขุ ตาคือปัญญา ปัญญาจักขุเป็นไวพจน์ของปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาที่ทำให้ผู้มีปัญญาเห็นเหล่าสัตว์ที่กำลังเกิดและตายเป็นต้น (ทิพพจักขุ) ทำให้เห็นโสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค และอนาคามีมรรค (ธัมมจักขุ) ทำให้เห็นอรหัตตมรรค (ญาณจักขุ) ใช้หมายถึงพระปัญญาที่ทำให้พระพุทธรองค์ทรงเห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสหนา มีกิเลสเบาบาง มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อนเป็นต้น (พุทธจักขุ) ทำให้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง (สมันตจักขุ) และใช้หมายถึง ปัญญาทำให้เห็นทางพ้นทุกข์ดังที่ตรัสไว้ในจักขุสูตรว่า “เมื่อใด ญาณคือปัญญาจักขุอันยอดเยี่ยมเกิดขึ้น เมื่อนั้น บุคคลย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เพราะได้ปัญญาจักขุ”^{๓๓๔}

๒. **ญาณ** แปลว่า ความรู้ ความหยั่งรู้ ปรีชาหยั่งรู้ มาจากรากศัพท์เดียวกับปัญญา คือ ขา ธาตุ ในความรู้ ยุ ปัจจย แปลง ยุ เป็น อย มีวิเคราะห์ว่า ชานนึ ขาณิ แปลว่า ความรู้ชื่อว่าญาณ หรือวิเคราะห์ว่า ชานาติ เอเตนาติ ขาณิ แปลว่า ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้ หรือวิเคราะห์ว่า จตุสจจ ชานาติติ ขาณิ แปลว่า ธรรมชาติผู้รู้หรือริยัสส์^{๓๓๕}

ญาณ เป็นไวพจน์ของปัญญา ดังที่ปรากฏในมิลินทปัญหาว่า “ญาณเกิดแก่ผู้ใด ปัญญาเกิดแก่ผู้นั้น สิ่งใดเป็นญาณ สิ่งนั้นเป็นปัญญา”^{๓๓๖} ญาณมีลักษณะเป็นต้นเช่นเดียวกับลักษณะของปัญญา ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาปฏิสัมภิตามรรคว่า

^{๓๓๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๐/๓๕๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๔.

^{๓๓๒} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๒๕๐.

^{๓๓๓} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๒๙๕, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๔.

^{๓๓๔} ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๖๑/๒๐๓, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๑/๔๑๗.

^{๓๓๕} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๒๘๗.

^{๓๓๖} มิลินท. (บาลี) ๓/๔๔.

“ญาณมีลักษณะแทงตลอดสภาวะ หรือมีลักษณะแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาดเป็นเหมือนการยิงลูกศรอันนายขมังธนูยิงไปแล้วฉะนั้น มีหน้าที่ส่องอารมณ์เหมือนดวงประทีปส่องสว่างฉะนั้น มีความไม่หลง เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนพรานป่าบอกทางแก่คนหลงทางฉะนั้น มีสมาธิเป็นพื้นฐาน ตามพระดำรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีใจตั้งมั่นแล้วย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง”^{๓๓๗}

๓. **วิชา** แปลว่า ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ มาจาก วิท ธาตุในความรู้ ลง ฌย ปัจจัย แปลง ทย เป็น ขช เป็นอาการันต์ในอิตถิลิงค์ มีวิเคราะห์ว่า วิทติ ชานาติตีติ วิชา แปลว่า ธรรมชาติที่รู้ ชื่อว่า วิชา^{๓๓๘}

วิชา เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงความรู้แจ้งความรู้วิเศษที่ทำลายอวิชชาความไม่รู้ ความมืดความหลง เป็นความรู้ซึ่งเป็นผลของการเจริญสมถวิปัสสนาได้แก่ความรู้ใน วิชา ๓ และวิชา ๘ วิชาจำแนกเป็น ๒ หมวด คือ วิชา ๓ มาในภยเกรวสูตร และวิชา ๘ ซึ่งหมายถึงอภิญา ๖ รวมกับวิปัสสนาญาณและมโนเมยิทธิ มีที่มาในอัมพัฏฐสูตรและในสุกสูตรนี้^{๓๓๙}

๔. **อาโลก** แปลว่า แสงสว่างคือปัญญา มาจาก อา บทหน้า โลก ธาตุในความเห็น ลง อ ปัจจัย เป็นอาการันต์ในปุงลิงค์ มีวิเคราะห์ว่า อาโลกยติ เอเตนาติ อาโลก แปลว่า สิ่งเป็นเครื่องมองเห็น ชื่อว่า อาโลก^{๓๔๐}

แสงสว่าง มี ๔ อย่าง คือ แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงไฟ และแสงแห่งปัญญา ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความสว่าง ๔ ประการนี้ ความสว่าง ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ความสว่างแห่งดวงจันทร์ ๒. ความสว่างแห่งดวงอาทิตย์ ๓. ความสว่างแห่งไฟ ๔. ความสว่างแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย ความสว่าง ๔ ประการนี้แล บรรดาความสว่าง ๔ ประการนี้ ความสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ”^{๓๔๑}

๕. **พุทธิ** แปลว่า ปัญญา, ความฉลาด มาจาก พุฑ ธาตุ ในความความตรัสรู้ ติ ปัจจัย แปลง ติ เป็น ทุติ แล้วลบ ฐ ที่สุดธาตุ สำเร็จรูปเป็น พุทธิ เป็นอิตถิลิงค์ มีวิเคราะห์เหมือนศัพท์ว่า โพิติ พุทธิ เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาความรู้ต่างๆ ไป ที่มาในขุททกนิกาย ชาดกว่า

“หากชนจำนวนมากไม่มีความรู้ (พุทธิ) เป็นของตนหรือไม่ได้ศึกษาวินัยอย่างดี ก็จะมีเพียงเที่ยวไปเหมือนกระเบื้องบดเที่ยวไปในป่า”^{๓๔๒} และมาในขุททกนิกาย เถรคาถาว่า “การได้พบเห็นเหล่าสัตว์ผู้บรมตนดีแล้วเป็นการดี เป็นเหตุให้ตัดความสงสัยเสียได้ ทำความรู้ (พุทธิ) ให้เจริญงอกงาม เหล่าสัตว์ผู้บรมทำคนแม้ที่เป็นพาลให้กลายเป็นบัณฑิตได้”^{๓๔๓}

๖. **อภิญา** แปลว่า ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง มาจาก อภิ บทหน้า ขา ธาตุในความรู้ ภิ วิ ปัจจัย ซ้อน ข เป็นอาการันต์ในอิตถิลิงค์^{๓๔๔} อภิญา เป็นชื่อของปัญญาซึ่งมีที่มาในปัญญาญาณ ๗๓ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ในญาณวัตถุหมวด ๖ คัมภีร์ญาณวิภังค์ ทสุตตรสูตร ที่ขนิกาย ปาฏิภวรรคและ

^{๓๓๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖.

^{๓๓๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๒๐๕.

^{๓๓๙} ชุ.พุทธิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐.

^{๓๔๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์, หน้า ๗๗.

^{๓๔๑} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๔๓/๑๕๘, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๓/๒๑๐.

^{๓๔๒} ชุ.ชา.สตุตทก. (บาลี) ๒๗/๘๑/๑๗๐, ชุ.ชา.สตุตทก. (ไทย) ๒๗/๘๑/๒๗๐.

^{๓๔๓} ชุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๗๕/๑๖๐, ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๗๕/๓๓๐.

^{๓๔๔} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร – ไทย, หน้า ๕๙.

อังกุตรนิกาย ฉักกนิบาต เป็นต้น ใช้หมายถึง ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๖ อย่าง ซึ่งเป็นความรู้พิเศษที่เหนือประสาทสัมผัสธรรมดา มีสมาธิเป็นพื้นฐาน เกิดขึ้นแก่ท่านผู้เจริญสมณะและวิปัสสนาสำเร็จแล้วเท่านั้น ได้แก่

๑. อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้
๒. ทิพโอสถ หูทิพย์
๓. เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจของคนอื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้
๕. ทิพพจักขุ ตาทิพย์
๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ^{๓๔๕}

๗. **อโมหะ** แปลว่า ความไม่หลงมกมาย มาจาก อ บทหน้า มุหุ ธาตุในความหลง ลง ณ ปัจจัย แปลง อุ เป็น โอ^{๓๔๖}

อโมหะ ความไม่หลง หรือปัญญาตรงข้ามกับโมหะคือความหลง อโมหะ เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๔ และความรู้แจ้งที่ทำให้ลายโมหะความหลงเพราะอวิชชาคือความไม่รู้ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณีว่า

“อโมหะ เป็นไฉน คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความรู้ในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความรู้ทั่ว (ปญชา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์มรรคนี้เนื่องในมรรคนี้ ชื่อว่าอโมหะ”^{๓๔๗}

อโมหะ เป็นปัญญาที่เป็นรากเหง้าแห่งความดี ที่เรียกว่า กุศลมูล อย่างหนึ่งในกุศลมูล ๓ ที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ คือ ๑. กุศลมูลคืออโลภะ (ความไม่เออยากได้) ๒. กุศลมูลคืออโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) ๓. กุศลมูลคืออโมหะ (ความไม่หลง)^{๓๔๘}

๘. **ธัมมวิจย** แปลว่า การเพินธรรม มาจาก ธมม ศัพท์ และ วิ บทหน้า จิ ธาตุ ในความก่อความสังสม ลง อ ปัจจัย แปลง อิ ที่ จิ เป็น เอ แปลง เอ เป็น อย สำเร็จรูปเป็น ธัมมวิจย มีวิเคราะห์ว่า ธมม วิจยนาสติ ธมมวิจโย แปลว่า ชื่อว่า ธรรมวิจย เพราะอรรถว่ายอมเลือกเพินธรรม และวิเคราะห์ว่า วิปัสสนาย ภูมิภูเต อชมตตพหิทธาธมเม วิจยนาสติ ธมมวิจโย แปลว่า ชื่อว่า ธรรมวิจย เพราะอรรถว่ายอมเลือกเพินธรรมอันเป็นไปในภายในและภายนอกอันเป็นภูมิของวิปัสสนา^{๓๔๙}

ธัมมวิจยเป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ว่า “ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปญชา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเพินธรรม สัมมาทิฏฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ธัมม-วิจยสัมโพชฌงค์”^{๓๕๐} ธัมมวิจย ใช้หมายถึงปัญญาในโพชฌงค์ คือ ปัญญาที่ใช้ในการค้นคว้าธรรมเพื่อการตรัสรู้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “(ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน) ภิกษุนี้เป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิจย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรม

^{๓๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๔๔-๓๔๖, อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒-๔๑๔.

^{๓๔๖} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, **พจนานุกรมมจร - ไทย**, หน้า ๕๘๘.

^{๓๔๗} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๗๖/๒๕๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๗๖/๒๗๕.

^{๓๔๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๓/๒๔๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓., อภ.ตัก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๗.

^{๓๔๙} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, **พจนานุกรมมจร - ไทย**, หน้า ๓๖๓.

^{๓๕๐} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๗๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๔/๓๖๒.

นั่นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ัมมวิจยสัมโพชฌงค์”^{๓๕๑} ดังนั้น ัมมวิจยจึงจัดเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรมอย่างหนึ่งในโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการ

๙. **สัมมาทิฐิ** แปลว่า ปัญญาเห็นชอบ ความเห็นชอบ มีรากศัพท์มาจาก สมมา บทหน้า ทิส ธาตุในความเห็น, แสดง ลง ตี ปัจจัย แปลง ตี เป็น ภูติ แล้วลบ ส ที่ ทิส เป็นอาการันต์ในอดีตลีลิ่งค์ มีวิเคราะห์ว่า สมมาทสสนํ สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ (ปัญญาเห็นชอบ) และวิเคราะห์ว่า สมมา อวิปริตโต ทสสนํ สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นโดยชอบ คือโดยไม่วิปริต ชื่อว่า สัมมาทิฐิ^{๓๕๒}

สัมมาทิฐิ เป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ว่า “บรรดามรรคมีองค์ ๘ เหล่านั้น สัมมาทิฐิ เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปัญญา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ”^{๓๕๓}

สัมมาทิฐิเป็นไฉนของปัญญา ๒ ระดับ คือ

๑. โลกียสัมมาทิฐิ เป็นไฉนของโลกียปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาประเภทความเห็นชอบในเรื่องกรรมที่เป็นบุญบาป สัตว์มีกรรมเป็นของตน (กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ หรือ กัมมัสสกตาญาณ) ความเห็นชอบในเรื่องการเจริญวิปัสสนา (วิปัสสนาสัมมาทิฐิ หรือสัจจानุโลมิกญาณ)

๒. โลกุตตรสัมมาทิฐิ เป็นไฉนของโลกุตตรปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาญาณหรือความหยั่งรู้ในอริยสัจสี่ เป็นปัญญาที่ทำให้บรรลุอริยมรรคอริยผล (มคคสัมมาทิฐิ ผลสัมมาทิฐิ) จึงจัดเป็นองค์แห่งอริยมรรค^{๓๕๔}

๑๐. **วิมังสา** แปลว่า การทดลอง การเลือกการไตร่ตรอง ปัญญาเลือกเฟ้น ตริตระอง ฯลฯ มาจาก มาณ ธาตุในความทดลอง ลง ส ปัจจัย เทวภาว มา เป็น มามาณส แปลง อา เป็น อี อี แปลง ม เป็น ว แปลง มาณ เป็น มํ เป็นอาการันต์ในอดีตลีลิ่งค์ สำเร็จรูปเป็น วิมํสา วิมํสา^{๓๕๕}

วิมังสาเป็นชื่อของปัญญา ดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “...วิมังสา เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปัญญา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า วิมังสา”^{๓๕๖}

วิมังสาเป็นปัญญาที่ใช้ในการคิดพิจารณาไตร่ตรอง หาหนทางเพื่อให้งานที่ทำสำเร็จซึ่งในพระไตรปิฎกมุ่งเน้นไปที่การเจริญสมาธิ จึงใช้หมายถึงปัญญาที่เป็นอิทธิบาท (คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ) เท่านั้น วิมังสาจึงเป็นธรรมข้อหนึ่งในอิทธิบาททั้ง ๔ ประการ

ดังนั้น คำว่า ปัญญา แม้จะใช้คำไวพจน์เรียกในลักษณะต่างๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่โดยความหมายก็เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และมีองค์ธรรมเดียวกันคือปัญญาเจตสิก ซึ่งจะอธิบายต่อไปในลักษณะที่จตุกะของปัญญา

^{๓๕๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๗๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๗/๓๕๘.

^{๓๕๒} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๗๒๒.

^{๓๕๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๔๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๒/๓๗๔.

^{๓๕๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๙/๔๐๕, ม.อ.อ. (ไทย) ๑/๑๔๒/๑๘๗.

^{๓๕๕} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๖๕๘.

^{๓๕๖} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๖๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๔๗.

ในคัมภีร์ชื่อว่า “ สัมโมหวิโนทนี ”^{๓๕๗} อรรถกถาพระวิงค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงชื่อของปัญญาและความหมาย ที่ตรงกันข้ามกับอวิชาไว้มาก ซึ่งจะได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ คือ

- ญาณ (ความรู้) คือ ปัญญาที่กระทำสังจธรรม ๔ ซึ่งเป็นผลและเป็นผล ซึ่งเป็นเหตุ และเป็นเหตุ ที่รู้แล้วให้ปรากฏ ตรงข้ามกับอวิชา ชื่อว่า อัญญาณ(ความไม่รู้)

- ทัสสนะ (ความเห็น) คือ ปัญญาที่เห็นอาการแห่งสังจธรรม ๔ ตรงข้ามกับ อทัสสนะ

- อภิสมัย (ความตรัสรู้) คือ ปัญญาที่ตรัสรู้อาการแห่งสังจธรรม ๔ ตรงข้ามกับ อนภิสมัย.

- อนุโพธะ(ความตรัสรู้ตาม) สัมโพธะ(ความตรัสรู้พร้อม) ปฏิเวธะ (การแทงตลอด) หมายถึง ปัญญาที่ตรัสรู้ตาม ตรัสรู้พร้อม แแทงตลอดอาการแห่งสังจธรรม ๔ ตรงข้ามกับอวิชา ชื่อว่า อนุโพธะ อสัมโพธะ และ อปปฏิเวธะ.

- สังคาหณา (ความถือเอาถูก) คือ ปัญญาที่ถือเอาแล้ว ทดลองแล้ว ย่อมถือเอาอาการนั้น ตรงข้ามกับ อสังคาหณา.

- ปรีโยคาหณา (ความหยั่งโดยรอบ) คือ ปัญญาหยั่งลงแล้ว ชำแรกแล้วซึ่งอาการนั้น ย่อมถือเอา ตรงข้ามกับ อปรีโยคาหณา .

- สมเปกขณา (ความพินิจ) คือ ปัญญาที่เพ่งอาการนั้นโดยสม่าเสมอและโดยชอบ ตรงข้ามกับ อสมเปกขณา.

- ปัจจเวกขณา (ความพิจารณา) คือ ปัญญาพิจารณาอาการนั้น ตรงข้ามกับ อปัจจเวกขณา.

- สัมปชัญญะ (ความรู้ทั่วพร้อม) คือ ปัญญาทั่วซึ่งสังจธรรม ๔ ที่เป็นผล และเป็นผล ที่เป็นเหตุและเป็นเหตุโดยชอบ ตรงข้ามกับ อวิชาชื่อว่า อสัมปชัญญะ.

- โธนา ปัญญาเป็นเครื่องกำจัดล้าง ขำระ ชักฟอกซึ่งกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง ฯ

ในคัมภีร์ชื่อว่า “ พระคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกาหรือพจนานุกรม ภาษาบาลีแปลเป็นไทย ”^{๓๕๘} ได้รวบรวมศัพท์ที่ใช้เกี่ยวกับปัญญา และแสดงไว้มีจำนวน ๒๒ ศัพท์ด้วยกัน คือ

๑. ธี หมายถึง ปัญญาทรงไว้ซึ่งประโยชน์

๒. ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว

๓. พุทธิ หมายถึง ปัญญาเครื่องรู้

๔. เมธา หมายถึง ปัญญาเครื่องกำจัด

๕. มติ หมายถึง ความคิด , ความเห็น

๖. มุติ หมายถึง ความเข้าใจ

๗. ภูริ หมายถึง ปัญญากว้างขวาง

๘. มันทา หมายถึง ความรู้ในคัมภีร์

^{๓๕๗} อภ.วิ.อ. ๕๔/๒๖๖/๑๕๐-๑๕๑.

^{๓๕๘} พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมนต์เจ้พระสังฆราชเจ้า , พระคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกา หรือ พจนานุกรม ภาษาบาลีแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔ , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย , ๒๕๓๖), หน้า ๔๒.

๙. ปัญญา มีความหมายเหมือนคำว่า ปัญญา แต่รูปศัพท์แตกต่างกันเท่านั้น
๑๐. ญาณ คำนี้รวมกับคำว่า ทัสสนะ หมายถึง การรู้ไตรลักษณ์ หรือ ความรู้ที่เกิดจากสมาธิ เช่น ทิพพจักขุญาณ เป็นต้น
๑๑. วิชา หมายถึง ความรู้ ๓ ประเภท คือ ๑. พระเวท ๒. ลีปะหรือศิลปะศาสตร์ ๓. ความรู้ที่เกิดจากสมาธิและความรู้แบบพุทธิ
๑๒. โยนิ หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการเข้าถึงสาเหตุ มักใช้ร่วมกับมนสิการ เป็นโยนิโสมนสิการ ได้แก่ การเข้าใจสาเหตุ
๑๓. ปฏิภาณ หมายถึง ความแตกฉาน
๑๔. วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาเห็นไตรลักษณ์
๑๕. สัมมาทิฎฐิ หมายถึง ความเห็นถูกต้อง
๑๖. วิมังสา หมายถึง ปัญญาเลือกเฟ้น
๑๗. สัมปชัญญะ หมายถึง ความรอบคอบ
๑๘. เนปกะ หมายถึง ปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน
๑๙. เวทนา หมายถึง การรู้อารมณ์
๒๐. ตักกะ ๒๑. วิตักกะ ๒๒. สังกัปปะ ทั้ง ๓ ศัพท์นี้มีความหมายเหมือนกันคือความคิด

๒.๕.๓ ปัญญาเจตสิก

คำว่า ปัญญา มาจาก ป + ญาป = โดยประการ ญา = รู้
 ธรรมชาติ ชื่อว่า “ปัญญา” เพราะอรธว่า รู้โดยประการ คือ หยั่งรู้เกี่ยวกับว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น^{๓๕๙}

ปัญญาเจตสิกมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ปัญญินทรีย์” คือ ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมโดยทั่ว ๆ ไป ตามความเป็นจริง ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้เหตุผลของกรรม ตลอดจนถึงรู้เรื่องอริยสัง นอกจากนี้ปัญญาเจตสิกยังมีชื่อเรียก คือ วิมังสาทิธา^{๓๖๐} ปัญญินทรีย์,^{๓๖๑} ปัญญาพละ,^{๓๖๒} อโมหะ^{๓๖๓} ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์^{๓๖๔} สัมมาทิฎฐิ^{๓๖๕} โยนิโสมนสิการ^{๓๖๖} เป็นต้นตามกิจหน้าที่ของตน

ลักษณะที่จตุกกะของปัญญาเจตสิก

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและตำราวิชาการต่าง ๆ ได้แสดงสภาวะธรรมของปัญญาโดย ลักษณะที่จตุกกะ เหตุเพราะปัญญาเจตสิก มีสภาวะเป็นนามธรรมจับต้องหรือสัมผัสตามสภาวะปกติไม่ได้ แต่

^{๓๕๙} พระอาจารย์ไชโย อาสโภ, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖ จิต เจตสิ รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๔.

^{๓๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๒.

^{๓๖๑} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓/๔๑๕.

^{๓๖๒} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๖/๒๙๐.

^{๓๖๓} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๗.

^{๓๖๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๐๙.

^{๓๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙/๒๕๘.

^{๓๖๖} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๓๖๐.

สามารถรับรู้สภาวะธรรมของปัญญาได้ด้วยใจ (ธรรมารมณ) คือ ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน ปทัฏฐาน เรียกว่า ลักษณะทิจตูกะ ว่าโดยวิสุทธิ ๗ เรียกว่า ทิฏฐิวินัย องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ที่มีรูปนามเป็นอารมณ์ว่าโดยญาณ ๑๖ จัดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริง

ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้จิตรู้เหตุผลแห่งความจริงของสภาวะธรรม และทำลายความเห็นผิด หรือ เป็นเจตสิกที่มีความรู้เป็นใหญ่ปกครองซึ่งสหชาตธรรมทั้งปวง^{๓๖๗}

ลักษณะทิจตูกะ ของ ปัญญาเจตสิก

ธมมสภาวปฏิเวธลกขณา แปลว่า มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ

โมหะการวิทธีสนรสา แปลว่า มีการกำจัดความมืด เป็นกิจ

อสมโมหปจฺจปฏฺฐานา แปลว่า มีความไม่หลง เป็นผล

สมาธิปฏฺฐานา แปลว่า มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้^{๓๖๘}

ลักษณะทิจตูกะ ของปัญญา อิกนัยหนึ่ง

ยถาภูตปฏิเวธลกขณา มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ

วิสโยภาสนรสา มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เป็นกิจ

อสมโมหปจฺจปฏฺฐานา มีความไม่หลงในอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ

โยนิโสมนสิการปฏฺฐานา มีความใสเป็นอันดีในอารมณ์นั้น เป็นเหตุใกล้

(วา) อินทริยปริปากตาปฏฺฐานา มีวินัยที่บริบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นเหตุใกล้

(วา) กิเลสทฺริภาวปฏฺฐานา มีความห่างจากกิเลสทั้งหลาย เป็นเหตุใกล้

(วา) ติเหตุกปฏิสนธิกิตตาปฏฺฐานา มีปฏิสนธิจิตเป็นไตรเหตุ เป็นเหตุใกล้^{๓๖๙}

ปัญญามีการตรัสรู้สภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิด สภาวะธรรม มีความหายหลงเป็นผลที่ปรากฏชัดเจน (ปัจจุภูฏฐาน) มีสมาธิเป็นพื้นฐาน (ปทัฏฐาน) ปัญญาตามลักษณะดังกล่าวนี้ได้แก่ วิปัสสนาปัญญานั้นเอง

๒.๕.๔ ลักษณะของปัญญา

ลักษณะของปัญญานั้นมีปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ มากมายหลายอย่าง เช่น มีลักษณะแห่งการรู้แจ้งความจริงที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค, มีลักษณะแห่งการรู้สภาวะธรรมตาแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ลักษณะ ๓ มีอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา, มีลักษณะส่องแสงให้ความสว่างและกำจัดความมืดหรือกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ซึ่งเป็นเหมือนกับความมืดอันทำให้หลง ให้สิ้นสูญไป ขณะเดียวกัน ก็ทำวิชา คือ ความรู้ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง, มีลักษณะรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลาย, มีลักษณะการแทงตลอดสภาวะธรรม, และ “ มีลักษณะแห่งการรู้ตามความเป็นจริงซึ่งคุณและโทษของโลก และอุปายเป็นเครื่องออกไปจากโลก ”^{๓๗๐} เป็นต้น

^{๓๖๗} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตถ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิทยญาณ, ๒๕๔๔), หน้า ๓๙.

^{๓๖๘} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตูกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๓๖๙} ดุราลัยละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๓๗๐} อง.ต.ก. ๒๐/๕๔๕,๕๔๖/๓๓๓-๓๓๕.

ในคัมภีร์ชื่อว่าวิสุทธิมรรค ก็ได้แสดงลักษณะแห่งปัญญาไว้ดังนี้ว่า “ ปัญญาเป็นการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ , มีการกำจัดเสียซึ่งความมืดคือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส(คือเป็นกิจ) , มีความหายหลงเป็นปัจจุปัญฐาน(คือเป็นเครื่องปรากฏหรือเป็นผล) ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน(คือเหตุใกล้)ของปัญญานั้น ” ^{๓๗๑} ซึ่งมีพระบาลีรับรองว่า “ สมาหิโต ยถาภูตฺ ขานาติ ปสฺสตี แปลว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว(เป็นสมาธิ) ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง ฯ ” ^{๓๗๒}

แต่ในคัมภีร์ชื่อว่าวิมุตติมรรค ได้แสดงถึงลักษณะของปัญญาไว้เหมือนกัน ซึ่งมีเนื้อความว่า

ปัญญามีการบรรลุสัจจะจะเป็นลักษณะ มีการค้นคว้าเป็นกิจ (หมายถึง มีหน้าที่ในการค้นคว้า) มีความไม่หลงเป็นปัจจุปัญฐาน มีสัจจะ ๔ เป็นปทัฏฐานและมีอริยสัจ ๔ เป็นปทัฏฐาน อีกอย่างหนึ่ง ความเข้าใจแจ่มแจ้งเป็นลักษณะของปัญญา การรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นกิจ(หน้าที่) การกำจัดความมืดคืออวิชชาเป็นปัจจุปัญฐาน ปฏิสัมภิตา ๔ (มีอรรถปฏิสัมภิตาเป็นต้น) ตามหลักเหตุผล เป็นปทัฏฐานของปัญญา ^{๓๗๓}

ส่วนท่านพุทธทาสภิกขุ ได้แสดงไว้ว่า “ปัญญา มีลักษณะแห่งการรู้ การเห็น การรู้แจ้งแทงตลอดตามที่เป็นจริง แห่งแสงสว่างที่กำจัดความมืด แห่งความสามารถตัดปัญหาหรือดับทุกข์” ^{๓๗๔}

ก. ปัญญา มีลักษณะแห่งการส่องแสง คือ ปัญญาที่มีการส่องแสงเป็นลักษณะนั้นเหมือนกับบุคคลผู้จุดประทีปโคมไฟ หรือเปิดไฟฟ้าส่องแสงในเวลากลางคืน ในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน หรือในที่มืดต่างๆ ความมืดก็ย่อมหายไป แสงสว่างก็ปรากฏขึ้นแทน ฉะนั้น ปัญญาที่มีการส่องสว่าง ฉะนั้น เพราะ “ ไม่มีแสงสว่างใดเสมอด้วยแสงสว่างของปัญญาและปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก ” ^{๓๗๕}

และปัญญามีลักษณะตัดขาดหรือกำจัดอวิชชาคือความไม่รู้ซึ่งเปรียบเหมือนความมืดให้หมดสิ้นไป และทำอวิชชาที่เปรียบเหมือนแสงสว่างให้เกิดขึ้นแทนแล้วส่องแสงคือญาณ ทำให้เกิดญาณคือความรู้ขึ้น ทำอริยสัจให้ปรากฏชัดแจ้งแก่บุคคลผู้ปฏิบัติ บุคคลนั้นก็เกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายว่า “ สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้มีใจตัวตน ” ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ ปัญญาจึงมีลักษณะส่องแสงให้สว่างอย่างนี้

ข. ปัญญา มีลักษณะแห่งการรู้ทั่ว หมายถึง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้น ก็ย่อมรู้ทั่วธรรมทั้งหลาย ที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว ที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ และหมายถึง รู้ทั่วว่า “ นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา...” ^{๓๗๖} เหมือนกับแพทย์ผู้ฉลาดรู้จักยาเป็นต้นที่เป็นที่สบายและไม่สบายแก่ผู้ป่วยฉะนั้น

^{๓๗๑} วิสุทธิ. ๓/๓.

^{๓๗๒} ส.ป. ๑๗/๒๗/๑๘., ส.สพ. ๑๘/๑๔๗/๑๐๐.

^{๓๗๓} พระอุปติสสเถระ , วิมุตติมรรค , คณาจารย์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ, พระราชวรมณี(ประยูร ธมมจิตโต) บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคเค็ดไทย จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๒๑๐.

^{๓๗๔} พุทธทาสภิกขุ , ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม เล่ม ๑ , อ่างแก้ว, หน้า๑๒๙ .

^{๓๗๕} ส.ส. ๑๕/๒๙/๙, ๒๑๘/๖๑.

^{๓๗๖} อภิ.สง.อ. ๕๓/๑๗๘/๑๗๒., ม.ม. ๑๒/๔๙๔/๕๓๖-๕๓๗.

อีกประการหนึ่ง ปัญญาที่มีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะหรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนการแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงออกไป ฉะนั้น และมีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรส ดุจประทีป(โคมไฟ) มีความไม่หลงเป็นปัจจุปัจฐาน ดุจผู้ชี้ทางแก่บุคคลไปมาฉะนั้น

ค. ปัญญามีลักษณะแห่งการรู้ตามความเป็นจริง หมายถึง ปัญญาที่รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งความเกิด ความดับ คุณและโทษ และอุบายเป็นเครื่องออกไปแห่งผัสสาตนะทั้ง ๖ เหล่า นั้น และรู้ชัดเหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอุปาทานขันธ ๕ ตามความเป็นจริง และบุคคลผู้ได้ปัญญาที่รู้ตามเป็นจริงในอุปาทานขันธได้ชื่อว่าเป็นสมณะพราหมณ์ และทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะพราหมณ์ จึงเรียกว่า พระอริยสาวกผู้โสดาบัน ไม่มีวันตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นที่แน่นอนว่าจะตรัสรู้ในวันข้างหน้า เป็นพระอรหันตชีณาสพ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่ภิกษุ รู้เหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบาย เครื่องสลัดออกแห่งอุปาทานขันธ ๕ เหล่านี้ ตามความเป็นจริง จึงเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะไม่ถ่อมมัน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว โดยลำดับ มีกิเลสเครื่องประกอบไว้ในภพสิ้นไปรอบแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ ^{๓๗๗}

ง. ลักษณะของปัญญาในบุคคลผู้มีปัญญา หมายถึง ลักษณะพื้นฐาน ที่สำคัญของบุคคลผู้บรรลุปัญญาสูงสุด คือ มองเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามความเป็นจริง มีสติมั่นคง รับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจเป็นกลาง ไม่ปล่อยใจไปตามอารมณ์ที่ชอบและไม่ชอบ รู้เห็นสภาวะอารมณ์นั้นๆ ตามความเป็นจริงตลอดสาย ไม่ยึดติดจนขุ่นมัว ไม่ถูกชักจูงให้เขวออกไป จนเสียธรรมชาติความบริสุทธิ์ทางจิตใจ ซึ่งก็ต่างจากบุคคลธรรมดาทั่วไป มักถูกอารมณ์ต่างๆ ทั้งที่พอใจและไม่พอใจที่เกิดขึ้นเกาะเกี่ยวผูกพันไว้ ทำให้ติดพันอยู่กับอารมณ์นั้นๆ รั้าไป จนจิตใจขุ่นมัว เศร้าหมอง เสียความผ่องใส ขาดความอิสระได้ ฯ

และลักษณะทางปัญญา ของบุคคลผู้บรรลุสังจธรรมแล้ว ไม่ต้องเชื่อใคร ไม่อาศัยศรัทธา เพราะรู้เห็นธรรมนั้นๆ แจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว รู้เห็นเองแล้ว ไม่ต้องอาศัยความรู้จากคนอื่นอีก ไม่ว่าจะป็นสมณะพราหมณ์ เทวดา หรือพรหม ในเรื่องต่าง ๆ ที่ตนได้บรรลุแล้ว คือ ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุพบาท อริยสัจ เป็นต้น ซึ่งเป็นการรู้แจ้งเห็นจริงได้ทุกอย่างสูงสุด คือ นิพพานด้วยตนเอง จึงเป็นบุรุษสูงสุด เรียกว่า อุดมบุรุษ เหมือนพระพุทธพจน์ว่า “ นรชนใด เป็นผู้ไม่เชื่อต่อใครๆ รู้ว่านิพพาน อันปัจฉิมอะไรๆ ทำไม่ได้ ตัดที่ต่อ กำจัดโอกาส คลายความหวังเสียแล้ว นรชนนั้นแล ชื่อว่า เป็นอุดมบุรุษ ดังนี้” ^{๓๗๘}

รวมความแล้ว ปัญญานั้นมีลักษณะเป็นอธิปัตติ เพราะครอบงำอวิชา และเพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น เรียกว่าปัญญินทรีย์ มีลักษณะเป็นข้อปฏิบัติ ในองคัมมรค เรียกว่า สัมมาทิฐิ มีลักษณะเป็นกำลัง เรียกว่าปัญญาพละ มีลักษณะเป็นต้นเค้าหรือรากเหง้าแห่งความดีเรียกว่า โมหะ มีลักษณะเป็นเหตุแห่งการกระทำ(กรรมบถ)เรียกว่าสัมมาทิฐิ มีลักษณะเป็นธรรมเป็นคู่กันกับธรรมอื่น เรียกว่า สัมปชัญญะและวิปัสสนา (สติสัมปชัญญะ,สมถวิปัสสนา)

^{๓๗๗} ส.ข. ๑๗/๒๙๗/๑๙๖.

^{๓๗๘} ขุ.ม. ๒๙/๔๐๗/๒๘๑-๒๘๓.

๒.๕.๕ ความแตกต่าง ปัญญา กับวิญญาณ

ในคัมภีร์ชื่อวิสุทธิธรรมรค ได้ให้ความหมายปัญญาว่า “ ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว อันความรู้ทั่วนี้ คือ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง ” ^{๓๗๙}

ธรรมที่ได้ชื่อว่าปัญญานี้ เพราะความหมายว่า รู้ทั่ว ความรู้ทั่วนี้ คือ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง ถึงแม้ว่าสัญญา ความรู้จัก วิญญาณ ความรู้แจ้ง และปัญญา ความรู้ทั่ว เป็นความรู้ด้วยกันก็จริง แต่ก็ทำหน้าที่ต่างกัน คือ สัญญา ทำหน้าที่เป็นแต่รู้อารมณ์ว่า รูปนั้น มีสีเขียว มีสีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่สามารถทำให้รู้ตลอดถึงลักษณะ ๓ ได้ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

วิญญาณนั้น รู้อารมณ์ว่า รูปเขียว เหลือง เป็นต้นด้วย และทำให้สำเร็จถึงการรู้ตลอดถึงลักษณะ ๓ ด้วย แต่ก็ไม่สามารถจะทำให้ก้าวขึ้นไปถึงมรรคได้ ฯ

ส่วนปัญญารู้ถึงอารมณ์ ตลอดถึงความเข้าใจไตรลักษณ์ และส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคด้วย ฯ

ในข้อนี้ ศึกษาได้จาก การสังเกตรู้เห็ญุกระษาศาปณ์ของเด็ก คนชาวบ้านและเจ้าหน้าที่การเงิน เป็นตัวอย่าง คือ

๑. เด็กทารกยังไม่รู้เดียงสาก็รู้แต่ความงามแปลกๆ ยาวสั้น สีเหลืองและกลมแห่งกหาปณะทั้งหลายเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่าเป็นสิ่งเขาสมมติกันว่า เป็นเครื่องซื้อหาอุปโภคบริโภคแห่งหมู่มนุษย์ได้

๒. บุรุษชาวบ้าน รู้ความสดใสแปลกๆ เป็นต้น ด้วยรู้ว่าสิ่งนี้เขาสมมติกันว่า เป็นแก้ว เป็นเครื่องซื้อหาสิ่งอุปโภคและบริโภคแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้ด้วย แต่ไม่รู้จักคัดแยกว่า กหาปณะนี้แท้ กหาปณะนี้ปลอม กหาปณะนี้มีเงินจริงครึ่งหนึ่ง เป็นต้น

๓. ส่วนเหรียญรู้ทุกอย่าง เมื่อรู้แล้ว มองดูกหาปณะก็รู้ แม้ฟังเสียงกหาปณะที่เขาเคาะก็รู้ ตมกลืนดูก็รู้ ลืมรสดูก็รู้ ชั่งดูด้วยมือก็รู้ รู้ด้วยว่า “ กหาปณะนั้น ทำที่บ้าน หรือที่นิคม ที่นคร ที่ภูเขาหรือที่ฝั่งแม่น้ำชื่อนั้น ๆ ” และรู้กระทั่งว่า อาจารย์ชื่อนั้นเป็นผู้ทำดังนี้ เป็นต้น

ดังนั้น สัญญาคือความรู้จัก เปรียบเหมือนการดูกหาปณะ ของทารกที่ยังไม่รู้เดียงสา เพราะถือเอาแต่เพียงอาการที่ปรากฏแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียว เป็นต้น

วิญญาณ คือ ความรู้แจ้ง เปรียบเหมือนการดูกหาปณะของบุรุษชาวบ้าน เพราะถือเอาอาการแห่งอารมณ์ที่ปรากฏซึ่งมีสีเขียว เป็นต้นด้วย ให้ความเข้าใจถึงไตรลักษณ์สูงขึ้นได้ด้วย

ปัญญา คือ ความรู้แจ้ง เปรียบเหมือนการดูกหาปณะของเหรียญ เพราะถือเอาอาการแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียว เป็นต้นได้ด้วย ให้ถึงความเข้าใจตลอดไตรลักษณ์ได้ด้วย และส่งให้ถึงความเกิดปรากฏแห่งมรรคสูงขึ้นไปกว่านั้นได้ด้วย

จากการศึกษาความหมายของความรู้ทั้ง ๓ อย่างนี้ คือ สัญญา วิญญาณและปัญญา มีอุปมาชี้ให้เห็นว่าสัญญานั้น มีความหมายอยู่ในขอบเขตแคบกว่า วิญญาณ และปัญญา วิญญาณมีความหมายกว้างกว่าสัญญาออกไปอีก ส่วนปัญญานั้น มีความหมายกว้างมากที่สุด ครอบคลุมทั้งสัญญาและวิญญาณ ปัญญา สัญญาและวิญญาณ เมื่อจะเกิดขึ้นในดวงจิตใด ก็เกิดขึ้นในดวงจิตนั้นด้วยกัน ไม่มีใครจะสามารถแยกออกได้ว่านี่สัญญา นี่วิญญาณ นี่ปัญญา เพราะเป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก

แม้ในมหาเวทลลสูตร ก็ได้กล่าวถึงความหมาย และความแตกต่างกัน ระหว่าง ปัญญา กับ

^{๓๗๙} วิสุทธิ. ๓/๑.

วิญญาน เหมือนกัน คือ ปัญญา รู้ชัดว่า “ นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์ ” ส่วนวิญญานคือธรรมชาติที่รู้แจ้ง หมายถึง รู้อารมณ์(เวทนา) ได้แก่ รู้แจ้งว่า “ นี้สุข นี้ทุกข์ นี้มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ”^{๓๘๐} และทั้งปัญญาและวิญญาน ก็ปะปนระคนกัน ไม่อาจจะแยกเป็นอิสระจากกันและกันได้ ไม่มีใครจะสามารถแยกออกจากกันแล้วบัญญัติหน้าที่ให้ต่างกันได้ เพราะว่าปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญานรู้แจ้งสิ่งใดปัญญาก็รู้ชัดสิ่งนั้น แม้ถึงกระนั้น ธรรมทั้ง ๓ อย่าง ก็ยังมีความแตกต่างกัน คือ

สัญญาเป็นสิ่งควรกำหนดทำความรู้จัก แต่เจือด้วยกิเลสเป็นสิ่งที่ควรละ ถ้าเป็นสัญญาที่ส่งเสริมการพัฒนาความรู้และความดี ก็เป็นสิ่งที่ควรบำเพ็ญให้เกิดมีขึ้น ให้เจริญยิ่งขึ้น สามารถใช้ประโยชน์ได้เต็มตามความประสงค์

วิญญานเป็นสิ่งควรกำหนดรู้หรือทำความรู้จักให้เข้าใจตามสภาวะและลักษณะของมันตามความเป็นจริง เพราะมันทำหน้าที่ของมันอย่างนั้น

ส่วนปัญญานั้นเป็นสิ่งที่ควรบำเพ็ญ คือ ควรฝึกฝนอบรมทำให้เจริญขึ้น ให้เพิ่มพูนแก่กล้ายิ่งขึ้น จนใช้กำจัดอวิชชาความโง่เขลาให้หมดไปได้

ในพระสูตรเดียวกันได้กล่าวถึงความหมายและความสัมพันธ์ของเวทนา สัญญา วิญญาน คือ

เวทนา หมายถึง ธรรมชาติที่รู้ หมายถึง รู้อารมณ์ คือ สุข ทุกข์ ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์

สัญญา หมายถึง ธรรมชาติที่จำ หมายถึง ความจำสี มีสีเขียว เหลือง แดง เป็นต้น

ส่วนวิญญานคือจิตที่อยู่ในรูปฌานที่ ๔ ของพระโยคาวจรผู้สละมโนวิญญานแล้ว บริสุทธิ พิงรู้ อากาสนัญญาตณณานว่า “ อากาสนาที่สุดมิได้ ” พิงรู้วิญญาณัญญาตณณานว่า “ วิญญาณหาที่สุดมิได้ ” พิงรู้อากัญญาตณณานว่า “ น้อยหนึ่งมิได้มี ”

ดังนั้น เวทนา สัญญาและวิญญาน ปะปนกันไม่แยกจากกัน เกี่ยวข้องกัน ทำงานเกี่ยวข้องรับช่วงกันเป็นทอดๆ เพราะเวทนายรู้สิ่งใด สัญญาก็จำสิ่งนั้น สัญญาจำสิ่งใด วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น

จึงปะปนกัน ไม่แยกจากกัน ไม่มีใครจะแยกออกแล้วบัญญัติหน้าที่อันต่างกันได้ตามใจของตนเอง ในพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงความหมายแห่งปัญญาเป็นจำนวนมากเหมือนกันความว่า

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียดความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ความรู้ อินทรีย์คือปัญญา ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาดรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ^{๓๘๑}

สรุปแล้วในพุทธปรัชญา ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้หรือความรู้ทั่ว หมายถึง ความรู้แจ้งซึ่ง อริยสัจ ๔ มีทุกขอริยสัจเป็นต้น และไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น หมายถึง ปัญญาญาณ ที่เป็นความรู้เกิดจากการเจริญกระทำให้มากซึ่งสมถวิปัสสนา จึงถือว่าเป็นปัญญาที่แท้จริง เพราะสามารถบรรลุอริยสัจธรรมความจริงหรือเข้าถึงความจริงได้สูงสุด ดังนั้น ปัญญาในพุทธปรัชญา จึงหมายถึง วิปัสสนาญาณที่ประกอบด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา ปัญญานี้มีหลายระดับตามแหล่งที่เกิดและตามหน้าที่ที่กำจัดกิเลสได้ตามระดับขั้น ซึ่งก็มีศัพท์ที่เป็นชื่อใช้แทนกันได้ เช่น ญาณ วิชชา วิปัสสนา เป็นต้น

^{๓๘๐} ม.มู. ๑๒/๔๙๔/๕๓๖-๕๓๗.

^{๓๘๑} อภิ.ส. ๓๔/๓๑/๑๒.

๒.๕.๖ ประเภทของปัญญา

ปัญญานี้ แบ่งได้เป็นหลายประเภท หลายนัย คือ ปัญญาที่แบ่งตามจำนวนที่จัดเป็นหมวดหมู่ เช่น ปัญญา ๑ ประเภท ปัญญา ๒ ประเภท เป็นต้น และปัญญาที่จำแนกโดยธรรมชาติที่เกิด ดังนี้

๑) แบ่งตามจำนวนที่จัดเป็นหมวดหมู่

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงประเภทแห่งปัญญาวามี ๑, ๒, ๓, และ ๔ อย่างโดยลำดับดังต่อไปนี้ คือ

๑.๑) ประเภทที่ ๑ ปัญญามี ๑ อย่าง คือ เมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะ ปัญญาที่มีลักษณะแห่งตลอดสภาวะธรรม(ธัมมสภาวะปฏิเวธลักษณะ)^{๓๘๒}

๑.๒) ทุกะ หมวดแห่งปัญญา ๒ ประเภท

ในทุกะนัยที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๒ ประการ คือ

- ๑) โลภียปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลภยมรรค
- ๒) โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค

ในทุกะที่ ๒

๑) สาสวปัญญา คือปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลาย (คือสนับสนุนอาสวะ) โดยเนื้อความก็คือโลภียปัญญานั้นเอง

๒) อนาสวปัญญา คือปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น (คือไม่สนับสนุนอาสวะ) โดยเนื้อความก็คือโลกุตตรปัญญานั้นเอง^{๓๘๓}

ปัญญา ๒ อย่างนี้ โลภียปัญญาและสาสวปัญญา เป็นปัญญาทั่วไปสำหรับบุุคคลที่ยังมีกิเลส ตัณหา ส่วนโลกุตตรปัญญาและอนาสวปัญญา เป็นปัญญาที่ปราศจากกิเลสราคะของอริยบุคคล

ในทุกะที่ ๓

- ๑) นามววิภูฏาปนปัญญา คือ ปัญญาในการกำหนดอรุพขันธ์
- ๒) รูปววิภูฏาปนปัญญา คือ ปัญญาในการกำหนดอรุพขันธ์^{๓๘๔}

ปัญญา ๒ อย่างนี้เป็นปัญญาในการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักวิปัสสนากัมมัฏฐาน นามววิภูฏาปนปัญญา เป็นปัญญาสำหรับพิจารณาอาการของ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วนรูปววิภูฏาปนปัญญา เป็นปัญญาสำหรับพิจารณาอาการของกาย เช่น ลมหายใจ อากาโรยุดที่หน้าท้อง เป็นต้น ทำให้เกิดการรู้เท่าทันอาการของชั้น ๕ และมีสติตั้งอยู่เสมอ

๑.๓) ติกะ หมวดแห่งปัญญา ๓ ประเภท

ในติกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๓ ประการ คือ

^{๓๘๒} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๗๓๓.

^{๓๘๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๗.

^{๓๘๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๗.

- ๑) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด
- ๒) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง
- ๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญภาวนา^{๓๘๕}

ปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากคนอื่นเป็นความรู้ที่เกี่ยวกับหน้าที่การงาน ศาสตร์ต่างๆ โดยอาศัยการคิดพิจารณา ปัญญาประเภทที่ ๒ คือ สุตมยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้จากคนอื่น หรือที่เรียกว่าปรโตโฆสะ คือได้ยินได้ฟังมามาก ปัญญาประเภทที่ ๓ คือภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ในติกะที่ ๒

ปัญญาในทั้งบางแห่งท่านใช้คำว่า โภทล แทน คำว่า ปัญญา เรื่องโภทลนี้ ก็คือ ความรู้หรือความฉลาด มี ๓ ประเภท ได้แก่

- ๑) อายโภทล คือ ความรู้หรือความฉลาดในความเจริญ
- ๒) อบายโภทล คือ ความรู้หรือความฉลาดในความเสื่อม
- ๓) อุบายโภทล คือ ความรู้หรือความฉลาดในใช้อุบาย^{๓๘๖}

ปัญญาข้อแรก เป็นปัญญาอันฉลาดในการพิจารณาความเจริญคือเมื่อความเจริญ (กุศลกรรม) เกิดขึ้น ทำให้ความรู้แจ้งเห็นจริงอกุศลกรรมก็จะสิ้นไปเช่น ผู้ปฏิบัติธรรมมีศีลบริสุทธิ์แล้วปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาจนจิตเป็นสมาธิแล้วใช้ปัญญาพิจารณาทำให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลธรรมคือธรรมฝ่ายต่ำจะเสื่อมสิ้นไป กุศลธรรมคือธรรมฝ่ายสูงจะเจริญขึ้นแทน

ปัญญาข้อที่ ๒ เป็นปัญญาที่ฉลาดในการพิจารณาถึงเค้ามูลของความเสื่อมคือ เมื่ออกุศลธรรมเกิดขึ้นก็พิจารณาให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลกรรมก็จะเสื่อมไป

ปัญญาข้อที่ ๓ เป็นปัญญาที่ฉลาดในการใช้อุบาย รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด เลือกประพฤติในธรรมที่เป็นกุศล อันจะนำตนไปสู่ความดี ความถูกต้องความสำเร็จได้

๑.๔) จตุกกะ หมวดแห่งปัญญา ๔ ประเภท

ในจตุกกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๔ ประการ คือ

๑) ทุกขญาณ คือปัญญาอันปรารถนาร้างเอาทุกข์สังขเป็นอารมณ์ และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น

๒) ทุกขสมุทยญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาร้างเอาต้นเหตุ อันเป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์นั้นเป็นอารมณ์ และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น

๓) ทุกขนิโรธญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาร้างเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาร้างเอาข้อปฏิบัติอันจะให้ถึงซึ่งพระนิพพานเป็นที่ดับทุกข์นั้นเป็นอารมณ์แล้ว และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น^{๓๘๗}

^{๓๘๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๘-๙.

^{๓๘๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑๐.

^{๓๘๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕.

จากการศึกษาพบว่า ปัญญา ๔ ข้อนี้ ปัญญาข้อแรก ทุกขญาณ หมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริงในกองทุกข์มีชาติทุกข์เป็นต้น เมื่อรู้ถึงทุกข์แล้ว ทุกขสมุทยญาณ หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงในสาเหตุของทุกข์ ทำให้รู้ว่าสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นั้นเกิดจากตัณหาคือความทะยานอยากในสิ่งต่างๆ แล้วก็ปหานคือกำจัดสาเหตุของทุกข์เหล่านั้น ทุกขนิโรธญาณหมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงในการดับทุกข์ ความรู้ในขั้นนี้ต้องกำหนดจุดหมายให้ชัดเจน ว่าควรจะไปปฏิบัติในทิศทางใดแล้วลงมือปฏิบัติ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นั่นก็คือ มรรคมงคล ๘ มี สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น

ในจตุกกะที่ ๒

ปัญญาในทั้งบางแห่งท่านใช้ คำว่า ปฏิสัมภิตา แปลว่า ปัญญาแตกฉานในด้านต่างๆ

- ๑) อตฺถปฏิสัมภิตา หมายถึง ปัญญาแตกฉานในอรรถ
- ๒) อัมมปฏิสัมภิตา หมายถึง ความรู้แตกฉานในธรรม
- ๓) นิรุกติปฏิสัมภิตา หมายถึง ความรู้แตกฉานในภาษา
- ๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา หมายถึง ความรู้แตกฉานในญาณ^{๓๘๘}

ปัญญา ๔ ประเภทนี้ ปัญญาข้อแรก อตฺถปฏิสัมภิตา เป็นปัญญาที่รู้แจ้งเห็นแจ้งในอรรถ คำว่า อรรถนี้ก็คือผล คือรู้แจ้งเห็นแจ้งว่าผลนี้เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเหตุนี้ ทั้งสามารถรู้แจ้งในความหมายของข้อธรรมหรือความย่อ และสามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร

ปัญญาข้อที่ ๒ อัมมปฏิสัมภิตา เป็นปัญญาที่รู้แจ้งว่า เมื่อมีเหตุนี้ สามารถที่จะรู้ได้ว่าผลจะต้องเป็นอย่างนี้ ความแจ่มแจ้งในถ้อยคำ หรือข้อธรรมต่างๆ สามารถจับใจความคำอธิบายได้โดยพิสดาร มาตั้งเป็นกระทำหรือหัวข้อได้ เมื่อมองเห็นผลต่างๆ ที่ปรากฏ ก็สามารถสืบสวนกลับไปหาเหตุได้ เป็นความรู้ในเหตุหรือความรู้ในธรรม

ปัญญาข้อที่ ๓ นิรุกติปฏิสัมภิตา เป็นปัญญารู้ภาษาต่างๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้คนอื่นเข้าใจและเห็นตามได้ รู้ศัพท์ รู้ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ เป็นความรู้หรือเป็นปัญญาในการแปลความหมายทางนิรุกติศาสตร์ (ศาสตร์ทางด้านภาษา)

ปัญญาข้อที่ ๔ ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เป็นปัญญาที่มีความมีไหวพริบปฏิภาณสามารถเข้าใจคิดเหตุผลได้เหมาะสมทันการณ์ และมีความรู้เข้าใจชัดเจนในความรู้ต่างๆ ว่ามีแหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ได้ เป็นปัญญาหรือความรู้ในเรื่องญาณ

ปัญญามีหลายระดับ แต่เมื่อว่าโดยองค์ธรรมสภาวะแล้ว ปัญญาเบื้องต้นได้แก่ ปัญญาเจตสิกอย่างเดียวกันหมด, และปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ การรู้เห็นรูปนาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตนเป็นอนัตตา

ปัญญาแบ่งออกเป็นหลายประเภทดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่ว่าโดยประเภทหลักแล้ว แบ่งเป็นโลกีย์ปัญญากับโลกุตตรปัญญา ปัญญาในระดับโลกียะนี้ เป็นปัญญาที่เกิดโดยการทำให้เกิดฉาน โดยอาศัยสมถกรรมฐานเป็นเบื้องต้นก่อน โดยอาศัยฉานเป็นสัจญาณผ่านอายตนะภายใน ภายนอกจนเกิดฉานขึ้นมา และปรับพฤติกรรมให้เป็นสัมมาทิฎฐิ จนกระทั่งสามารถบรรลุระดับ อภิญญา ๕ เป็นจุดหมายสูงสุด

^{๓๘๘} พระพุทธทศตเถระ รจนา, อภิธัมมวาทาร, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๓๙๘-๓๙๙.

สืบเนื่องจากการพัฒนาปัญญาในระดับกลางจากฉาน หลังจากนั้นก็ทำฉานที่ได้เป็นบาทฐานยกขึ้นสู่วิปัสสนาญาณซึ่งเป็นปัญญาชั้นโลกุตตรธรรมต่อไปจนบรรลุอาสวัคชญาณนั่นเอง

๒) จำแนกโดยธรรมชาติและที่เกิด

ปัญญาในที่นี้สามารถแบ่งเป็น ๔ อย่างได้แก่ โดยสภาวะธรรมชาติแห่งความรู้ โดยทางรับรู้ โดยพัฒนาการทางปัญญาในบุคคล และโดยกิจกรรมของมนุษย์ คือ

๑. โดยสภาวะธรรมชาติแห่งความรู้ โดยแบ่งตามสภาวะในขั้น ๕ หมายถึง ความรู้ที่จำแนกในสัญญา วิญญาณ และปัญญา

ก. สัญญา ความกำหนดได้ หมายถึง จำได้ รู้เข้าใจ และคิดได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป มี ๖ ชนิด คือ “ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ” ^{๓๘๙} สัญญามี ๒ ระดับ คือ สัญญาขั้นแรก คือ สัญญารู้ลักษณะอาการสภาวะของสิ่งต่าง ๆ โดยตรง เช่น รู้ว่า สีเขียว แข็ง อ่อน เป็นต้น และสัญญาเสริม คือ สัญญารู้ตามความคิดปรุงแต่ง ความเข้าใจในระดับต่างๆ เช่น หมายถึงว่าสวย ว่าน่าเกลียด ว่าไม่เที่ยง ว่าไม่ใช่ตน เป็นต้น ถ้าสัญญาปรุงแต่งด้วยกุศล เรียกว่า ปัญญาสัญญา สัญญาปรุงแต่งด้วยกุศล เรียกว่า กุศลสัญญา หรือเรียกว่า วิชชาภาคียสัญญา

ข. วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย การรู้อารมณ์ทางใจ หมายถึงวิญญาณ ๖ คือ “ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ ” ^{๓๙๐}

ค. ปัญญา ความรู้ทั่วคือรู้ทั่วถึงความจริง รู้ตรงตามความเป็นจริง เข้าใจถูกต้องเข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้ ปัญญาช่วยเสริมสัญญาและวิญญาณ ช่วยขยายขอบเขตของวิญญาณให้กว้างขวางออกไป และลึกซึ้งยิ่งขึ้น ส่งทางให้สัญญามีสิ่งกำหนดหมายรวมเก็บไว้ได้มากขึ้น ปัญญาความรู้ในสังขารชั้น ต้องทำให้เกิดให้มีขึ้น ต้องฝึกฝนทำให้เจริญขึ้นไปโดยลำดับ

๒. โดยทางรับรู้ หมายถึง ทางผัสสะ เป็นแหล่งแห่งความรู้ทั้งหมดทุกอย่างทุกประเภท เกิดจากผัสสะคืออาศัยการรับรู้ โดยผ่านอายตนะหรือผ่านทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ถ้าถืออายตนะหรือทวารเป็นหลัก โดยฐานะเป็นต้นทางของการรับรู้ ก็สามารถจัดกลุ่มความรู้ได้เป็น ๒ อย่าง คือ ความรู้ทางปัญจทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ ความรู้ขั้นต้นคือ ความรู้รูป(สี) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และความรู้ทางมโนทวาร คือ ใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ หมายถึง สิ่งที่ใจรู้ ใจคิดนั่นเอง ในคัมภีร์ทั้งหลายแสดงไว้อีก ๔ ประเภท คือ ทิฏฐะ สิ่งที่เห็น เช่น รูปารมณ์ , สุตะ สิ่งที่ได้ยิน เช่น เสียง , มุตตะ สิ่งที่ประสพทราบ เช่น กลิ่น , วิญญาตะ สิ่งที่แจ้งใจ เช่น ธรรมารมณ์ ฯ

๓. โดยพัฒนาการทางปัญญาภายในบุคคล หมายถึง ปัญญาที่เป็นสิ่งที่ควรฝึกปรือ ได้แก่ สัญญา ความกำหนดได้ หมายถึง สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น และ สัญญาขั้นแรกทั้งหลายคือ สัญญารู้ลักษณะอาการสภาวะของสิ่งต่าง ๆ โดยตรง กับ สัญญาเสริมคือสัญญารู้ตามความคิดปรุงแต่ง ความเข้าใจในระดับต่างๆ ซึ่งถือว่า เป็นเรื่องความรู้ที่จะต้องพัฒนาให้ยิ่งๆ ขึ้น

^{๓๘๙} ส.ป. ๑๗/๗๔/๑๑๕, ๑๐๕/๑๕๙.

^{๓๙๐} ส.ป. ๑๗/๗๕/๑๑๗, ๑๐๖/๑๕๙.

ทิวฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจตามหลักเหตุผล หรือ ความยึดถืออย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ได้จากภายในตนเอง หรือจากภายนอกก็ตาม ต้องพัฒนาให้ถูกต้องยิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งก็แบ่งได้ ๒ อย่าง คือ ทิวฏฐิระดับโลก และทิวฏฐิระดับธรรม ฯ

ญาณ ความรู้ เป็นชื่อหนึ่งของปัญญา เช่น กัมมัฏสสกาญาณ อตติงสญาณ เป็นต้น ญาณคือความรู้บริสุทธิ์ที่ผุดสว่างขึ้น รู้เห็นตามสภาวะของสิ่งต่างๆ แม้จะมีหลายระดับแต่ก็ไม่ถูกต้องสมบูรณ์ทั้งหมด ญาณเป็นอิสระไม่ขึ้นกับเหตุผล แต่ก็ต้องสัมพันธ์กับสภาวะที่เป็นจริง โดยสรุปแล้ว สัจญาเป็นปัจจัยของความรู้และความคิดต่างๆ ทิวฏฐิและญาณต้องอาศัยสัจญา

๔. โดยกิจกรรมผลงานของมนุษย์ หมายถึง ปัญญาที่เกี่ยวกับการปฏิบัติทางสังคม เช่น การสื่อสาร ถ่ายทอดสืบต่อมา แสวงหา เป็นต้น เป็นมรดกสืบทอดกันมาเป็นช่วงๆ คน มี ๓ แนว คือ

สุตะ ปัญญาที่ได้รับฟัง เล่าเรียนสืบทอดกันมาแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ ความรู้ที่ได้จากการฟัง การเล่าเรียนมาจากผู้อื่น จากข่าวสาร คัมภีร์ต่างๆ จากพระไตรปิฎก เป็นต้น

ทิวฏฐิ ความเห็น ลัทธิ ความเชื่อต่างๆ เช่น ความรู้ที่เป็นข้อสรุปแก่ตน มีความยึดถือผูกพันเป็นของตน ซึ่งจะมองในด้านของสังคม เพราะมีการแสดงออกเผยแพร่ ถือตามกัน รวมกันตั้งสำนักเป็นต้น ในส่วนซึ่งควรศึกษามิซันติ ข้อที่เห็นเข้ากันได้หรือหลักการที่เห็นสมกัน, รุจิ ข้อที่ถูกใจหรือหลักการที่ชอบ และ ลัทธิ หลักการความเชื่อ หลักการทำให้คิดขึ้นได้ รวมถึงความเชื่อทางศาสนา

ญาณ ความรู้ที่บริสุทธิ์ ตรงตามสภาวะมีผลสำเร็จเป็นเรื่องราว ญาณถือเป็นปัญญาระดับสูงสุดของมนุษย์ ให้ผลสำเร็จที่สำคัญยิ่ง ช่วยส่งเสริมให้เกิดอริยสังขารสูงสุดของมวลมนุษย์ ญาณ คือความรู้ที่ถือว่าสูงสุด ได้แก่ โภธิญาณ ของพระพุทธเจ้าเรียกว่า สัมมาสัมโพธิญาณ อันเป็นดวงตาของโลกที่สำคัญยิ่งฯ ปัญญาทุกประเภทตามที่ได้กล่าวมา สามารถจัดเข้าเป็นหมวดหมู่ เป็นต่างชนิดกันได้ ดังนี้

๑. อิติหะ อนุสสวะ อิติกิรา ปรัมปรา ปัญญาที่ได้จากการบอกเล่า การฟัง ศึกษาเล่าเรียน ถ่ายทอด นำสืบๆ กันมา ฯ

๒. ปิฎกสัมปทา ปัญญาได้ตามแบบแผนตำรา

๓. ตักกะ นยะ อากาการปริวิตก ปัญญาที่ได้จากการคิดพิจารณาหาเหตุผลคือตรรก อนุมาน การตริตตรงตามแนวเหตุผล

๔. ทิวฏฐินิขมานักซันติ ปัญญาที่ได้จากการพิจารณาเห็นเข้ากันกับทิวฏฐิ หรือทฤษฎีของตน

๕. สยมภิญญา หรือ สักขิธรรม ปัญญาที่ได้จากการรู้แจ้งชัด ประจักษ์กับตนเอง หมายถึงความรู้ที่ได้เห็นจริง รู้จริงวัดด้วยเหตุผลแล้ว ใคร่ครวญ ไตร่ตรองได้ ทำให้แจ่มแจ้งปรากฏชัดแล้ว ^{๓๙๑}

ถ้าจะกล่าวโดยพิสดารแล้ว ปัญญามีมาก เช่น “ ญาณวัตถุ ๔๔ และ ญาณวัตถุ ๗๗ ” ^{๓๙๒} เป็นการแสดงความรู้ในปฏิจจสมุปปาทแต่ละองค์ ในเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น ในความดับ ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ แห่งองค์ธรรมนั้น ๆ และความรู้ในปฏิจจสมุปปาทแต่ละอย่างที่เป็นปัจจัยแห่งกันและกัน มีและไม่มี ทั้งในอดีตกาล ในอนาคตกาล และ ความรู้ว่า ธรรมฐิติญาณขององค์ธรรมแต่ละองค์ มีความสิ้นไป ความเสื่อม ความคลาย ความดับเป็นธรรมตา เป็นต้น ฯ

^{๓๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , พุทธธรรม , อ่างแล้ว, หน้า ๕๔.

^{๓๙๒} ส.น. ๑๖/๑๑๙/๖๗-๖๘, ๑๒๗/๗๑-๗๒.

๒.๕.๗ ลำดับขั้นของปัญญา

๑) ปัญญา ๒ ระดับ

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแบ่ง ญาณ หรือ ปัญญาไว้ ๒ ระดับ ปัญญาในฝ่ายเถรวาทมีอยู่ ๒ ระดับ เพราะอาศัยสมาธิเป็นเบื้องต้นแห่งการเกิดปัญญา คือ

๑. ปัญญาระดับทิฐิ เป็นปัญญาที่เกิดจากการใคร่ครวญ พิจารณาวิเคราะห์จนเข้าใจความจริงของชีวิตที่เรียกว่า “ความเห็นหรือทัศน” และความเห็นนี้จะเป็นมรรควิธีทางดำเนินชีวิตต่อไปปัญญาระดับนี้เกิดขึ้นจากการฟังพิจารณาด้วยจิตใจธรรมตา เพราะฉะนั้นใคร ๆ ก็อาจเจริญปัญญาชนิดนี้ได้ เจริญที่ไหนเมื่อไรก็ได้ บางทีเรียกว่า “โลกียปัญญา”

๒. ปัญญาระดับญาณ เป็นปัญญาอันบริสุทธิ์ เป็นแสงสว่างภายใน (อาโลโก) ซึ่งเกิดขึ้นจากการบำเพ็ญจิตตามหลักสมาธิโดยตรง เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “เมื่อมีสมาธิ สัมมาญาณจึงจะพอเหมาะได้” ญาณเป็นเครื่องทำลายกิเลสอาสวะโดยตรง เมื่อกิเลสอาสวะทั้งหลายถูกทำลายไปแล้ว จิตก็หลุดพ้นจากทุกข์ กลายเป็นความสงบสุขอย่างแท้จริงคือ นิพพาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ จึงจะพอเหมาะได้” ปัญญาระดับญาณเป็นผลสำเร็จทางจิตขั้นสูง เป็นผลของสมาธิ อันเป็นหลักปฏิบัติอันดับที่ ๓ (๑. ปัญญา ๒. ศีล ๓. สมาธิ ๔. ญาณ ๕. วิมุตติ) ฉะนั้น คนธรรมดาสามัญที่ยังประกอบอาชีพคลุกคลีอยู่ในฆราวาสวิสัย อาจปฏิบัติได้ยากบางที่เรียกว่า “โลกุตตรปัญญา”^{๓๙๓}

๒) ปัญญา ๓ ระดับ

ปัญญามี ๓ ขั้น คือ ปัญญาขั้นต้น สุตมยปัญญา ปัญญาขั้นกลาง จินตามยปัญญา ปัญญาขั้นสูงสุดภาวนามยปัญญา

(๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่ได้จากการฟังจากการเรียน การอ่านหนังสือต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม

(๒) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด

(๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญกรรมฐานปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริงนี้ได้แก่ปัญญาอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น^{๓๙๔}

ในพระสูตรต้นตปิฎกที่มกนิคาย ปาฎิกวรรค สังคีตสูตร อธิบายไว้ว่า

๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด) ปัญญาที่สำเร็จด้วยความคิดเป็นไฉน ในบ่อเกิดของงานที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาหรือในบ่อเกิดของศิลปะที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาหรือในสถานที่ของวิชาที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาบุคคลไม่ได้ฟังมาแต่ผู้อื่นกลับได้กัมมัสสกตาญาณหรือสังจານุโลมิกญาณหรืออนุโลมิกขันติทิวริจฺจ มุณีเปกขะธัมมนิชฌานขันติเห็นปานนี้อันใดว่ารูปไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยงนี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๓๙๕}

^{๓๙๓} ผศ.บุญมี แทนแก้ว, ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้), (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๔๐.

^{๓๙๔} พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕-๖.

^{๓๙๕} ดูรายละเอียดใน มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑๖ หน้า ๓๑๗.

๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) ในการทำงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัฏสสกาญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่ารูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดังนี้บ้างว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้บ้างว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้างได้ อนโลมิกญาณ ชันติญาณทิสฺสุญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ ธรรมนิชฌานชันติญาณ อันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๓๙๖}

๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม) ปัญญาที่ถึงอัปปนา หรือ ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๙๗}

กระบวนการเกิดปัญญาทั้ง ๓ นั้นมีความเกี่ยวข้องสืบเนื่องกัน เริ่มตั้งแต่สุตมยปัญญา หรือ ปัญญาขั้นต้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการฟัง การเรียน การอ่าน สัมผัสเป็นเวลานาน เรียกว่า ตกผลึก เมื่อมีความรู้ ความเข้าใจมากขึ้นก็พัฒนามาเป็นจินตามยปัญญา หรือ ปัญญาชั้นกลาง ปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ใคร่ครวญหาเหตุรู้ผลในธรรมนั้น ๆ จนกระทั่ง รู้เหตุ รู้ผล ในธรรมนั้น ๆ ก็นำปัญญาที่เกิดคิดพิจารณาหาเหตุผลต่าง ๆ มาเป็นอุบายในการเจริญวิปัสสนาต่อไป, ภาวนามยปัญญาหรือปัญญาขั้นสูงสุด และเป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้นโดยปราศจากปัญญาทั้งสองข้างต้น

๓) ปัญญา ๕ ระดับ

๑. กัมมัฏสสกาปัญญา เป็นปัญญาขั้นต้น ปัญญาที่รู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของของตน

๒. ฌานปัญญา คือ ตอนที่กำลังจะเข้าฌาน จิตยังมีมหากุศลอยู่ พอปฏิบัติไป ๆ จิตก็เริ่มสงบนิรวณก็สงบ ใจก็ติดแน่นอยู่ในฌาน ปัญญาก็ต้องมีด้วย

๓. วิปัสสนาปัญญา คือ เห็นโดยประการต่าง ๆ การเห็นมี ๒ อย่าง คือ ปัญญาที่เห็นแจ้ง เป็นพิเศษ คือ เห็นว่าเป็นรูปเป็นนาม ไม่ใช่เรา เราไปยึดติดว่าเป็นตัวเราอันที่จริงมีแต่กายกับใจ รวมกันเข้าเป็นเรา วิปัสสนาปัญญาที่เห็นความจริงของนามรูปที่เกิดดับที่เรียกว่าไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง ความไม่เที่ยงเพราะเกิดดับ ทุกขัง ทนไม่ได้เพราะเกิดดับ อนัตตา ไม่มีใครบังคับบัญชาได้ เพราะเกิดดับ

๔. มรรคปัญญา ปัญญาในมรรคจิต ทำลายกิเลสเป็นสมุทเฉทประหวน (ทำลายเด็ดขาด)

๕. ผลปัญญา เสวยผลหลังจากปัญญาปราบกิเลสแล้ว^{๓๙๘}

สรุปความว่า ระดับของปัญญามี ๕ ชั้น คือ กัมมัฏสสกาปัญญา ฌานปัญญา วิปัสสนาปัญญา มรรคปัญญา ผลปัญญา ระดับของปัญญาจัดแบ่งตามผลของธรรม

^{๓๙๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔.

^{๓๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๔.

^{๓๙๘} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ไชโย อาสโภ, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตติ รูป นีพพาน, หน้า ๔๒-๔๔.

๒.๕.๘ บทบาทของปัญญา

แม้ในทางปฏิบัติภาวนาตามแนวไตรสิกขา ปัญญาศึกษาเป็นข้อสูงสุด ในฐานะ ๒ ก็มีวิปัสสนาฐานะ เป็นข้อสูงสุด เพราะการปฏิบัติทุกอย่างถ้าขาดการปฏิบัติให้เกิดปัญญาก็เหมือนอย่างการเดินทางไปโดยไม่ลืมหาคู ไม่มีความรู้ ความเห็นอะไรเกิดขึ้น แต่ว่า คำว่า ปัญญา นี้ ได้มีความหมายที่ใช้กัน ทั้งใน ทางรู้ผิด ทั้งในทาง รู้ถูก เมื่อเป็นความรู้ผิดเรียกว่า มิจฉปัปัญหา คือ มิจฉาปัญญา รู้ผิด เมื่อเป็นความรู้ถูก เรียกว่า สัมมาปัญญา หรือสัมปัปัญหา ความรู้ถูกต้อง

ทางพุทธศาสนาต้องการให้ ละมิจฉปัปัญหา แต่ปฏิบัติให้ได้สัมปัปัญหา ปัญญา คือ ความรู้ ถูกต้อง ความรู้นี้เป็นธรรมชาติของจิตของทุกคน เพราะทุกคนนั้นมีจิตซึ่งเป็น วิญญาณธาตุ คือ ธาตุรู้ คือ ย่อมรู้อะไร ๆ ได้ แต่ว่าธาตุรู้ของจิตนี้ เมื่อยังมีอวิชชา คือ ความไม่รู้อันหมายความว่าไม่รู้จริงประกอบอยู่ ก็ ทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้นี้เป็นความรู้ผิด เพราะฉะนั้นจิตซึ่งเป็นธาตุรู้อันประกอบด้วยอวิชชา และเมื่ออวิชชา แสดงออกมา จึงทำให้ความรู้ผิดเป็นความรู้หลงเรียกว่า โมหะ คือ ความหลง เพราะที่เรียกว่า โมหะ คือ ความหลงนั้น ต้องมีความรู้ที่อยู่เหมือนกัน ไม่ใช่ไม่รู้แต่ว่าเป็นความรู้ผิด รู้ที่ถือเอาผิด จึงเรียกว่าเป็นความหลง คือ เป็นความรู้หลง หรือความรู้ผิดนั่นเอง^{๓๙๙}

ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นจากอวิชชาด้วยปัญญา และสามารถกำจัดกิเลสอื่นที่ไม่ใช่อวิชชา ได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา วิมุตติเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา เป็นความหลุดพ้นจากสิ่งทั้งปวง มีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นต้น คำว่าปัญญามีหลายแบบ และแบ่งได้หลายวิธี ถ้าแบ่งตามทางที่เกิดมี ๓ ชนิด คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ปัญญามีบทบาทมากสำหรับการปฏิบัติทุกอย่าง ต้องมีปัญญา เพื่อความถูกต้องตรงตามความมุ่งหมายของการปฏิบัติ นั้น ๆ แต่การปฏิบัติก็มีอันตราย มีอุปสรรคอยู่มาก ซึ่งผู้ปฏิบัติต้องคอยสังเกต และระวังไม่ให้เกิดอุปสรรคเข้ามาขัดขวางการปฏิบัติได้

๒.๕.๙ กิจหน้าที่ของของปัญญา

ปัญญาเจตสิกมีกิจหน้าที่ คือ ประกอบกันกับจิต และปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามอำนาจการปรุง แต่ง โดยมีเนื้อหาดังนี้

ตามหลักสัมปโยคณีย์ คือ การยกเจตสิกขึ้นเป็นประธาน แสดงการประกอบโดยเฉพาะ ๆ ของเจตสิกที่มีสภาพเกิดพร้อมกันกับจิตปัญญาเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ ประกอบกับ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหาภิรียา ญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหัคคตจิต ๒๗ ดวง ประกอบ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง

การแสดงตามหลักตทภูยมิสกณีย์ ปัญญาเจตสิกประกอบร่วมกับเจตสิกด้วยกัน มีเจตสิก ประกอบได้ ๓๗ ดวง โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

ปัญญาเจตสิก ประกอบกับเจตสิกกลุ่มอัญญสมานเจตสิก ๑๓ และกลุ่มโสภณเจตสิก ๒๔ (เว้น ตนเอง) เพราะเมื่อก้าวตามสัมปโยคณีย์ ปัญญาประกอบกับจิตที่เป็นญาณสัมปยุตตจิตทั้งหมด จิตที่เป็น ญาณสัมปยุตตจิตนั้นมีเจตสิกประกอบ ๓๘ ฉะนั้น ปัญญาเจตสิก จึงมีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง(เว้นตนเอง)^{๔๐๐}

^{๓๙๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), ปัญญาใน

พระพุทธศาสนา, หน้า ๔-๕.

^{๔๐๐} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๖.

๒.๕.๑๐ บ่อเกิดของปัญญา

ปัญญาในขั้นแรกคือปัญญาที่สำเร็จด้วยอานุภาพแห่งกรรมเก่ามาแล้ว^{๔๐๑} หรือเรียกว่า “สชาติปัญญา” เป็นปัญญาที่พร้อมมากับชาติกำเนิด เพราะการได้เกิดเป็นมนุษย์นี้ มาด้วยอำนาจของกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล คือเป็นกรรมที่กระทำด้วยความฉลาด กุศลแปลว่ากิจของคนฉลาด เมื่อกุศลเป็นกิจของคนฉลาด ก็แปลว่าเป็นกรรมของคนมีปัญญานำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ จึงได้มีปัญญาที่เป็นตัวความฉลาดอันสูงยิ่งกว่าอายตนะนี้มาแต่กำเนิด เพราะฉะนั้นมนุษย์เราจึงมีปัญญาที่เป็นตัวความรู้ทั่วถึง ที่เป็นตัวความฉลาดมาแต่กำเนิด^{๔๐๒} ปัญญาอีกส่วนหนึ่งคือปัญญาที่ได้จากการฝึกฝนและพัฒนาตนเอง และสามารถพัฒนาต่อไปได้ตลอดอายุขัย จนกระทั่งเกิดปัญญารู้แจ้งในสรรพสิ่ง อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ ดังนั้นปัจจัยที่จะเป็นบ่อเกิดของปัญญามี ๓ ทาง คือ ๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง ๒) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด ๓) ภวานามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรม^{๔๐๓}

๑) สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยปัญญา^{๔๐๔}

ในพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงความหมายแห่งสุตมยปัญญาไว้ คือ บุคคลได้ความรู้ หรือปัญญา ในการจัดการงานและศิลปวิชาต่าง ๆ จากการฟังมาจากบุคคลอื่น ความว่า

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตญาณ หรือ ได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่า รูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าวิญญานไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ได้อनुโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ ฌัมมนิชฌานชันติญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้นนี้เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๔๐๕}

ดังนั้น การฟังนี้ก็ทำให้เกิดปัญญา โดยต้องตั้งใจฟังด้วยความเคารพด้วยดี ฟังด้วยใจ จึงจะได้ปัญญา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา (สุสสุสํ ลภเต ปญญํ)”^{๔๐๖} และเพราะว่า “การฟังด้วยความตั้งใจและการสอบถามเป็นอาหารของปัญญา”^{๔๐๗} คือ ทำให้เกิดปัญญาได้

อนึ่งการฟังด้วยดีนี้เป็นเหตุให้การฟังเจริญยิ่งขึ้นไป คือทำให้ได้ความรู้ เกิดสติปัญญาเพิ่มพูนเจริญด้วยปัญญายิ่งขึ้นไป ทำให้บุคคลรู้สิ่งเป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ แล้วรู้จักเลือกสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์ อันนำมาซึ่งความสุข สมดังภาษิตที่ว่า “ การฟังดีเป็นเหตุให้การฟังเจริญ การฟังเป็นเหตุให้เจริญ

^{๔๐๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕/๖.

^{๔๐๒} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ปัญญาในพระพุทธศาสนา, หน้า ๙.

^{๔๐๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๓/๒๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

^{๔๐๔} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๐/๒๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐/๒๘.

^{๔๐๕} อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

^{๔๐๖} ส.ส. ๑๕/๘๔๕/๓๑๕-๓๑๖.

^{๔๐๗} อง.ทสก. ๒๔/๗๓/๑๔๖.

ปัญญา บุคคลจะรู้ประโยชน์ก็เพราะปัญญา ประโยชน์ที่บุคคลรู้แล้วย่อมนำสุขมาให้”^{๔๐๘} จึงสรุปได้ว่า สุตมย ปัญญา เป็นปัญญาที่ได้จากการฟัง สอภตาม ศึกษา เล่าเรียนจากบุคคล จากตำราและสื่อต่าง ๆ เป็นต้น

ความรู้ที่สำเร็จจากการฟัง เช่นการศึกษาเล่าเรียน ฟังเข้าใจให้แจ่มแจ้งตามวิชาการที่นำมาอบรมสั่งสอนนั้นจนจำได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมายเอาปัญญาที่เกิดจากการฟังธรรม รวมไปถึงปัญญาที่เกิดจากการศึกษาหาความรู้ในทางโลก ความรู้ที่เกิดจากการได้ยินได้ฟังนี้เอง ทำให้มนุษย์สร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ ขึ้นมากมาย วิวัฒนาการจากความรู้เดิม เพื่อฝึกฝนตนเองเริ่มตั้งแต่การศึกษาเล่าเรียนในวัยเด็ก จนเติบโตนำความรู้เหล่านั้นมาประกอบอาชีพที่สุจริต เลี้ยงดูตนเองและครอบครัวให้ได้อยู่อย่างสะดวกสบาย อันนับเป็นปัญญาในทางโลกที่มนุษย์ส่วนใหญ่ดำเนินอยู่เป็นโลกียปัญญา หากได้มีโอกาสฟังธรรมจนเกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ก็จะมีโอกาสพัฒนาตนเองไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “คนต้องการบรรลุนิพาน เชื่อฟังคำสั่งสอนของพระอรหันต์ ไม่ประมาท รู้จักพิจารณา ตั้งใจฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา”^{๔๐๙}

คุณภาพของการฟังด้วยดีก่อให้เกิดปัญญาได้อย่างไร โดยคราวที่พระพุทธองค์เสด็จออกประกาศพระธรรมจักรและตรัสสอนเรื่อง มัชฌิมาปฏิปทา อริยมรรคมีองค์ ๘ และอริยสัจ ๔ แก่ ปัญจวัคคีย์เป็นพวกแรกนั้น พระโกณฑัญญะได้เกิดธรรมจักขุหรือดวงตาเห็นธรรมได้กล่าวว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๔๑๐} พระพุทธองค์ทรงเปล่งพระอุทานว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ”^{๔๑๑} พระโกณฑัญญะได้บรรลุโสดาปัตติมคคญาณเป็นครั้งแรก จากการได้ฟังพระพุทธองค์ตรัสสอนเพียงครั้งเดียว การฟังด้วยดีเพื่อให้เกิดปัญญานั้น หมายถึงว่าต้องฟังด้วยความตั้งใจ ด้วยจิตที่ตั้งมั่น มีความศรัทธาแก่ผู้สอน และต้องมีการสังขมจึงจะเกิดปัญญาขึ้นได้

คุณสมบัติของผู้มีปัญญาจากการสังขมสุตะ ทำให้เป็นผู้ที่มีความรู้มาก เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นที่รักที่พอใจและเคารพของผู้อื่น เรียกผู้นั้นว่า “พหูสูต ทรงสุตะ สังขมสุตะ เป็นผู้ที่ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ ทางตลอดดีด้วยทิวาญ”^{๔๑๒} คือ มีความเข้าใจได้ลึกซึ้ง และสามารถถ่ายทอดได้ดี ได้ครบถ้วน ด้วยความเห็นที่ถูกต้อง ความรู้ที่วานี้สามารถนำมาพัฒนาตนเองและสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้อีกด้วย

๒) จินตามยปัญญา หมายถึงความรู้ที่สำเร็จจากการใช้ความคิดหรือการคิดอย่างเป็นกระบวนการ หรือเป็นการคิดแบบมีเหตุมีผล แล้วนำมาธรรมนั้นไปพิจารณาไตร่ตรอง ใคร่ครวญ หรือในทางพระพุทธศาสนาเรียกวิธีคิดแบบนี้ว่าเป็นการคิดแบบโยนิโสมนสิการ คือลักษณะของผู้ที่ความคิดโดยแยบคายนั้น “จะเป็นผู้ที่มีความตรึกตรอง พง์พินิจเพราะผู้มีปัญญา พง์พินิจ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้มีปัญญาทราวม ไม่มีจิตตั้งมั่น ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๔๑๓}

^{๔๐๘} ชุ.เถร. ๒๖/๒๖๘/๒๙๐.

^{๔๐๙} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๘๘/๓๗๐, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๘/๕๔๔.

^{๔๑๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๕.

^{๔๑๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๖.

^{๔๑๒} อจ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๘๗/๑๑๐๔, อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕.

^{๔๑๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๑/๖๕.

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงความหมายของจินตามยปัญญาไว้ คือ บุคคลได้ความรู้หรือปัญญา ในการจัดการงานและศิลปวิชาต่าง ๆ จากการคิดพิจารณาด้วยตนเอง ความว่า

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ย่อมได้กัมมัสสกตาทญาณ หรือ ย่อมได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่า รูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า เวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่า สัญญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าวิญญานไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ย่อมได้อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ อัมมนิชฌานชันติญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้นนี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๔๑๔}

ดังนั้น ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการคิดพิจารณา ค้นคว้า วิเคราะห์วิจัยด้วยตนเอง โดยการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคายนี้ จึงเป็นจินตามยปัญญา

ปัญญาที่เกิดจากการคิดนี้ เป็นปัญญาที่เกิดจากการพบเห็นเรื่องราวที่ประสบมาแล้วคิดหาเหตุและผลด้วยปัญญาของตนเอง การคิดอย่างเป็นกระบวนการนี้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิหรือจากการเพ่งพินิจนั่นเอง ด้วยกระบวนการความคิดที่เป็นระบบจึงมีการสังสม ส่งผลทำให้ผู้นั้นเป็นผู้มีความคิดที่แยบคาย คิดตามเหตุผลตามสภาวะที่เกิดขึ้นจริง และใช้ปัญญานี้้นำประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตนั้นมาคิดพิจารณา เล็งเห็นถึงคุณค่า ประโยชน์และโทษจากเรื่องราวต่างๆ จะทำให้เกิดปัญญาที่สามารถไตร่ตรองถึงสภาวะธรรมอันเหมาะสม นี่จึงเป็นคุณสมบัติของจินตามยปัญญา

(๓) ภาวนามยปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ที่สำเร็จจากการเจริญภาวนา เป็นปัญญาที่เกิดจากการฝึกฝนลงมือปฏิบัติด้วยตนเองอย่างแท้จริง โดยมีตนเองเป็นที่พึ่ง มนุษย์สามารถพัฒนาปัญญาให้เจริญขึ้นจากการภาวนานี้เอง จากการฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นปัญญาที่เกิดจากประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับตนเอง และภาวนามยปัญญานี้สามารถพัฒนาไปสู่โลกุตตรปัญญาได้ ดังที่กล่าวแล้วว่าปัญญานั้นเป็นแสงสว่างของโลก เพราะแสงสว่างทำให้มนุษย์มองเห็นสรรพสิ่งได้อย่างชัดเจน แสงสว่างที่เกิดจากปัญญานั้นจึงเปรียบเสมือนแสงนำทางให้มนุษย์ได้เดินทางอย่างถูกต้อง ได้เรียนรู้และจดจำจากประสบการณ์เช่น ความทุกข์ ไม่ว่าจะเป็ความทุกข์ทางกายหรือทางใจ มนุษย์ทั้งหลายต่างเกลียดกลัวและไม่อยากให้เกิดขึ้นในชีวิตของตน และเนื่องจากมนุษย์ทั้งหลายขาดปัญญานี้เองจึงทำให้มนุษย์ต้องวนเวียนอยู่กับความทุกข์เดิมๆ โดยหาทางออกไม่ได้ ถ้าหากมนุษย์เข้าใจในเรื่องของความทุกข์และชวนชวยพากเพียรในการฝึกฝนตนเองเพื่อที่จะหลีกเลี่ยงให้พ้นจากความทุกข์ ปัญญาจะเป็นเครื่องนำทางสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์ได้

ภาวนามยปัญญา หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการฝึกฝนอบรมวิปัสสนาภาวนา เป็นประสบการณ์ตรง ทั้งที่เป็นประสบการณ์ตรงขั้นธรรมดาและขั้นพิเศษ ในการฝึกฝนให้เกิดความรู้บางอย่างเพียงแต่ฟังหรืออ่าน แล้วนำมาขบคิดก็เกิดขึ้นได้ การฝึกฝนจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ที่จะทำให้คนเราก่อเกิดความรู้ ความชำนาญที่แท้จริง วิชาการต่างๆ เมื่อเรียนรู้แล้วต้องนำมาปฏิบัติจริง เพื่อให้เกิดความรู้เพิ่มเติมขึ้นมา และต้องฝึกฝนอบรมในเรื่องนั้นๆ อยู่เสมอเพื่อให้เกิดความชำนาญ

ปัญญาที่เกิดจากการเข้าสมาบัติ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติ ท่านก็กล่าวว่าเป็นภาวนามยปัญญา แม้ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกก็กล่าวไว้ว่า “ ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด เรียกว่า

^{๔๑๔} อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

ภาวนามยปัญญา ”^{๔๑๕} แต่เมื่อกล่าวถึงระดับแห่งปัญญา ตามหลักทางพระพุทธศาสนา ปัญญาชั้นภาวนามยปัญญานี้ ก็เป็นปัญญาชั้นสูง ระดับโลกุตตรปัญญา สามารถกำจัดอาสวะกิเลสคืออวิชชาได้ ปัญญาก็เกิดขึ้นชื่อว่าปัญญาวิมุตติ แต่ปัญญานี้จะเกิดขึ้นได้ต้องฝึกฝนอบรมด้วยธรรม ๒ อย่าง คือสมถะและวิปัสสนา จึงเกิดขึ้นและกำจัดอวิชชาได้ พระพุทธเจ้าตรัสแก่หมู่ภิกษุ ความว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม ๒ อย่างเป็น ไฉน คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมถะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมจิต จิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละราคะได้ วิปัสสนาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมปัญญา ปัญญาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละอวิชชาได้^{๔๑๖}

ดังนั้น ภาวนามยปัญญา จึงเป็นปัญญาเกิดขึ้นจากการฝึกฝนอบรมด้วยสมถะและวิปัสสนา และเป็นปัญญาที่สามารถละกิเลสอย่างละเอียด คือ สังโยชน์ โดยเฉพาะอวิชชาได้สิ้นเชิง ปัญญาชั้นสูงตามทัศนะทางพุทธปรัชญา คือ ปัญญาญาณ เป็นผลเบื่องปลายของภาวนา นอกจากนั้นประสบการณ์ชั้นธรรมดามีขอบเขตจำกัด เหตุนั้น จึงต้องพัฒนาจิตให้สูงขึ้นเพื่อขยายขอบข่ายของความรู้ ที่ได้รับทางประสาทสัมผัสที่กล่าวได้ว่าประสบการณ์ตรง ให้เป็นประสบการณ์ตรงขั้นพิเศษ อันเป็นปัญญาที่แท้จริง ชั้นโลกุตตรปัญญา

บ่อเกิดปัญญาทั้งสามนี้ เป็นการอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางก่อให้เกิดปัญญา ด้วยการฝึกตนนี้เองจึงสามารถที่จะพัฒนาไปถึงจุดหมายสูงสุดได้คือพระนิพพานดังนั้นก็ไม่ต้องกล่าวถึงปัญญาที่จะนำมาใช้ในทางโลก ที่พร้อมจะเกิดขึ้นทุกเมื่อตราบใดที่ยังพากเพียรในการการฝึกตนอยู่ และสามารถนำมาพัฒนาคุณภาพชีวิตได้เป็นอย่างดี

ทางพุทธศาสนาได้ตรัสแสดงปัญญาไว้ ๓ ทางดังนี้ แต่ที่พึงทราบว่ทั้ง ๓ ทางเหล่านี้มัน คือ ตัวสุตะ การสดับฟัง จินตนาการ ความพินิจพิจารณา กับภาวนา การปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา^{๔๑๗} ปัญญาทั้ง ๓ นี้ สำหรับคนทั่วไป ต้องใช้ให้สัมพันธ์กัน คือ ตอนแรกก็ได้สดับเล่าเรียนจากคนอื่น เพราะเราอาจจะยังไม่สามารถคิดได้เอง จากนั้นนำมาคิดก็เกิดจินต แล้วก็ไม่ปล่อยให้เป็นเพียงความคิดที่อยู่ในสมอง แต่นำมาลงมือปฏิบัติเพื่อให้ได้เห็นผลขึ้นตามลำดับอย่างเป็นขั้นเป็นตอน แต่สำหรับผู้มีปัญญามาก พอได้ฟังก็เข้าใจตอนนั้นเลย หรือผู้ที่รู้จักคิด คิดเป็นก็ได้ปัญญา รู้แจ่มแจ้งที่จินตบางคนจะได้ปัญญาที่ต่อเนื่องเมื่อนำมาปฏิบัติภาวนา ทางที่ทำให้เกิดปัญญานี้ ทำให้เรารู้รู้ทางที่จะสร้างสมเจริญปัญญาให้แก่ตน เพื่อเป็นเครื่องกำหนดแก่พุทธศาสนิกชน ไม่ใช่เพียงแค่ว่าเป็นความรู้เท่านั้น แต่เพื่อผลในทางปฏิบัติที่จะทำให้เกิดประโยชน์สูงสุดด้วย^{๔๑๘}

^{๔๑๕} อภ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

^{๔๑๖} อภ.ทุก. ๒๐/๒๗๕/๗๗-๗๘.

^{๔๑๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ปัญญาใน**

พระพุทธศาสนา, หน้า ๑๑-๑๒.

^{๔๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาปัญญา เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕). หน้า ๓๕-๓๖.

๒.๕.๑๑ อานิสงส์ของปัญญา

ปัญญานั้น เมื่อก้าวโดยพิสดารมีอานิสงส์มาก จนไม่สามารถจะนับได้ แต่เมื่อก้าวโดยย่อแล้ว ปัญญานั้น มีอานิสงส์อยู่เพียง ๖ ประการ คือ

๑. ให้ได้มโนขันธ์สมบัติ
๒. ให้ได้สววรรค์สมบัติ
๓. กำจัดกิเลสต่าง ๆ มีสักกายทิฏฐิ เป็นต้น
๔. เสวยรสแห่งอริยผล เป็นต้น
๕. สามารถเข้านิโรธสมบัติได้

๖. สำเร็จความอาหุไนยบุคคล คือ เป็นผู้ควรของค่านับ เป็นผู้ควรของต้อนรับ เป็นผู้ควรของทำบุญ เป็นผู้ควรทำอัญชลีและนอบนุญของโลก^{๔๑๙}

กระบวนการให้เกิดปัญญานั้นต้องศึกษา “วิปัสสนาภูมิ ๖” ให้เกิดความรู้และความเข้าใจเสียก่อนและลงมือปฏิบัติตาม “มูล” รากฐานของวิปัสสนา หรือ วิสุทธิ ๒ คือ ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ และปฏิบัติต่อเนื่องจนเข้าถึง “วิสุทธิ ๕” มีทิฏฐิวิสุทธิ เป็นต้น

^{๔๑๙} เล่มเดียวกัน, หน้า ๙๑.

๒.๖ อวิชา ธรรมชาติที่ขัดขวางปัญญา

เมื่อภิกษุละอวิชาได้จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นหลุดพ้นจากอวิชาสวะ มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ ชื่อว่าเจโตวิมุตติเพราะมีสภาวะปราศจากราคะ ชื่อว่าปัญญาวิมุตติเพราะมีสภาวะปราศจากอวิชา ด้วยประการดังนี้ สมณะ และวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะหลุดพ้น ดังนี้^{๔๒๐}

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าอวิชาเป็นอุปสรรค หรือเป็นสิ่งที่ขัดขวางของการบรรลุปัญญาวิมุตติ ดังที่ได้กล่าวมานี้

๒.๖.๑ ความหมาย อวิชา

อวิชาเมื่อแยกออกเป็น ๒ บท คือ อ และ วิชา อ นี้แปลว่า ไม่ หรือตรงกันข้าม วิชา (วิชา แปลว่า รู้ หรือปัญญา) เมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้วจึงแปลว่า ไม่รู้ หรือธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก

ความหมายตามหลักสัททนต์

อวิชา ประกอบด้วย อ (ไม่) วิชา (รู้) ย ปัจจัย และลง อา การันต์ สำเร็จรูปเป็น อวิชา คือ ความไม่รู้ ในประเด็นความหมายอวิชายังมีนัยอื่นที่กว้างไปอีก

อวิชา แยกศัพท์มาจากภาษาบาลี ดังนี้ คือ คำว่า อวิชา เมื่อตัดบทแล้วได้ ๒ บท คือ อ+วิชา อ แปลว่า ไม่ หรือ ตรงกันข้าม วิชา แปลว่า รู้ หรือ ปัญญาเมื่อรวมกันเข้าแล้ว แปลว่า ไม่รู้ หรือ ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก

มีวจนัตถะว่า “จตุสจจธมม วิทติ ปากฏ กโรตติ=วิชา” ธรรมชาติโดยอ้อมรู้แจ้งอริยสัจ ๔ และเป็นผู้ทำให้อริยสัจ ๔ ปรากฏขึ้น ธรรมชาติชื่อว่า วิชา ได้แก่ปัญญาเจตสิก

“วิชา ปฏิปทชาติ=อวิชา” ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “อวินทีย วิณฑิตติ=อวิชา” ธรรมชาติที่ย่อมได้ซึ่งทุจริตธรรมที่ไม่ควรได้ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “วินทีย น วิณฑิตติ=อวิชา” ธรรมชาติโดยอ้อมไม่ได้ซึ่งสุจริตธรรมที่ควรได้ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “อวิชขมานะ ขวาเปตติ=อวิชา” ธรรมชาติใดให้เหล่าสัตว์แล่นไปในบัญญัติธรรม มีชายหญิง เป็นต้น ที่ไม่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าอวิชา

หรือ “วิชขมานะ น ขวาเปตติ=อวิชา” ธรรมชาติใดไม่ให้อันในปรมาตถธรรม มีขันธเป็นต้น ที่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “วิทิตพ อวิทิต กโรตติ=อวิชา” ธรรมชาติใดไม่ให้อันซึ่งธรรมที่ควรรู้มีอริยสัจ ๔ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา อวิชาทั้งหมดนี้ได้แก่ โมหเจตสิก

ความหมายตามหลักอรรถนัย

อวิชาความหมายโดยทั่วไป มีนักวิชาการให้ความหมายของอวิชาว่า อวิชา (อะ-วิต-ชา)

^{๔๒๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

หมายถึง ความไม่รู้, การปราศจากความรู้, ความโง่เขลา ในอริยสัจ ๔^{๔๒๑} และความหมายในพจนานุกรม บาลี-ไทย ให้ความหมายว่า อวิชา อิต. อวิชา, ความไม่รู้, ความเขลา^{๔๒๒}

คัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกขยายความว่า อวิชา หมายถึง ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้แจ้งตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงอย่างรอบครอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่ทำให้ประจักษ์ ความไม่รู้ชัด ความหลงใหล ความไม่รู้ตรงตามสภาวะ เป็นภาวะพื้นเดิมของคน ซึ่งจะต้องกำจัดให้หมด ไปด้วยวิชา^{๔๒๓}

อวิชาด้วยอำนาจอรรถมียาที่ว่า ย่อมรู้สิ่งที่ไม่ควรรู้ อวิชา ชื่อว่าอวิโชษะ (โอษะ คือ อวิชา) เพราะย่อมนำลง คือ ให้จมลงในวิภวัญญะ

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ หน้า ๔๖๔ ลืม คือ อวิชา เป็นกลอนเหล็กที่ประตู เมืองตกไปแล้ว ย่อมตัดขาดซึ่งการออกไปภายนอกเมือง ของพวกคนภายในเมืองบ้าง ซึ่งการเข้าไปภายในเมือง ของพวกคนภายนอกเมืองบ้าง ฉันทใด อวิชานี้ตกไปภายในเมืองของตนแห่งบุคคลใด ย่อมตัดขาดการ ดำเนินไป คือ ญาณ อันให้ถึงพระนิพพานของบุคคลนั้นฉันทนั้น อวิชา ชื่อว่า อกุศลมูล เพราะอรรถว่า อกุศล นั้นเป็นมูล หรือ เพราะอรรถว่า อวิชาเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งหลาย โมหเจตสิกคือความหลงใหลในอารมณ์ เป็นมูล เป็นรากเหง้าแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอกุศลมูล คือ โมหะ

โมหมูลจิต เป็นจิตที่หลงไปจากรูป-นาม ตามความเป็นจริงหรือจิตที่ไม่สามารถรู้เหตุผลตาม ความเป็นจริงของสภาวะธรรมได้ กล่าวคือ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นประธานหรือเป็นมูลเหตุ จึง เรียกจิตนี้ว่า โมหมูลจิต

จิตที่ถูกโมหเจตสิกเข้าครอบงำนั้น ย่อมหลงใหลมกมาย ไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง เพราะธรรมชาติของโมหเจตสิกนั้น มีลักษณะพิเศษอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. อนุญาณลักขณเณ มีความไม่รู้ในอริยสัจ เป็นลักษณะ
๒. อารมมณสภาวะจนาทรโส มีการปกปิดไว้ซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์เป็นกิจ
๓. อนุธการปจจุปฐฐานเณ มีความมืดมนเป็นผล
๔. โยนิโสมนสิการปทฐฐานเณ มีการไม่ได้พิจารณาอารมณ์นั้น ๆ ด้วยดี เป็นเหตุไถ่

อรรถ ๔ ประการ ของโมหเจตสิก อีกนัยหนึ่ง คือ

๑. จิตตสส อนุธการลักขณเณ มีความมืดบอดแห่งจิต เป็นลักษณะ
๒. อสมปฐิเวธโรโส มีความไม่แทงตลอดในสภาวะธรรม เป็นกิจ
๓. อสมมาปฐิปัตติปจจุปฐฐานเณ มีการปฏิบัติผิด เป็นผลปรากฏ
๔. โยนิโสมนสิการปทฐฐานเณ มีการใส่ใจในอารมณ์โดยไม่แยบคายเป็นเหตุไถ่^{๔๒๔}

^{๔๒๑} มานิต มานิตเจริญ, พจนานุกรมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: รวมสานส์การพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๘๑.

^{๔๒๒} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), รศ, ดร. จำลอง สารพัดนึก, พจนานุกรมบาลี-ไทย (ฉบับ นักศึกษา), (กรุงเทพมหานคร: เรื่องปัญญาการพิมพ์, ครั้งที่ ๒, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒๒.

^{๔๒๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๙๐/๑๑๔.

^{๔๒๔} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จิตทุกแห่งปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ-มหา นคร: จัดพิมพ์โดยมูลนิธิปริยญาธรรม, พิมพ์ที่ โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙.และ ๑๕.

โมหเจตสิกนี้เป็นองค์ธรรมของอวิชชา ซึ่งแปลว่า “ไม่รู้” หรือ ธรรมชาติที่ตรงข้ามกับปัญญา ฉะนั้น การไม่รู้ของโมหเจตสิก จึงไม่ได้หมายถึงการไม่รู้อะไร ๆ เอาเสียเลย แต่หมายถึงการไม่รู้ธรรม ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ คือ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง หรือที่เรียกว่า ความหลงจากรูปนามที่เป็นความจริงนั่นเอง

อวิชชา เป็นธรรมชาติที่ย่อมได้ซึ่งทุจริตธรรมที่ไม่ควรได้ แต่กลับเป็นธรรมชาติที่ย่อมไม่ให้ได้ซึ่งสุจริตธรรมที่ควรได้ เป็นผู้รู้ผิดในบัญญัติธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปรากฏโดยสภาวะ มีชาย หญิง เป็นต้น ไม่รู้ในปรมาตถธรรม มีขันธ เป็นต้น ไม่รู้อริยสัจ ๔ อันเป็นธรรมที่ควรรู้ พอจะสรุปได้ว่า อวิชชา คือ การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ แต่กลับไปรู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง ที่ไม่ควรรู้

การไม่รู้ตามความเป็นจริงของอวิชชามีอยู่ด้วยกัน ๘ ประการ คือ

๑) ทุกเข อณฺณานิ	ความไม่รู้ในทุกข์
๒) ทุกขสมุทฺเท อณฺณานิ	ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย
๓) ทุกขนิโรธ อณฺณานิ	ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ
๔) ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อณฺณานิ	ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
๕) ปุพฺพนฺเต อณฺณานิ	ความไม่รู้ในส่วนอดีต
๖) อปรนฺเต อณฺณานิ	ความไม่รู้ในส่วนอนาคต
๗) ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อณฺณานิ	ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต

๘) อิทธิปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปนฺนเนสฺ ฐมฺเมสุ อณฺณานิ ยํ เอวรูปุ อณฺณานิ ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี^{๒๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า อวิชชา คือ ความไม่รู้ ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง มี ๔ คือ ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์ อวิชชา ๘ คืออวิชชา ๔ และเพิ่ม ความไม่รู้อดีต ความไม่รู้อนาคต ความไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต ความไม่รู้ปฏิจจสมุปปบาท^{๒๖} อันเป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมและทำให้ดำเนินไปสู่มีจวมรรค เป็นเหตุให้ไม่สามารถเข้าถึงความรู้ในทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ การดับทุกข์ และทางแห่งความดับทุกข์ได้ อวิชชาปิดกั้นไม่ให้กุศลธรรมอันนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อให้ถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ ทางอันมีองค์ ๘^{๒๗}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “รถใดมีธรรมคือศรัทธาและปัญญาเป็นแอกทุกเมื่อ มีhiriเป็นนอน มีใจเป็นเชือก มีสติเป็นนายสารถิผู้คอยควบคุม รถนี้มีศีล^{๒๘} เป็นเครื่องประดับ มีมานเป็นเพลลา มีความเพียรเป็นล้อ มีอุเบกขาเป็นทวย มีความไม่ย่อภาคเป็นประทุน กุลบุตรใดมีความไม่ประมาณ มีความไม่เบียดเบียน และมีวิเวกเป็นอาวูฐ มีความอดทนเป็นเกราะหนัง กุลบุตรนั้นย่อมประพฤติเพื่อความเกษมจากโยคะ พรหมยานอันยอดเยี่ยมนี้ เกิดแล้วในตนของบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้นเป็นนักปราชญ์ มีชัยชนะ ย่อมออกไปจากโลกโดยแท้”^{๒๙} ซึ่งชี้ให้เห็นว่าอวิชชาสามารถกำจัดได้โดยการมีศรัทธา มีศีล ปฏิบัติสมาธิ มีสติสัมปชัญญะ ทุกเมื่อ จึงจะเข้าถึงได้และมรรคมีองค์ ๘ ประการนั้นสัมมาสติ คือ การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสติปฏิฐาน ๔ อันเป็นทางเอกเพื่อนำสู่การออกจากทุกข์ ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

^{๒๕} ชุ.จ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๗, ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๙.

^{๒๗} ดุรายละเอียดยใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๗.

^{๒๘} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔/๑๘๔.

^{๒๙} ดุรายละเอียดยใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๗-๘.

อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง^{๔๓๐} ในการเอาชนะกิเลส หรือความทุกข์ อวิชชาเป็นธรรมชาติที่มีการเกิดดับที่เร็วมากนี้ ทำให้มองไม่เห็นช่องในระหว่างของการเกิดดับ เหมือนกับมีการเกิดอยู่ตลอดเวลา แล้วทำไมอวิชชาจึงอยู่ได้ทั้ง ๆ ที่เป็นธรรมชาติที่มีการเกิดดับตลอดเวลา และยังเป็นตัวเริ่มแรกสุดของกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ นั้นเพราะว่าอวิชชามีอาหาร ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า เพราะมีนิเวรณเป็นอาหารหล่อเลี้ยงไว้ พระองค์ไม่ได้ตรัสว่านิเวรณเป็นปัจจัยของอวิชชา แต่ตรัสว่า “นิเวรณเป็นอาหารของอวิชชา”^{๔๓๑} และยังมีคำกล่าวของท่านพุทธทาสว่า นิเวรณเป็นโอกรุ่นของอวิชชา เป็นอาหารสำหรับหล่อเลี้ยงอวิชชาให้อยู่ได้

๒.๖.๒ เหตุที่ทำให้อวิชชาเกิด

อวิชชาเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะธรรมที่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกเบียดเบียนด้วยความแก่ ความตาย และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ อยู่เนื่อง ๆ นั้นเอง เหตุแห่งอวิชชานั้นได้แก่อาสวะทั้ง ๓ มี กามาสวะ เป็นต้น ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การเกิดขึ้นแห่งอวิชชานั้นเพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะเป็นเหตุ^{๔๓๒} ซึ่งอาสวะที่เป็นเหตุแห่งอวิชชานี้มีอยู่ ๓ อย่างดังนี้ คือ

ก) กามาสวะ อาสวะ คือ กาม ซึ่งกามในที่นี้นั้นก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑) กิเลสกาม คือ ความใคร่ที่เป็นตัวกิเลส

๒) วัตถุกาม คือ วัตถุอันหมายถึงผัสสะ หรือสิ่งที่น่าใคร่ ที่น่าปรารถนา ที่น่าพอใจทั้งหลาย วัตถุกามที่เป็นผัสสะดังกล่าวย่อมเกิดจากกิเลสกามที่เป็นตัวกิเลส คือ ความใคร่ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจ จะต้องมีการเกิดกิเลสกามเกิดขึ้นก่อน และเมื่อกิเลสกามไปเกิดความคิดปรารถนาต้องการซึ่งผัสสะหรือสิ่งอันใด พัสสะหรือสิ่งอันใดนั้นก็จะได้ชื่อว่าวัตถุกาม ถ้าหากไม่มีความใคร่เกิดขึ้นภายในจิตใจ หรือว่าความใคร่ในจิตใจไม่มีบังเกิดขึ้นในสิ่งอันใด สิ่งอันนั้นก็ไม่ใช่วัตถุกาม

กามที่เป็นอาสวะ หมายถึง กาม คือ ความใคร่ที่เป็นตัวกิเลสซึ่งต้องจิตสันดานอยู่ภายใน โดยปกตินั้นทุกคนก็ย่อมไม่รู้สึกรู้สีกในกามที่เป็นอาสวะนี้ของตนที่มีอยู่เพราะเป็นอย่างละเอียด เพราะฉะนั้น ท่านจึงเปรียบเหมือนตะกอนที่นอนอยู่กันตุ้ม น้ำในตุ้มก็ดูใสสะอาดในเมื่อตะกอนนั้นนอนอยู่กันตุ้มเฉย ๆ ไม่พุ่งขึ้นมา น้ำก็ไม่ขุ่น เหมือนอย่างว่าเป็นน้ำที่บริสุทธิ์ไม่มีตะกอนอยู่ จิตของบุคคลที่เป็นปุถุชนทั่วไปก็เป็นเช่นนั้น แม้ในขณะที่จิตรู้สึกว่ามีผัสสะเหมือนอย่างว่าไม่มีกิเลส ไม่รู้สึกใคร่ใคร่ในอะไร ไม่ต้องการในอะไร หรือบางทีปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ในปัญญา ได้ศีล ได้สมาธิ ได้ปัญญาที่ทำให้จิตบริสุทธิ์ แต่ว่ายังละอาสวะดังกล่าวนี้ไม่ได้ แต่ว่ากดทับอาสวะไว้ไม่ให้พุ่งขึ้นมา ก็ทำให้รู้สึกเหมือนกับว่าไม่มีกิเลส

ข) ภาวาสวะ อาสวะ คือ ภพ ที่แปลว่า ความเป็น ความเป็นนั้น ความเป็นนี้ เริ่มต้นตั้งแต่ความเป็นเรา เป็นของเรา ที่เรียกว่า อัสมีมานะ หรืออัสมีทิฏฐิ หรือเรียกรวมกันว่า อัสมีมานะทิฏฐิ ความเห็นนับถือว่าเรามี เราเป็น คือ เป็นเราเป็นของเรา นี่เป็นตัวภาวะหรือตัวภพ ซึ่งเป็นต้นเดิมของทุกคน เมื่อมีเรามีของเรา เป็นเราเป็นของเราขึ้น เรานี้เองก็เป็นนั่นเป็นนี่ต่อไปอีก เพราะฉะนั้นจึงต้องมีเรา คือ เป็นเราขึ้นก่อนซึ่งเป็นตัวภพเป็นต้นเดิม นี้คือภพ

^{๔๓๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๑/๑๐๖.

^{๔๓๑} อ.ท.สก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔.

^{๔๓๒} พระสังฆมณฑลชวตตวิภังคะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

ค) อวิชชาสวะ อาสวะ คือ อวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ในสัจจะที่เป็นความจริง เป็นต้น ดังที่ได้อธิบายมาก่อนแล้ว เป็นความรู้ที่ตั้งอยู่ในความรู้ คือ ทุก ๆ คนที่เกิดมานี้มีจิตซึ่งเป็นธาตุรู้ ก็มีตัวความรู้อยู่แต่ความรู้ที่มีอยู่นี้ เป็นความรู้ผิด เป็นความรู้หลง นั่นก็เพราะว่ายังเป็นความรู้ที่เป็นอวิชชา รู้แต่ว่าเป็นความรู้ที่เป็นอวิชชา แต่ตัวตนเองนั้นไม่รู้จักตัวอวิชชาที่มีอยู่ในความรู้ของตัวเอง^{๔๓๓}

เพราะฉะนั้น เมื่ออาสวะเกิดขึ้นมาเป็นกาม เป็นภพ เป็นอวิชชา ในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส และในโผฏฐัพพะ สิ่งถูกต้อง ในเรื่องราวที่ได้ประสบมาผ่านทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจอยู่เป็นปกติ จึงจัดเป็นอวิชชา คือ ความไม่รู้จริง หรือไม่รู้ในสิ่งที่เป็นความรู้จริง แต่กลับเป็นความรู้ความเห็นว่ารักใคร่ นำปรารถนาพอใจบ้าง ไม่นำรักใคร่ ไม่นำปรารถนาพอใจบ้าง นำเพลินเพลินยินดีบ้าง เป็นทุกข์ว่าเป็นสุขบ้าง เห็นสมุทัยเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหา ว่าเป็นสิ่งที่น่าเพลินเพลินยินดี เป็นความสนุกสนาน ความติดใจยินดี จึงได้ติดใจยินดีอยู่ในตัณหาเหตุให้เกิดทุกข์และในตัวทุกข์ ไม่เห็นว่าเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่เห็นอนิจจัง ไม่เห็นทุกขัง ไม่เห็นอนัตตา แต่กลับเห็นว่าเที่ยง เห็นว่าเป็นสุข เห็นว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา

ความรู้ความเห็นเช่นนี้จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิต่อองค์มรรค เป็นอวิชชา คือ ความไม่รู้เป็นโมหะ คือ ความหลง เพราะฉะนั้น เมื่ออาสวะเกิดขึ้นมาในอารมณ์ คือ เรื่องทั้งหลายที่ประสบพบผ่านอยู่ เป็นปกติดังนี้ ความรู้ความเห็นจึงเป็นอวิชชาไปหมด ไม่เห็นอริยสัจตามที่พระผู้มีพระภาคได้แสดงไว้ แต่เห็นตรงข้ามกัน ดังนั้น อวิชชาจึงได้เพิ่มมากขึ้น ตกตะกอนลงในส่วนลึกเพิ่มขึ้น ๆ ทุกขณะ อาสวะจึงเป็นเหตุให้เกิดอวิชชาดังนั้น เมื่ออาสวะเกิดขึ้นอวิชชาจึงได้เกิดขึ้นด้วย

๒.๖.๓ เหตุที่ทำให้อวิชชาดับ

เมื่ออาสวะเกิดขึ้นอวิชชาก็เกิดขึ้น และเพิ่มเติมลงไปในตัวอวิชชาซึ่งเป็นอวิชชาสวะอันเป็นข้อสำคัญนี้ให้มากขึ้น แต่เมื่อบารมีเกิดขึ้นมา คือ ความดีที่ได้กระทำเก็บเอาไว้ในจิตส่วนลึกได้ปรากฏขึ้นมา ดังที่บุคคลเกิดมาเป็นมนุษย์ทุก ๆ คนนี้ ก็กล่าวได้ว่าเพราะมีบารมีจึงได้เกิดเป็นมนุษย์ บารมีนี้ก็คือ ปัญญา หรือวิชชานั้นเอง ซึ่งเป็นตัวความรู้ความฉลาดรู้ถูกต้อง ตั้งแต่การรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์ หรือไม่ใช่ประโยชน์ตั้งที่สามัญชนรู้จักอยู่

เมื่อได้ประสบกับอารมณ์ทางตา ทางหู เป็นต้น บารมีก็จะปรากฏขึ้นมา ทั้งยังได้ฟังคำสอนของพระอริยเจ้าทั้งหลายโดยตรง ซึ่งเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ได้ตรัสสอนเอาไว้ ซึ่ให้รู้จักทุกข์ รู้จักเหตุเกิดทุกข์ รู้จักความดับทุกข์ และรู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ แล้วก็ได้ปฏิบัติกำหนดพิจารณาจนรู้ว่า สิ่งที่เราเห็น สิ่งที่เราได้ยิน เป็นต้น เหล่านั้นเป็นตัวทุกข์ คือ อนิจจะจะไม่เที่ยง เกิดดับเป็นทุกข์ คือ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไม่ตั้งอยู่คงที่ บังคับไม่ได้ คือ บังคับให้เป็นไปตามที่ปรารถนา ตามที่ต้องการไม่ได้ เป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตาตัวตน ไม่ใช่ตัวเรา ไม่ใช่ของเรา มองเห็นตัณหา คือ ความดิ้นรนทะยานอยากของใจว่าเป็นตัวสมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ เห็นความดับแห่งตัณหาว่าเป็นตัวดับทุกข์ ดังนั้นการปฏิบัติเพื่อเพิ่มวิชา เป็นการลดอวิชชาให้น้อยลง^{๔๓๔} จนสามารถดับอวิชชาลงได้

^{๔๓๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), สัมมาทิฏฐิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๐๒-๒๐๘.

^{๔๓๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), สัมมาทิฏฐิ, หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

อวิชาจัดเป็นมูลรากของวิภูษะ และเป็นกระแสของการเริ่มต้นแห่งปฏิจจสมุปบาทด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงการดับแห่งอวิชา คือ ดับความไม่รู้ ดับความไม่รู้จริง ดับความไม่รู้แจ้ง แล้วทำให้เกิดเป็นความรู้ เป็นความรู้จริง เป็นความรู้แจ้งขึ้นมาแทน เมื่อดับความไม่รู้ ดับความไม่รู้จริง ดับความไม่รู้แจ้งได้หมดสิ้นแล้ว ความคิดปรุงแต่งที่จะทำบุญทำบาปก็ไม่มี

วิชา คือ ความรู้ ความรู้จริง ความรู้แจ้ง หมายถึง ความรู้แจ้ง ความรู้จริงเรื่องบาปบุญ รวมทั้งรู้เรื่องชีวิตว่าแท้จริงแล้วก็คือ การประชุมรวมกันของนามและรูป ความรู้ดังกล่าวมานี้สามารถพัฒนาถึงขั้นจะเกิดเป็นความรู้จริง เป็นความรู้แจ้งได้ และย่อมมีวิวัฒนาการไปตามลำดับ ^{๔๓๕} ดังนี้ คือ

ก) ขั้นรู้นามรูปมีการเกิดดับ หมายถึง รู้นามรูป คือ ชีวิตของคนเรานั้นมีการเกิดขึ้นแล้วก็มี การดับไป เมื่อดับไปแล้วก็เกิดขึ้นอีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ตลอดเวลา

ข) ขั้นรู้นามรูปมีแตกดับเป็นจุดจบสิ้น หมายถึง รู้นามรูปแม้จะมีการเกิดขึ้น แต่การเกิดขึ้นนั้นก็ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ท้ายที่สุดก็แตกดับไปฝ่ายเดียว ไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นมาแล้วจะเที่ยงแท้ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดไป

ค) ขั้นรู้นามรูปปรากฏเป็นของน่ากลัว หมายถึง รู้นามรูปมีการแตกดับเป็นจุดที่จบสิ้น แล้วก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่า นามรูปทั้งปวงไม่ว่าจะอยู่ในภพใด อยู่ในคติใด ต่างล้วนปรากฏเป็นของที่น่ากลัวทั้งสิ้น เพราะต้องมีการแตกดับสลายไป ไม่มีส่วนใดเหลืออยู่อย่างปลอดภัยได้

ง) ขั้นรู้นามรูปเป็นโทษ หมายถึง เมื่อรู้นามรูปปรากฏเป็นของน่ากลัวแล้ว ก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่านามรูปทั้งหมดนั้นเป็นโทษ คือ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่องจะต้องปนอยู่ด้วยทุกข์

จ) ขั้นรู้นามรูปเป็นของน่าเบื่อหน่าย หมายถึง เมื่อรู้นามรูปทั้งหมดนั้นเป็นโทษแล้วก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่านามรูปทั้งหมดนั้น เป็นของน่าเบื่อหน่าย ไม่น่าเพลิดเพลิน ไม่น่าที่จะติดใจในรูปนามเหล่านั้นอันใดเลย

ฉ) ขั้นรู้ปรารถนาจะพ้นไปจากนามรูป หมายถึง เมื่อรู้นามรูปเป็นของน่าเบื่อหน่ายแล้วก็เกิดความรู้ในขั้นต่อไปอีก คือ ความรู้ที่อยากจะพ้นไปจากนามรูปเหล่านั้น กล่าวคือ ไม่อยากที่จะมีตัว มีตนอีกต่อไป ไม่อยากที่จะต้องเกิดใหม่ในภพภูมิต่าง ๆ อีกต่อไป เพราะได้เห็นภัยของนามรูป และเกิดความเบื่อหน่ายขึ้นอย่างแท้จริง

ช) ขั้นรู้พิจารณาทบทวน หมายถึง เมื่อรู้ถึงความน่าเบื่อหน่ายในนามรูปจนถึงขั้นที่อยากจะพ้นไปให้หมดสิ้นแล้ว ก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่าการที่จะพ้นจากนามรูปไปได้อย่างหมดสิ้นนั้น ต้องยกเอานามรูปนั้นขึ้นมาพิจารณาทบทวน ด้วยหลักพระไตรลักษณ์ กล่าวคือ ต้องพิจารณานามรูปจนเห็นได้อย่างชัดเจนว่า นามรูปนั้นไม่เที่ยง นามรูปนั้นถูกบีบคั้นให้ผันแปร และนามรูปนั้นไม่มีตัวตนที่แท้จริง เพื่อมองหาอุปายที่จะพ้นไปจากนามรูปนั้นให้ได้

ฌ) ขั้นรู้วางใจเป็นกลางในสังขาร คือ นามรูป หมายถึง เมื่อรู้พิจารณานามรูปซ้ำ ๆ ด้วยหลักพระไตรลักษณ์แล้ว ก็เกิดความรู้ในขั้นต่อไป คือ รู้การวางใจเป็นกลางเพราะมีความเข้าใจตามสภาพที่เป็นจริงว่า นามรูปทั้งปวงย่อมไม่เที่ยง นามรูปทั้งปวงถูกบีบคั้นให้ผันแปร และนามรูปทั้งปวงไม่มีตัวตนที่แท้จริง แล้วสามารถวางใจเป็นกลางได้ไม่ยินดีไม่ยินร้าย ต่อจากนั้นก็เห็นว่า นิพพาน คือ การดับนามรูปได้อย่างสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความสงบ แล้วญาณ คือ ความรู้ก็มุ่งตรงต่อนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับนามรูปเสียได้

ฎ) ขั้นรู้สอดคล้องตามอริยสัจ หมายถึง เมื่อรู้การวางใจเป็นกลางในนามรูปจนเกิดญาณ คือ ความรู้มุ่งตรงต่อนิพพานแล้ว ก็เกิดความรู้ในขั้นต่อไปอีก คือ ความรู้ที่สอดคล้องตามอริยสัจว่านามรูป

^{๔๓๕} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๙๗.

ทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์ซึ่งมีมูลมาจากตัณหา แต่ถึงอย่างไรนามรูปทั้งหมดนั้นก็สามารทำให้ดับไปได้โดยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ความรู้ในขั้นนี้เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรกฺขญาณมาคั่นกลาง แล้วก็เกิดมรรคญาณให้ได้สำเร็จเป็นพระอริยะ คือ ได้บรรลุมรรค ผล ตามลำดับ ตั้งแต่สำเร็จเป็นพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี ไปจนถึงเป็นพระอรหันต์

วิชา หรือวิปัสสนาญาณนี้ย่อมสามารถที่จะละอวิชาให้ลดลงไปได้ตามลำดับ และจะสามารถถอนอวิชาให้หมดสิ้นไปได้ก็ต่อเมื่อ วิชา หรือวิปัสสนาญาณนั้นได้รับการพัฒนาจนมีความแก่กล้าขึ้นถึงขั้นเป็นมรรคญาณ และผลญาณ เมื่อเกิดมรรคญาณ และผลญาณในขั้นที่สมบูรณ์ คือ อรหัตตมรรค และอรหัตตผลแล้ว ก็สามารถที่จะดับปัจจัยการเชื่อมต่อแห่งอวิชาลงไปได้อย่างแน่นอน^{๔๓๖}

๒.๖.๔ อาหารของอวิชา

พระผู้มีพระภาคตรัสเกี่ยวกับอาหารของอวิชาแก่ภิกษุในอวิชาสูตร^{๔๓๗} ว่า

เมื่อบุคคลไม่คบสัตบุรุษ ย่อมไม่ได้ฟังพระสัทธรรม

เมื่อไม่ได้ฟังสัทธรรม ย่อมไม่เกิดศรัทธา

เมื่อไม่เกิดศรัทธา ย่อมไม่มีโยนิโสมนสิการ

เมื่อไม่มีโยนิโสมนสิการ ย่อมไม่มีสติสัมปชัญญะ

เมื่อไม่มีสติสัมปชัญญะ ย่อมไม่สำรวมอินทรีย

เมื่อไม่สำรวมอินทรีย ย่อมไม่มีสุจริต ๓

เมื่อไม่มีสุจริต ๓ ย่อมไม่มีการระงับนิวรณ์ ๕

เมื่อไม่มีการระงับนิวรณ์ ๕ ย่อมเป็นอาหารของอวิชา

เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงบนยอดเขา เมื่อฝนตกลงหนัก ๆ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่มทำให้ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยม ชอกเขา ลำธารและห้วยเต็มเปี่ยมแล้วทำให้หนองเต็ม หนองเต็มแล้วทำให้บึงเต็ม บึงเต็มแล้วทำให้แม่น้ำน้อยเต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้วทำให้แม่น้ำใหญ่เต็ม แม่น้ำใหญ่เต็มแล้วทำให้มหาสมุทรสาครเต็ม มหาสมุทรสาครนี้มีอาหารอย่างนี้ และเต็มเปี่ยมอย่างนี้

นิวรณ์เป็นอาหารของอวิชา สิ่งที่เรียกว่านิวรณ์นี้แปลว่า เครื่องกั้นจิต เป็นสิ่งที่เข้ามาปิดบังจิต มารบกวนจิตไม่ให้สงบ มีอยู่ด้วยกัน ๕ อย่าง คือ

ก) กามฉันทะ แปลว่า ความพอใจในกาม เป็นความรู้สึกทางกามที่เกิดขึ้นมาในจิตใจ พระผู้มีพระภาคเจ้าอุปมาเหมือนกับสีสำหรับย้อมผ้า หรือสีอื่น ๆ ถ้าใส่ลงไปใต้น้ำที่ใสสะอาด น้ำก็กลายเป็นน้ำขุ่นที่ปะปนอยู่ด้วยสี ความใสสะอาดของน้ำก็สูญหายไป กามฉันทะก็เช่นเดียวกัน ถ้าเกิดขึ้นมาในจิตใจก็จะย้อมให้จิตใจสกปรกสูญเสียความสะอาดบริสุทธิ์ไป

ข) พยาบาท แปลว่า ความคิดประทุษร้าย ความอึดอัดขัดเคือง ไม่พอใจ พระองค์อุปมาเหมือนกับน้ำที่ถูกต้มจนเดือด จะมีลักษณะร้อนเดือดพล่าน ไม่นิ่งเรียบ ถ้าใครเอามือจุ่มลงไปก็จะร้อนผุดผอง พยาบาทก็เช่นเดียวกันถ้าเกิดขึ้นมาก็ทำให้จิตใจเร่าร้อนเดือดพล่าน ทำให้สูญเสียความเย็นความสงบไป

^{๔๓๖} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปปาท, หน้า ๑๔๗-๒๐๑.

^{๔๓๗} อ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๑๒๐, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔

ค) ถีนมิทธะ แปลว่า ความหดหู่และง่วงซึม ความเบื่อท้อแท้ จิตไม่มีกำลัง อุปมาเหมือนกับจอก แหนที่ลอยอยู่ในสระ น้ำที่ใสสะอาดถ้ามีจอกแหนปกคลุมอยู่ข้างบน ก็ไม่สามารถมองเห็นน้ำที่ใสสะอาดได้ ถีนมิทธะก็เช่นเดียวกันถ้าเกิดขึ้นแล้วก็ทำให้จิตใจสูญเสียความสะอาดบริสุทธิ์ จิตใจแพ่ห่อเหี่ยวไป

ง) อุทธัจจะกุกกุจจะ แปลว่า ความฟุ้งซ่านและรำคาญ เป็นความฟุ้งซ่านเรื่อยเปื่อยไม่เป็นสาระประโยชน์ อุปมาเหมือนกับละลอกคลื่นที่เกิดจากลม พัดมากระทบน้ำที่ใสสะอาด และเรียบสงบนิ่ง ถ้ามีลมพัดผ่านมากกระทบ น้ำก็จะเกิดเป็นระลอกคลื่นขึ้นมาความสงบเรียบนิ่งก็หมดไป อุทธัจจะกุกกุจจะก็เช่นเดียวกัน เมื่อเกิดขึ้นมาก็ทำให้จิตใจให้ฟุ้งซ่าน ไม่สงบนิ่ง

จ) วิจิกิจฉา แปลว่า ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจ ตัดสินใจอะไรไม่ได้ อุปมาเหมือนกับน้ำใสบริสุทธิ์ แต่นำไปวางไว้ในที่มืดเราก็ไม่สามารถมองเห็นน้ำนั้นได้ แม้น้ำจะใสสะอาดบริสุทธิ์ แต่เพราะปกคลุมอยู่ด้วยความมืด จึงเป็นเหตุให้มองไม่เห็นน้ำ วิจิกิจฉาก็เช่นเดียวกัน เมื่อเกิดขึ้นมาแล้วก็ทำให้จิตใจมืด มองไม่เห็นธรรมไม่เห็นธรรมไม่เห็นธรรม

นิวรรณ์ทั้ง ๕ นี้เป็นกิเลสอย่างกลาง เป็นโอกรุ่นเกิดขึ้นมาจากอวิชชา^{๔๓๘} โดยที่ไม่ต้องสัมผัสกับอายตนะภายนอกเสียก่อน ผิดกับกิเลสอย่างหยาบ เช่น ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ต้องอาศัยการสัมผัสกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เสียก่อน จึงจะเกิดขึ้นมาได้^{๔๓๙}

๒.๖.๕ ระดับของอวิชชา

ในฐานะที่อวิชชาเป็นกิเลสอันสำคัญ ซึ่งเป็นประธานของกิเลสทั้งปวง เป็นมูลรากของวิภูฏะ คือ เป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่สิ้นสุด ระดับต่าง ๆ ของอวิชชาแบ่งออกได้เป็น ๓ ระดับ คือ

ก) ระดับอนุสัยกิเลส หมายถึง อวิชชาที่เกิดขึ้นนอนเนื่องอยู่ในจิตใจ มีมาแต่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาน อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาในระดับปริยภูฏานกิเลส

ข) ระดับปริยภูฏานกิเลส หมายถึง อวิชชาที่เกิดขึ้นรบกวนจิต ซึ่งก็คือ อนุสัยกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมา นั่นเอง อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาในระดับวิตีกกมกิเลส อวิชชาขั้นนี้อาจจะสังเกตได้ยาก จึงควรสังเกตดูที่กิเลสตัวอื่นที่เกิดเนื่องจากอวิชชา อาทิ กามฉันทะ(ความใคร่ในกาม) และพยาบาท (ความคิดปองร้ายผู้อื่น)

ค) ระดับวิตีกกมกิเลส หมายถึง อวิชชาขั้นหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล คือ ทำผิดทั้งกายและวาจา ซึ่งก็คือ ปริยภูฏานกิเลสที่ไม่สามารถควบคุมได้นั่นเอง

อวิชชาที่กล่าวมานี้จัดเป็นกิเลส เนื่องจากความไม่รู้แบบนี้เป็นความไม่รู้ที่เป็นอุปสรรคต่อการทำศีลให้บริสุทธิ์ ต่อการเจริญสมาธิต่อการเจริญวิปัสสนา และต่อการบรรลุธรรม

ส่วนอวิชชาที่ไม่เป็นกิเลส เรียกว่า ปฏิรูปกอวิชชา คือ อวิชชาเทียม ไม่เป็นอุปสรรคต่อการทำศีลให้บริสุทธิ์ต่อการเจริญสมาธิต่อการเจริญวิปัสสนา และต่อการบรรลุ มรรค ผล ได้แก่ ความไม่รู้หนังสือ ความไม่รู้วิชาการต่าง ๆ ความไม่รู้จักบุคคล ความไม่รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณี รวมทั้งความไม่รู้อื่น ๆ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม^{๔๔๐} แต่อวิชชาก็ยังมีกิเลสที่จัดว่าเป็นตัวเดียวกันอยู่ด้วย นั่นก็คือ ตัณหา ซึ่งมีอยู่ ๓ ระดับ คือ

^{๔๓๘} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๒/๔๕๘.

^{๔๓๙} พระคัมภีร์ญาณ อภิปัญญา, ปฏิจจสมุบาทคือกฎแห่งความจริง, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๓-๑๒๕.

^{๔๔๐} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุบาท, หน้า ๒๐-๒๑.

๑) ระดับอนุสัยกิเลส หมายถึง ตัณหา หรือความอยากที่เกิดขึ้นเนื่องอยู่ในจิต มีติดตัวมาตั้งแต่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ เป็นความอยากขั้นพื้นฐานของมนุษย์ทุกคน ซึ่งแสดงตัวออกมาเป็นความรักตัวเอง อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาระดับปริยฐานกิเลสต่อไป เป็นกิเลสอย่างละเอียด ถ้ายังไม่ได้ดับกิเลสอนุสัยกิเลสก็เนื่องอยู่ในจิต ที่เกิดดับสับต่อกันเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยให้เกิดปริยฐานกิเลสต่อไป

๒) ระดับปริยฐานกิเลส หมายถึง ตัณหา หรือความอยากที่เกิดขึ้นรบกวนจิต เป็นตัวคอยก่อกวนไม่ให้จิตสงบลงได้ ปลุกเร้าให้อยากอยู่ตลอดเวลา ซึ่งก็คือ ตัณหาระดับอนุสัยกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาั่นเอง โดยแสดงตัวออกมาเป็นความอยากต่าง ๆ เช่น อยากได้ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสทางกาย และสิ่งสัมผัสทางใจที่ดี สรุปลงก็คือ อยากได้ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาในระดับวิตีกมกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดร่วมกับอกุศลจิต แต่ไม่ถึงขั้นล่วงเป็นทุจริตกรรม ระเบียบปริยฐานกิเลสได้ชั่วคราว เป็นวิกขัมภนปหานด้วยฌานกุศลจิต

๓) ระดับวิตีกมกิเลส หมายถึง ตัณหา หรือความอยากในขั้นหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล คือ ทำผิดทั้งทางกาย และวาจา ซึ่งก็คือตัณหาระดับปริยฐานกิเลสที่กำลังกำเริบขึ้น จนไม่สามารถควบคุมได้นั่นเอง เป็นกิเลสอย่างหยาบ ทำให้ล่วงเป็นทุจริตกรรมทางกาย และวาจา วิรติ คือ ละเว้นวิตีกมกิเลสได้ด้วยศีล^{๔๔๑}

ตัณหาเป็นกิเลสชนิดเดียวกันกับอวิชชา และมีอีกลักษณะหนึ่ง คือ อวิชชาทำให้คนเราทำได้ทั้งบาป และบุญ ตัณหาก็เป็นเช่นเดียวกัน คือ ทำให้คนเราทำได้ทั้งบาป และบุญ ตัณหาทำให้คนเราทำบาป คือ อยากได้ลาภ ยศ แต่ไม่แสวงหาด้วยวิธีที่ถูกต้อง แต่กลับไปแสวงหาให้ได้มาด้วยวิธีที่ผิด เช่น ลักขโมย ปล้นจี้ หรือไม่ก็วิ่งเต้นขัดแข้งขัดขาผู้อื่น บางรายหนักยิ่งไปกว่านั้นถึงขั้นประหัตประหารกัน แต่ก็มีในทางตรงกันข้ามที่ตัณหาทำให้เราทำบุญ คือ อยากเกิดในสวรรค์แล้วชวนชวายนการทำความดีต่าง ๆ เช่น ให้ทาน รักษาศีล รวมทั้งการอยากได้บรรลุมรรค ผล แล้วก็พยายามชวนชวายนปฏิบัติธรรม ตัณหาในแง่นี้จัดเป็นตัณหาในฝ่ายกุศล

อธิบายความได้ว่า ความอยากของปุถุชนทุกอย่างจัดเป็นตัณหาทั้งหมด เพราะพิจารณาถึงผลที่ว่า เมื่อได้ตามที่อยากแล้วก็มีความสุขแต่ถ้าไม่ได้ก็เป็นทุกข์ ฉะนั้น ในการทำความดีของปุถุชนจึงต้องอาศัยตัณหาละตัณหา นั่นก็คือ อาศัยตัณหาฝ่ายดีละตัณหาฝ่ายชั่ว หรือความอยากทำดีละความอยากทำชั่ว จนเมื่อละความชั่วได้หมดแล้ว ความอยากทำดีแบบคิดหวังผลดีตอบแทนก็พลอยหมดสิ้นไปด้วย เพราะผู้อยากได้บรรลอรหัตผลแล้ว

ความรู้ที่ไม่เป็นอวิชชา มีอยู่ เช่นเดียวกับกับความอยากที่ไม่เป็นตัณหาก็มีอยู่ เช่น ความอยากทานข้าว ความอยากดื่มน้ำ อันเป็นความต้องการของร่างกายตามปกติ แต่ถ้าความอยากเหล่านั้นรุนแรงขึ้นถึงขั้นต้องดิ้นรนแสวงหา หรือทำให้เกิดความทุกข์ใจความหงุดหงิดใจเมื่อไม่ได้ตามที่ต้องการแล้ว ก็จัดว่าเป็นตัณหา^{๔๔๒}

^{๔๔๑} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขปจิตตสังเขป**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๕๓.

^{๔๔๒} บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจนุปบาท**, หน้า ๖๙-๗๐.

๒.๖.๖ ผลของอวิชา

ผลที่เกิดจากการมีอวิชาเป็นเหตุ นั่นก็คือสังขาร หรืออวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารนั่นเอง อวิชาที่เป็นสาเหตุให้เกิดสังขารนั้น มีลักษณะที่จตุกษะดังนี้ ๑. ญาณลักขณา มีความไม่รู้หรือเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา เป็นลักษณะ สมโมหรรสา ทำให้สัมปยุตตธรรม และผู้ที่ไม่หะกำลังเกิดอยู่ นั้น มีความหลง ความมืดมน เป็นกิจ ฉาปนปัจจุภูฏานา ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ เป็นผล อาสวปฏฐานา มีอาสวะเป็นเหตุใกล้ คำว่า สังขาร หมายถึง ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิดขึ้น เป็นธรรมที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง หรือเป็นเจตนาที่เป็นเหตุแห่งการปรุงแต่ง ได้แก่ เจตนาในอกุศล และโลกียกุศล สังขารที่เป็นผลของอวิชา มี ๖ อย่าง คือ

ก) ปุณฺณยาสังขาร คือ กุศลเจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งโลกียกุศลวิบาก และกุศลกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นบุญด้วย และเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปุณฺณยาสังขาร ซึ่งสำเร็จได้ด้วยอำนาจของท่าน ศีล ภาวนา ผู้ที่พอใจเลื่อมใสในการทำบุญ การให้ทาน รักษาศีล และภาวนานั้น โดยมากก็ปรารถนาอยากจะได้ความสุขสบายต่อไปในชาติหน้า ให้มากยิ่งขึ้นกว่าที่มีในปัจจุบัน และยังเมื่อได้รับรู้เรื่องราวของผู้ที่เกิดเป็นเศรษฐี ราชาราชินี เป็นคนสวย มีอำนาจ มีความเฉลียวฉลาด หรือเป็นเทพบุตร เทพธิดา มีทรัพย์สมบัติมากมาย มีอายุยืน ไม่มีความลำบากเหล่านี้ ซึ่งล้วนเป็นผลมาจากการให้ทาน รักษาศีล การภาวนาทั้งสิ้น ทำให้ผู้ได้ฟังเกิดความชื่นชมยินดีอยากจะได้ความสุขเหล่านี้บ้าง แล้วก็พยายามบำเพ็ญกุศล แล้วตั้งความปรารถนาด้วยวาจาจิตยอมอ่อนน้อมเข้าสู่ความสุขต่าง ๆ เพราะวามองไม่เห็นโทษทุกข์ สมุทัย ไม่เห็นคุณของนิโรธ และมรรค ก็เพราะโมหะนั้นเอง

ข) อปุณฺณยาสังขาร คือ อกุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งอกุศลวิบาก และอกุศลกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นบาปด้วย และเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อปุณฺณยาสังขาร ซึ่งสำเร็จได้ด้วยอำนาจของทุจริต ๑๐ ก็คือบางคนไม่เชื่อว่าการทำดีนั้นเป็นบุญ การทำชั่วนั้นเป็นบาป ฉะนั้น คนจำพวกนี้จึงมีความพอใจในการกระทำทุจริตต่าง ๆ มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่อลวง เสพสุรา เป็นต้น หรือบางคนก็รู้ว่าการกระทำชั่วต่าง ๆ นั้นไม่ดีเป็นบาป แต่ตนก็ไม่ละเว้นที่จะกระทำ คือ มีความพึงพอใจในการที่จะได้กระทำทุจริตต่าง ๆ บางคนก็นับถือผี มีความเข้าใจว่าการฆ่าสัตว์แล้วนำไปบูชาผีแล้ว ผีก็จะบันดาลให้สำเร็จตามที่ตนประสงค์ และคุ้มครองให้อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุขไปตลอดชีวิต และเมื่อตายไปแล้ว ผีนั้นก็จะส่งให้วิญญาณของตนไปสู่สวรรค์ การกระทำทุจริตต่าง ๆ ของบุคคลก็เพราะมองไม่เห็นโทษของทุกข์ สมุทัย และนึกไปไม่ถึงคุณของนิโรธ มรรค ด้วยอำนาจของโมหะที่ปกปิดไว้นั่นเอง

ค) อาเนญยาสังขาร คือ กุศลเจตนา ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเป็นผู้ปรุงแต่งอรูปวิบากโดยตรง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ หมายถึง ธรรมชาติใดที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วย และเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อาเนญยาสังขาร ซึ่งสำเร็จได้ด้วยอำนาจของภาวนา ที่บุคคลบางพวกมีความเห็นว่าเป็นความทุกข์ หรือความเดือดร้อนต่าง ๆ ที่สัตว์ทั้งหลายกำลังได้รับอยู่นั้น ก็เนื่องมาจากรูปธรรมนั่นเองที่เป็นเหตุ เพราะเมื่อมี ตา หู จมูก ลิ้น กายแล้ว ก็จะต้องมีการอยากเห็น อยากได้ยิน อยากได้กลิ่น อยากรู้รส อยากถูกต้อง เหล่านี้ ซึ่งถ้าไม่เป็นไปตามที่ต้องการแล้ว ก็จะเกิดความเดือดร้อนขึ้น หรือเจ็บไข้ไม่สบายต่าง ๆ เพราะอาศัยร่างกายนี้เองจึงเป็นทุกข์ ถ้าไม่มีร่างกายก็จะมีทุกข์ มีแต่สุขอย่างเดียว ดังนั้น บุคคลพวกนี้จึงพยายามหาหนทางที่จะไม่ให้มีรูปเกิดขึ้น โดยพยายามทำสมถกรรมฐานจนได้ฌานไปโดยลำดับ จนถึงอรุพฌาน

ง) กายสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง กายหุจจริต และกายสุจจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางกาย หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นผู้ปรุงแต่งกาย ธรรมชาตินั้นเรียกว่า กายสังขาร

จ) วจีสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง วจิทุจจริต และวจิสุจจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางวาจา หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นผู้ปรุงแต่งวาจาธรรมชาตินั้นเรียกว่า วจีสังขาร

ฉ) จิตตสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง มโนหุจจริต และมโนสุจจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลกียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นผู้ปรุงแต่งใจธรรมชาตินั้นเรียกว่า จิตตสังขาร

ในสังขารที่เป็นผลของอวิชาเหล่านี้ ปุณฺณาสังขารที่เกี่ยวกับมหากุศล และอปุณฺณาสังขารเหล่านี้สำเร็จได้ด้วย กายกรรม วจกรรม และมโนกรรม แต่ปุณฺณาสังขารที่เกี่ยวกับรูปาวจรกุศล และอาเนญยาสังขารเหล่านี้สำเร็จได้ด้วยมโนกรรมอย่างเดียว^{๔๔๓}

๒.๖.๗ การละอวิชา

การละ หมายถึง การขจัดออก การทำลายให้สิ้น การสละออกทั้ง กำจัดหรือการปราบ ซึ่งการละอวิชานั้น นับว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พุทธองค์ได้ทรงแสดงวิธีในการละอวิชานั้น ดังปรากฏพระพุทธพจน์มีอยู่หลายวิธี เช่น การละอวิชาด้วยอวิชา การละอวิชาด้วยไตรลักษณ์ การละอวิชาด้วยไตรสิกขา การละอวิชาด้วยความสละความยึดมั่นถือมั่น และการละอวิชาด้วยการเจริญอริยมรรค

พุทธศาสนาถือว่าอวิชาอันเป็นความมืดบอด ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ถือเป็นรากเหง้าของกิเลสทั้งปวง^{๔๔๔} ดังนั้นการละอวิชาเพื่อได้อวิชา อันเป็นความรู้ความจริงอันประเสริฐ จึงถือเป็นสิ่งที่สำคัญในพระพุทธศาสนาและพระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องเดียวคือ สอนให้ละออกจากทุกข์ อันเป็นความจริงที่ทุกคนหนีไม่พ้น ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะใด เพศ ใด ก็ตาม เป็นความจริงแท้สากลที่ทุกคนเกิดมาแล้วต้องพบเจอ ซึ่งพระพุทธศาสนาได้มีคำสอนที่จัดไว้อย่างเป็นระเบียบเรียกว่าพระไตรปิฎก อันรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ เพื่อให้ทุกคนได้ศึกษาและนำไปปฏิบัติตาม ตามกำลังปัญญาของแต่ละบุคคล อันนำไปสู่การถอนรากเหง้าของอวิชา ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังจะได้กล่าวต่อไป

๑) การละอวิชาด้วยอวิชา

อวิชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในสมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรค ทามินีปฏิบัติ ส่วนอวิชา อันหมายถึง ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ และความรู้ในทุกข์นิโรคคามินีปฏิบัติ^{๔๔๕} อวิชาเป็นต้นเหตุของการกระทำกรรมต่าง ๆ อันเป็นอกุศลกรรม ที่บุคคลพึงกระทำโดยปราศจากความละอายต่อบาป และความไม่เกรงกลัวบาป เมื่อบุคคลเป็นเช่นนี้ การกระทำทางกาย วาจา และใจ จึงเป็นเหตุของการกระทำผิด โดยเริ่มจากการมีความคิดเห็นผิด ดำริผิด เจรจาผิด กระทำผิด เลี้ยงชีพผิด พยายามผิด ระลึกผิด ตั้งจิตมั่นผิด ดังในอวิชาสูตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มีอวิชาไม่เห็นแจ้งยอม

^{๔๔๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ประมวลไตรปิฎก, ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๓๖-๔๑.

^{๔๔๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๗/๖๐๒.

^{๔๔๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๑๖๐๓.

มีมิจฉาทิฏฐิ ผู้มีมิจฉาทิฏฐิย่อมมีมิจฉาสังกัปปะ ผู้มีมิจฉาสังกัปปะย่อมมีมิจฉาวาจา ผู้มีมิจฉาวาจาย่อมมีมิจฉากัมมันตะ ผู้มีมิจฉากัมมันตะย่อมมีมิจฉาอาชีวะ ผู้มีมิจฉาอาชีวะ ย่อมมีมิจฉาวายามะ ผู้มีมิจฉาวายามะย่อมมีมิจฉาสติ ผู้มีมิจฉาสติย่อมมีมิจฉาสมาธิ”^{๔๔๖}

ดังนั้น การละอวิชชาด้วยวิชา จึงต้องทำให้แจ้งในวิชา^{๔๔๗} คือ ทำความเห็นให้ถูกต้อง รู้แจ้ง อันจะทำให้มีความละเอียดและเกรงกลัวต่อการทำบาปอกุศลทั้งปวง พุทธศาสนามีคำสอนอันยึดหลักว่าการกระทำทางกาย วาจา และใจ หากมีความคิดเห็นผิดก็ทำให้วาจาผิด และทำผิด ดังนั้นเมื่อบุคคลจะเกิดการกระทำจึงเริ่มต้นที่ต้องทำให้ตนเองมีความเห็นถูกต้องก่อนและการเกิดการรับรู้ต่าง ๆ เกิดจากการกระทบกันของอายตนะ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย หากไม่มีทวาร ทั้ง ๕ ก็ไม่สามารถเกิดการรับรู้ให้เป็นความรู้สึกรู้ได้ จนเกิดเป็นความยึดเข้าไปให้จิตใจเกิดการปรุงแต่งให้เกิดการกระทำอกุศลทางกาย วาจา และใจ พุทธศาสนาถือว่าผู้ที่มีความเห็นผิดเพราะยังเป็นผู้ที่เต็มไปด้วยกิเลส อันนำไปสู่การกระทำเพื่อตัวเองโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบที่จะเกิดกับผู้อื่น^{๔๔๘}

๒) การละอวิชชาด้วยปัญญาเห็นไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะ ๓ อาการที่เป็นเครื่องกำหนด ๓ อย่าง อันให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่างนั้น ตามธรรมดาของมัน^{๔๔๙} ไตรลักษณ์ เรียกว่า สามัญลักษณ์ คือเป็นคุณสมบัติธรรมดาสามัญทุกๆ ไปของปรมาตธรรมทุกตัว ไม่ว่าจิตก็ดี เจตสิกก็ดี รูปก็ดี ต่างก็มีคุณสมบัติกันอย่างนี้ทั้งสิ้น จิตนั้นหมายถึงสิ่งที่รับรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกนั้นคือเครื่องปรุงแต่ง ส่วนรูป นั้นคือรูปที่เราเห็นซึ่งมีสามัญลักษณ์ดังนี้คือ

๑. อนิจจลักษณะ คือสภาวะหรือลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาล นี่เป็นคุณสมบัติของสามัญลักษณ์ ตัวแรกของความเป็นปรมาตธรรมทุกตัว

๒. ทุกขลักษณะ ได้แก่สภาวะหรือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ จำต้องแตกต้องดับเสื่อมสลายไปในที่สุด นี่เป็นลักษณะตัวที่ ๒ ของสามัญลักษณ์ เรียกว่า ทุกขลักษณะ

๓. อนัตตลักษณะ อันได้แก่สภาวะหรือลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ หมายความว่าให้เป็นไปตามใจชอบหาได้ไม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิพพาน มีลักษณะตัวนี้ตัวเดียวเท่านั้นคืออนัตตลักษณะ คือสภาวะหรือลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ และจะให้เป็นไปตามใจชอบก็ไม่ได้

ไตรลักษณ์ หรือ ลักษณะ ๓ อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้น ๆ ๓ ประการ ได้แก่

๑. อนิจจตา (อนิจจัง) ความเป็นของไม่เที่ยง

๒. ทุกขตา (ทุกขัง) ความเป็นทุกข์ หรือความเป็นของทนอยู่ไม่ได้

๓. อนัตตตา (อนัตตา) ความเป็นของมิใช่ตัวตน

^{๔๔๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑/๒.

^{๔๔๗} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑-๒/๑๗๕.

^{๔๔๘} จำลอง ดิษยวินิช, ความเครียด ความวิตกกังวล และสุขภาพ. (เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๗.

^{๔๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๘๙.

ลักษณะ ๓ เหล่านี้มีแก่ธรรมที่เป็นสังขตะ คือสังขารทั้งปวง เป็นสามัญเสมอเหมือนกัน จึงเรียกว่า สามัญญลักษณะ ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ มีอยู่ตลอดเวลา จึงเรียกว่า ธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา) ส่วนคำว่าไตรลักษณ์และสามัญลักษณะ เป็นคำที่เกิดขึ้นภายหลังในยุคอรรถกถา การพิจารณาไตรลักษณ์นั้นพิจารณาในชั้นที่ ๕ ลงในไตรลักษณ์ด้วยอำนาจของปัญญา โดยค้นหาตัวสัตว์ บุคคล หญิง ชาย เรา เขา ในชั้นที่ ๕ ซึ่งชั้นที่ ๕ คือ รูปชั้นที่ เวทนาชั้นที่ สัญญาชั้นที่ สังขารชั้นที่ และวิญญาณชั้นที่ นอกจากนั้น การพิจารณานามชั้นที่ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกับการพิจารณาการพิจารณากลับไปกลับมากับปัญญารู้ชัดว่าไม่มีอะไร นอกจากไตรลักษณ์อยู่ในชั้นที่ ๕ เท่านั้น ปัญญาจะหมดความสงสัยในชั้นที่ทั้งปวง เพราะความฉลาดและคล่องแคล่วของปัญญา จะสามารถตามค้นหาเข้าไปถึงรากฐาน ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็จะไปพบจิตดวงสมมุติอันเป็นจตุรวมแห่งอวิชชาเต็มอยู่ในที่นั้น สติปัญญาก็บอววิชา ก็จะกลายเป็นตัวกำหนดพิจารณาทันใด

ในสหายตนสังยุตตนิกาย พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่อดีตตาของเรา”^{๔๕๐} ทั้ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ก็ไม่เที่ยง ไม่ใช่ของเรา ไม่มีตัวตน ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตจึงหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่าจิตหลุดพ้นแล้ว สิ้นชาติแล้ว ทำกิจที่ควรทำ คือการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ แล้วเป็นต้น นี่คือการละด้วยไตรลักษณ์

๓) การละอวิชชาด้วยหลักไตรสิกขา

ไตรสิกขา หรือ สิกขา ๓ หมายถึง ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักในการศึกษา ฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นจนบรรลุนิพพาน^{๔๕๑} ถือเป็นหลักการพัฒนาชีวิตเพื่อให้ประสบความสำเร็จเป็นคนสมบูรณ์แบบตามแนวพุทธ ไตรสิกขา จึงจัดอยู่ใน มรรค (ธรรมที่ควรเจริญ) คือควรทำให้เกิดมีขึ้น เพื่อใช้เป็นเครื่องมือพัฒนาชีวิต มี ๓ ประการคือ (๑) อธิศีลสิกขา สิกขา คือ ศีลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติในการอบรมความประพฤติอย่างสูง (๒) อธิจิตตสิกขา สิกขา คือจิตอันยิ่ง หมายถึง สมาธิ และ (๓) อธิปัญญาสิกขา สิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง

ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา^{๔๕๒} เป็นการจัดระเบียบ กาย วาจา ใจ ให้บริสุทธิ์ ศีลเป็นการจัดระเบียบกาย สมาธิ จัดระเบียบใจ ปัญญาเป็นการพัฒนาความรู้ไปสู่การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ถือเป็นจุดหมายสูงสุดที่ไม่มีกิจอื่นต้องทำแล้ว^{๔๕๓} ไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณ เพื่อความหมดสิ้นกิเลสอีกต่อไป พระพุทธศาสนาสถาว่าการปฏิบัติตามหลัก ไตรสิกขาจนบรรลุนั้นเป็นการบรรลุอรหัตตผลสูงสุดแล้ว

๔) การละด้วยการสละอุปาทาน

ความยึดมั่นถือมั่นว่า อุปาทาน^{๔๕๔} ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายซึ่งอาศัยกันและกัน ทั้ง

^{๔๕๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑.

^{๔๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๗.

^{๔๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๔๕๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๔๘/๒๐๓.

^{๔๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๕๗๑.

อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ จนทำให้เกิดความทุกข์ คร่ำครวญ จนเกิดเป็นวิภวภู ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก^{๔๕๕} ไม่มีวันจบสิ้น หากละอุปาทานได้ จะไม่ยึดมั่นในรูปขันธ์ และนามขันธ์ ซึ่งเป็นกระบวนการธรรมของจิต แบบไม่เป็นทุกข์อุปาทาน เป็นกระบวนการธรรมที่จำเป็นยิ่งในการดำเนินชีวิตอย่างเป็นปกติ มีเหมือนกันทั้งในปุถุชน และพระอริยเจ้าผู้ยังมีชีวิตอยู่

หากอุปาทานขันธ์ ๕ ยังมีอยู่ กระบวนการธรรมของจิตก็เป็นสภาวะธรรมชาติ ที่ก่อให้เกิดทุกข์โทษภัยแก่ผู้ดำเนินอยู่ มีอยู่แต่ในปุถุชน กล่าวคือเป็นกระบวนการธรรมของจิตที่ดำเนินเป็นไปตามวงจรปฏิจจสมุปบาทจนเกิดทุกข์อุปาทานอันแสนเร่าร้อนเผาผลาญขึ้นเป็นที่สุด เป็นกระบวนการธรรมของจิตฝ่ายก่อให้เกิดความทุกข์ อุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้จะไม่เกิดในเหล่าพระอริยเจ้าผู้หลุดพ้นแล้ว จะเห็นว่าอุปาทาน ความยึดมั่น ความถือมั่น อันเป็นไปตามกำลังอำนาจกิเลส เพื่อความพึงพอใจของตัวเองของตน หรืออุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น เพื่อความพึงพอใจของตัวเองของตน เป็นสำคัญในสิ่งสิ่งหนึ่ง ซึ่งอุปาทาน มี ๔ ประเภทคือ

๑. กามอุปาทาน คือการยึดมั่นพึงพอใจติดพันในกาม ในสิ่งที่อยากได้หรือไม่อยากได้ ในกามหรือทางโลก ๆ เช่นใน รูป, รส, กลิ่น, เสียง, โผฏฐัพพะ (สัมผัส)

๒. ทิฏฐุปาทาน คือการยึดมั่นถือมั่นด้วยกิเลสหรือความพึงพอใจของตัวเองของตน ในความเชื่อ, ความเข้าใจ (ทิฏฐิ), ทฤษฎี, ความคิด, ลัทธิของตัวเองของตน อันมักมีความอยากให้เป็นไป หรือไม่อยากให้เป็นไปตามที่ตนเชื่อ, ตามที่ตนยึดถือ, หรือตามที่ตนยึดมั่น, ตามที่ตนเข้าใจ ถ้าผิดไปจากที่ตนพึงพอใจยึดถือหรือเข้าใจ ก็จะไม่เห็นด้วยหรือต่อต้าน โดยไม่รู้ถูกรู้ผิดตามความเป็นจริงของธรรม

๓. สิลัพพตูปาทาน คือการยึดมั่น ถือมั่น ยินดียินร้ายในศีล (ข้อบังคับ) และพรต(ข้อปฏิบัติ) อันมักเติมแต่งด้วยกิเลสหรือตัณหาอย่างเข้าใจผิดๆ หรืออย่างงมงาย หรือตามความเชื่อที่สืบต่อตาม ๆ กันมา แต่ไม่ถูกต้อง เช่น การทรมานกายเพื่อให้บรรลุธรรม, ถือศีลหรือทำแต่บุญอย่างเดียวแล้วจะพ้นทุกข์หรือบรรลุธรรมจึงขาดการวิปัสสนา, เชื่อว่าหลังว่าศกสิทธิ์, เชื่อว่าปฏิบัติสมาธิอย่างเดียวจนแก่กล้าแล้วปัญญาบรรลุผลผลจักเกิดขึ้นเองจึงไม่จำเป็นต้องปฏิบัติวิปัสสนา(พิจารณาธรรม)จนมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง (สัมมาญาณ), ทำบุญเพื่อไปสวรรค์แต่ฝ่ายเดียว, กราบพระหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือทำบุญเพื่ออบนอบหวังความสุข ขอทรัพย์ ขออย่าให้มีทุกข์ โศก โรคภัย เสนียดจัญไรต่างๆ มาแผ้วพาน, การบวชบวช ฯลฯ อันล้วนเกิดขึ้นแต่อวิชา คือยังไม่รู้ไม่เข้าใจตามความเป็นจริง จึงไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ ก็เพื่อเป็นที่ยึด ที่วางจิตคือให้เป็นการกำลังจิตเป็นกำลังใจโดยไม่รู้ตามความเป็นจริงด้วยอวิชา

๔. อัตตวาทุปาทาน^{๔๕๖} คือความยึดมั่น หรือวาทะ (ถ้อยคำ, คำพูด) ของตนเอง คือเกิดการยึดมั่นถือมั่นเป็นที่สุดว่าเป็นของตนของตัวเองโดยไม่รู้ตัว เหตุนี้เนื่องมาจากคำพูดหรือถ้อยคำที่ใช้ในการสื่อสารเพื่อแสดงความเป็นตัวตน ของตน หรือของบุคคลอื่น อันเป็นเพียงแค่อ้ออคำอันจำเป็นเพื่อให้เกิดความเข้าใจในการสื่อสารซึ่งกันและกันในสังคม แต่ก็ก่อให้เกิดเป็นความหลงผิดขั้นพื้นฐาน ที่เกิดในชีวิตประจำวันอย่างสม่ำเสมอจนเป็นสังขารความเคยชินหรือการสั่งสมอันยิ่งใหญ่โดยไม่รู้เนื้อรู้ตัว

ตัณหามักแอบแฝงเข้ามาในรูปของความนึกคิดปรุงแต่งต่าง ๆ นา ๆ อันล้วนยังให้เกิดเวทนา ความเพลิดเพลิด (นันทิ) ตลอดจนคิดเรื่อยเปื่อย สารพัดรูปแบบ อันมักทำให้ผู้ปฏิบัติตามจิตตนเอง ดังนั้นวิธีที่ดีที่สุดคือเมื่อสังขารขันธ์ในขันธ์ ๕ ทำงานเรียบร้อยตามหน้าที่ของตัวเองแล้ว ออกมาเป็นสังขารขันธ์ใด ๆ ก็ตามแม้แต่ความโกรธก็ไม่เป็นไร เขาเพียงแต่ทำหน้าที่ของเขาอย่างถูกต้องตามข้อมูลที่มี, หน้าที่อันพึงกระทำ

^{๔๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๐.

^{๔๕๖} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๓.

ของเราคือละตัณหาที่มักแอบแฝงมากับความคิดนึกปรุงแต่งอันยังให้เกิดเวทนา โดยการหยุดนึกคิดปรุงแต่งนั้นเอง อย่ายึดมั่นโอกาสหลอกล่อปรุงแต่งให้เป็นเรื่องเป็นราวยืดยาวออกไป อันคือการเกิดของขั้น ๕ ขึ้นอีกครั้งหรือหลาย ๆ ครั้ง อันย่อมต้องเกิดเวทนาขึ้นอีกด้วยอย่างแน่นอน อันอาจเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา อันเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ขึ้นมา, อันนี้แหละที่จักเป็นโอกาสอันดีงามของตัณหาในอันที่จักคืบคลานแอบแฝงเข้ามากับความนึกคิดปรุงแต่งนั้น ๆ หรือก็คือสมควรถืออุเบกขาเสียนั่นเอง ดังพระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า “ผู้ไม่ได้สดับ ไม่รู้ชัดรูป ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งรูป ไม่รู้ชัดความดับแห่งรูป ไม่รู้ชัดปฏิบัติทำให้ถึงความดับแห่งรูป ไม่รู้ชัดเวทนา ไม่รู้ชัดสัญญา ไม่รู้ชัดสังขาร ไม่รู้ชัดวิญญาน ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งวิญญาน ไม่รู้ชัดความดับแห่งวิญญาน ไม่รู้ชัดปฏิบัติทำให้ถึงความดับแห่งวิญญาน ถือว่าตกอยู่ในอวิชชา”^{๔๕๗}

และแยกเกี่ยวกับวิชา อีกพระสูตรชื่อว่า วิชาสูตร ตรัสเกี่ยวกับความรู้ชัดในรูปและนาม ถือว่าเป็นผู้มีวิชา และพระพุทธองค์ยังสอนอีกว่า บุคคลเมื่อรู้เห็นจักขุโดยความไม่เที่ยง เมื่อเห็นรูป เมื่อรู้เห็นจักขุวิญญาน จักขุสัมผัส แม้เสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัยโดยความไม่เที่ยง จึงละอวิชชา และวิชาเกิดได้ และเมื่อรู้เห็น โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน เมื่อรู้เห็นธรรมารมณ์ มโนวิญญาน มโนสัมผัส แม้ความเสวยอารมณ์ ทุกข์ สุข หรือมิใช่ทุกข์มิใช่สุข ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัส เป็นปัจจัยโดยความไม่เที่ยงจึงละอวิชชา เกิดวิชาได้^{๔๕๘}

๕) การละด้วยการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘

มรรคมีองค์ ๘ หรือ อริยอัฏฐังคิกมรรค เรียกเต็ม ๆ ว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ มีดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การทำชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ
๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ
๗. สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ
๘. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ^{๔๕๙}

มรรคมีองค์ ๘ นี้ได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดภัย ไม่ติดขัดในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค^{๔๖๐}

ดังนั้น มรรคมีองค์ ๘ มีองค์ธรรมเป็นแนวทางในการดำเนินไปของการปฏิบัติตามแนวทางสายกลาง เริ่มตั้งแต่สัมมาทิฐิซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทาง คือการรู้ทุกข์ เหตุของทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางในการดับทุกข์ ไม่ใช่เรื่องอื่น ถ้าเริ่มต้นทางถูกต้อง ต้องการพ้นทุกข์ ก็จะทำให้การปฏิบัติผ่านต่อไปยัง

^{๔๕๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๑๔/๒๐๘.

^{๔๕๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๕๓/๔๔.

^{๔๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๙/๓๔๘.

^{๔๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๕.

จุดต่าง ๆ ตามเส้นทางนั้นอย่างถูกต้อง ถ้าเดินทางผิดเมื่อไร ก็จะไม่เห็นจุดสำคัญ ๆ คือความคลายทุกข์ลง เป็นลำดับ ผู้เดินทางที่ศึกษาเส้นทางมาแล้วอย่างดีจะไม่หลงทาง จะทำให้เดินทางได้ถูกต้องตลอดเส้นทาง จนถึงปลายทางคือมรรคผลนิพพานที่ตนมุ่งหมายอย่างปลอดภัยในการปฏิบัติธรรมผู้ปฏิบัติต้องคอย ตรวจสอบการปฏิบัติของตนอยู่ตลอดเวลาว่าเป็นไปเพื่อการดับทุกข์ ลดละ สละคืน กิเลส ตัณหาและ อุปาทานหรือไม่ ไม่ได้เฉไฉนอกเส้นทางเช่นไปติดในลาภยศ สรรเสริญ เสียก่อน อาจทำให้หมดโอกาสที่จะ บรรลุธรรมเลยก็เป็นได้ ซึ่งมีนักปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นภิกษุ แม่ชี หรือฆราวาสเป็นจำนวนมากต้องหลงทางเสีย กลางคัน นับว่าเป็นเรื่องน่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นการกระทำทางกาย วาจา และใจ จึงเป็นเหตุของการ กระทำผิด โดยเริ่มจากการมีความคิดเห็นผิด ดำริผิด เจรจาผิด กระทำผิด เลี้ยงชีพผิด พยายามผิด ระวังผิด ตั้งจิตมั่นผิด ถือเป็นผู้มีวิชา และเมื่อปฏิบัติก็จะเป็นผู้บรรลุวิชา ดังพระพุทธองค์กล่าวไว้ว่า “ผู้มีวิชา ไม่เห็นแจ้งย่อมมีมิจฉาทิฐิ ผู้มีมิจฉาทิฐิย่อมมีมิจฉาสังกัปปะ ผู้มีมิจฉาสังกัปปะย่อมมีมิจฉาวาจา ผู้มีมิจฉาวาจาย่อมมีมิจฉากัมมันตะ ผู้มีมิจฉากัมมันตะย่อมมีมิจฉาอาชีวะ ผู้มีมิจฉาอาชีวะ ย่อมมีมิจฉาวายามะ ผู้มีมิจฉาวายามะ ย่อมมีมิจฉาสติ ผู้มีมิจฉาสติย่อมมีมิจฉาสมาธิ”^{๔๖๑}

การละกิเลสด้วยมรรคมีองค์ ๘ ถือเป็นผู้บรรลุธรรม คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล หรือเรียกว่า พุทธมรรคผล^{๔๖๒}

^{๔๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑/๑-๒.

^{๔๖๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗/๓๖.